

D 2643

10

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

LETNIK XXXIX
OKTOBER 1987

Bogdan Osolnik

MELANHOLIJA, NJENO PISMO,
MATERAM PADLIH PARTIZANOV,
FRANCKA PIŠE IZ INTERNACIJE, MAJ, POGOVOR

Milan Medvešček

POD OKNOM, NA KRAS, BOLNICA, BUNKER, BOLEČINA,
MINERCI

Marinka Mali

ŽITO, PARTIZANSKI MLATIČI, NEPOZABLJEN,
VOJKU

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, dr. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Janez Vipotnik, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, dr. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

TAJNICA

Mira Puntar

CENA

Celoletna naročnina 5.000 dinarjev, za tujino 12.500 dinarjev – posamezna številka 500 dinarjev, dvojna številka 750 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

NAKLADA POSAMEZNE ŠTEVILKE

2.000 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25a

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNO-OSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

KAZALO

POEZIJA

<i>Bogdan Osolnik</i>	Melanholijska	611
	Njeno pismo	612
	Materam padlih partizanov	613
	Francka piše iz internacije	614
	Maj	615
	Pogovor	616
<i>Milan Medvešček</i>	Pod oknom	617
	Na Kras	618
	Bolnica	619
	Bunker	620
	Bolečina	620
	Minerci	621
<i>Marinka Mali</i>	Žito	623
	Partizanski mlatiči	624
	Nepozabljen	624
	Vojku	625

PRISPEVEK K ZGODOVINI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

<i>France Filipič</i>	Kosta Novakovič in KPJ v Sloveniji v letih 1925 in 1928	632
<i>mag. Zdenko Čepič</i>	O ukrepih za spreminjanje družbenoekonomskih odnosov leta 1942 v Sloveniji	643
<i>dr. Tone Ferenc</i>	Dokumenti o boju pri Vodnjaku	666
<i>dr. Dušan Nečak</i>	Avstrijsko-jugoslovanski odnosi 1941–1955 brez manjšinskega vprašanja	675

ESEJ

<i>Janez Gradišnik</i>	Ljubezenska in življenjska drama Stanka Vuka	687
<i>dr. Taras Kermauner</i>	More živeti človek zgolj iz sovraštva? (Ob Kavčičevem romanu Ne vračaj se sam)	694

OCENJUJEMO

<i>Nada Gaborovič</i>	Prepričljiv in prikupen roman (Ferdo Godina: Jezdec brez konja)	704
	Plebiscitno leto (Peter Mohar: Med nebom in peklom)	707
	Zlata luč (Janez J. Švajncr: Vzpon in zmaga revolucije pri Sv. Tomažu)	709
	Usode kot vse usode nedvomnih zločincev (Janez J. Švajncr: Past za podgane)	711

NA NAŠ NASLOV

<i>Jože Šeme</i>	Odgovor Radku Poliču na njegov članek Spomini brez primerjave	713
<i>Ema Grbec-Logar</i>	Popravek	720

IZ NASLEDNJE ŠTEVILKE

PRISPEVEK K ZGODOVINI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

Zgodovinska noč na Čebinah
(Po televizijski oddaji Boža Vranešiča za
tisk pripravila *mag. Vida Deželak-Barič*)

SKICA ZA ŽIVLJENJEPIS

Boris A. Novak Leo Novak

PRISPEVEK K ZGODOVINI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

mag. Irena Mrvič Primer Janeza Marna – Črtomira Marna
(Prispevek k boljšemu vedenju o delovanju
pripadnikov narodnega izdajstva)

SPOMINSKO PRIČEVANJE

Emil Freljh Kristalna noč

PRISPEVEK K ZGODOVINI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN SOCIALISTIČNE REVOLUCIJE

Cvetko Budkovič Glasbeno ustvarjanje in izobraževanje
za mladino v narodnoosvobodilnem boju

FESTIVAL KURIRČEK 1986

Sanja Grujić-Vlajnić Odmevi narodnoosvobodilnega boja v glasbi
Josipa Slavenskega

Gordana Krajačić Glasbene freske Djordje Radišića in
Borisa Papandopula

Roksanda Pejović Množične pesmi in njihovi domnevni predhodniki
v srbski glasbeni preteklosti

Djordje Radišić Glasba, revolucija, mir

Katarina Tomašević Kako je Mihovil Logar v glasbeni drami
Enainštirideseto poskušal in uresničil
umetniško interpretacijo tematike
narodnoosvobodilnega boja

Bojana Žižić Druga simfonija Vojislava Vučkovića

BOGDAN OSOLNIK **Pesmi**

MELANHOLIJA

seh mrtvih duš me praznik je privabil
 h gomili tvoji. Nisem te pozabil
 prijatelj dragi, ki si našel mir v tej zemlji hladni.
 A vidiš, nam, ki še živimo, ne dopušča čas,
 preveč imamo svojih ran in preveč smo življenja gladni,
 zato se tako redko spomnimo na vas.
 In šele danes, glej, te vence, rože, sveče
 in vso to množico, molitve in kadilo . . .
 Ah, nate se ni spomnil nihče, da ljubeče
 bi sklonil k tebi se, ti okrasil gomilo.
 Ljudje, ki hodijo tod mimo, kakor na razstavi,
 so pozabili na tvoj grob, ki se izgublja v travi.
 Pozabili so nate in vse tvoje sanje,
 načrti, misli, radosti nekdanje,
 vse, sreča, bol, ljubav, spomini in omame
 vse, vse počiva zdaj s teboj na dnu te jame.
 Tam zdaj trohni, izginja ti telo –
 nekoč nosilo sanje je bogate –
 zdaj hrana črvom je in meša se s prstjo . . .
 Kako je težko mi, prijatelj, če se spomnim nate.
 Zdaj sem pri tebi, saj si del prsti
 in tu stojim na njej tik ob gomili,
 saj vase so vsesale njene te moči
 in drobci tebe so iz nje priklili.
 Ah, tu si zdaj in še naprej živiš v tej travi.
 Nihče te ne pozna, nihče te ne pozdravi.

Na dan mrtvih, 1941

NJENO PISMO!

*A*h, kje si dragi,
 ti moja bol in hrepenenje!
 Kako je prazno mi življenje,
 odkar ne sije vanj tvoj pogled blagi.
 Prinesel komaj si mi srečo, razodel nje slast
 in komaj sem začela te ljubiti,
 saj komaj si razvnel srce mi in razbičal strast
 in že si me zapustil, moral si oditi.

Ah, dragi, kje si zdaj?
 Kam trudne noge so te pripeljale,
 čigave roke bodo ti nocoj postlale?
 Mogoče že počivaš, morda v zemlji hladni
 že davno našel si počitek zadnji
 in nikdar več ne vrneš se nazaj
 in nikdar več ne padeš mi v objem . . .

Ne, ne, naj rajši jaz umrem,
 ko da bi brez utehe to telo
 se v žalosti in hrepenenju vilo
 in da bi dan za dnem, noč za nočjo
 obupano srcé gorje dušilo.

Ah, dragi, moja duša je boleča rana,
 ob misli nate peče me in krvavi,
 zla slutnja me razjeda in boleost neznana,
 a ni rešitve, odrešenja ni!
 Saj niti moji te ne najdejo pozdravi,
 pa naj izročam soncu jih, zvezdám, vetrovom . . .
 ti gineš brez pomoči tam v daljavi,
 jaz pa tu mrem pod tvojim zapuščenim krovom.

MATERAM PADLIH PARTIZANOV

*P*odile ste jih –
čeprav jih morda ne bi smele
v zavesti, da bodo še bosí in lačni,
ker kruha ne boste imele.

Ljubile ste jih,
bili so tako ljubeznivi in mili,
ko so odraščali in ste skrbele,
da so prav govorili, molili.

Učile ste jih,
da so spoznavali, kaj je resnica,
kaj je poštenje in da bo po svetu
zavladala enkrat drugačna pravica.

Branile ste jih,
ko so vam tujci hoteli jih vzeti;
zgrabili so puške, zbežali v gore,
ker niso hoteli nečastno umreti.

Blagoslovile ste jih,
da bi v tej težki borbi uspeli,
da zmagala bi pravica in mir,
da nekoč bi bolj srečno živeli.

Izgubile ste jih –
te svoje najboljše sinove –
a narod bo vstal, blagoslovil bo vas
in tiste samotne grobove.

Našim ženam, 1942

FRANCKA PIŠE IZ INTERNACIJE . . .

V

teh barakah rjavih ni za nas pomladi,
– saj ne more mimo straž in čez bodeče žice –
le tam zunaj ščebetajo ptice,
da je drevje že zeleno in cveto nasadi.

Rada bi s tem pismom pohitela
ven od tod, tja na domače trate.
Ali se je že pred hišo češnja razcvetela,
bodo jablane in hruške spet tako bogate?

Kdo vam, mati, polja preoral je?
Oče v grobu, fantje v zaporih –
sami stopali ste po razorih.
Bog vam srečo daj in zdravje!

Sosed naš, ki bil je tukaj z mano,
je pred smrtjo sanjal, da doma orjó.
Klical je, zahteval plug in brano . . .
S svojim truplom tujo zdaj gnoji zemljo.

Poskrbite za njegove otročiče!
Tu je vedno slabše nam iz dneva v dan.
Spreminjamo v žive se mrličje.
Težko tistim, ki so krivi naših ran!

Dobro vemo, kdo izdal je v naši vasi,
tisočkrat smo mu prisegli maščevanje.
Zdaj se bližajo že tisti časi,
ko se bodo izpolnile naše sanje.

Kar sem včasih, mati, vam pripovedovala,
kmalu zdaj resnica bo postala.
Tudi tisti, ki dozdaj smo le garali in trpeli,
bomo lepše dneve doživeli.

Ne tožite! Tudi jaz ne plakam,
ampak se tolažim z mislijo na tiste dni,
ko na tujem odrešenja čakam.
Do takrat vas vse pozdravlja

Vaša vdana hči.

Našim ženam, 1943

MAJ

*N*1940

ášla sta se, ko je prišel maj,
v sreči, soncu, pesmi, cvetu.
Nista vprašala se: do kedaj?
Ko da sama sta na svetu.

1941

V drugo leto njune mlade sreče
se je ukradla kakor tat
bridka misel na nevarnosti preteče.
Črne slutnje so se dotaknile njunih nad.

1942

Tretje leto nista čakala pomladi zlate,
on je šel med borce za svobodo, srečo,
v boj za tlačene, trpeče brate,
njo pahnili so fašisti v ječo.

1943

Letos maj ne more tja do nje v zapore,
komaj skozi ozko lino najde beli dan.
Njene misli pa hite v domače gore:
kdaj bo naš veliki teden maščevan?

Tam v gozdovih ravnokar ozelenelih
se spominja sreče partizan.
A brez tožb, brez misli neveselih
sveti borbi je predan.

Maj zelenje, cvetje trosi nam na pot,
v srcu zbuja nam podobe drage:
tu nekoč bo živel srečen rod,
ki užival bo sadove naše zmage.

Spet se bodo srca v maju širila od sreče...!
A zato je treba še krvavih žrtev,
treba je zato krvi rdeče...
Nič zato, če do takrat bi tudi jaz bil mrtev.

Našim ženam, 1943

POGOVOR

*K*omú pa mamica zdaj neseva te rože bele?
Na grob, kjer bodo očku tvojemu cvetele.

Zakaj pa je zapustil očka Katko samo?
Ni nič pomislil name in na mamo?

Veš, hčerkica, ko on odšel je v boj,
ni mogel vzeti naju dveh s seboj.

Ti si bila še čisto, čisto mala,
da si se komaj nasmejati znala.

In kam je šel potem, ga nisi zadržala?
Ah, daleč, daleč, da ga vojna je pobrala.

Mordà je vedel, da ga več ne bo k nama
in da njegova Katka bo ostala sama.

A da bi vsi enkrat živeli srečno,
se za svobodo žrtvoval je večno.

Zdaj pa počiva v tejle zemlji črni . . .
Daj, mamica, kar proč to prst odgrni,

pa s sàboj ga vzemiva k nam nazaj,
da bomo spet živeli skupaj kot nekdaj!

Ah, hčerkica, to se ne more več zgoditi,
srce za vselej mu prenehalo je biti,

za vselej ta ga skrila je gomila . . .
Potem pa vsaj na grob mu bom stopila

in z nogo bom krepkó zacepetala:
Poslušaj očka, tu je tvoja mala!

Gorenjski pionir, 1945

MILAN MEDVEŠČEK *Pesmi*

POD OKNOM

*P*od oknom jaz Tvojim poslednjič stojim,
pozdravljam Te, predno odhajam,
poslednjič nocoj si k Tebi želim,
še enkrat Ti roko podajam.

*Saj jutri bom hodil že daleč od tod
v planinah sred' snežnih planjav,
nahrbtnik bom nosil in pela povesod
bo puška v poslednji pozdrav.*

*Naj žalost ne gleda Ti z lepih oči,
veseli se, vriskaj z menoj!
V boj za svobodo zdaj narod hiti,
ne jokaj, veselo zapoj!*

*Borili se bomo, da naša nekoč
bo zlata svoboda in zmaga,
takrat spet potrkal neko bom noč
na okence, deklica draga!*

Na hribu Hrastnik pod Bukovščico pri Kranju, 1944

NA KRAS

*K*ot že tolikokrat je spet pohod,
 na Kras gre naša pot.
 In prvi mrak nas spremlja od Predmeje,
 ko naš korak
 hiti navzdol ter skozi veje
 in topli zrak začutimo Vipavo.
 In zadnji sneg zamenja prvi cvet
 na breskvi tik nad glavo,
 ko vsi zasopli posedemo k ogradi.
 Tam zadaž sneg,
 tu je pomlad in prvi vinogradi.
 Tako v življenju se godi,
 sedaj si čil in zdrav,
 pa te naslednji hip že zmanjka
 in te ni.
 Na to ne misli, kdor je mlad
 iz zime gremo v pomlad,
 le hitro dol, naprej od tod,
 na Kras gre naša pot.

Neskončno dolg je ta pohod
 nikjer luči, dolina spi,
 le dež nas spremlja vsepovsod
 in včasih kje osamljen strel
 pa dolg rafal tam iz vasi,
 kjer družčina kosmata
 morda le sluti naš korak
 in strahopetno strelja v zrak.

Kolona skozi noč hiti
 navzgor, navzdol
 čez drn in strn,
 ni konca mokre te poti,
 čez cesto, jarek, čez ogrado,
 kako so trudne že oči,
 kako vsak kamen zazveni
 pred sleherno pregrado.

Ko se na vzhodu že dani,
 počasi gremo skozi vas,
 za tistim hribom, tam je Kras.

V hiši ustavi se korak.
 Ko se ogrejemo,
 se veselo nasmejemo,
 še bomo korakali – ni vrag!

Na Krasu, 1945

BOLNICA

V

nizki baraki na pogradih revnih
leže partizani.
Tišina, tišina je tu. Besede nobene,
le rahel šepet,
le šumenje potoka pod nami.

Neskončne so dolge noči,
ko rana skeleča in mraz strupen
nam spati ne dá.
In naše oči, ki v temo strmijo,
ne čakajo sna.

Le ranjenca stok in škripanje desk
prekine tišino.
Zunaj je sneg do vratu, zunaj tuli vihar –
ali res zôre ne bo več nikdar?

Po potoku, čez skale ledene
pride zjutraj kurir.
Ko vrata odpre in pogleda po nas,
se zasmeye:
Kako je tovariši – mraz?

Potem nahrbtnik izprazni,
urno novice pove, skoraj na glas.
Pozabljen je glad, pozabljen je mraz.

Ko zopet gre, še dolgo strmim
v vrata.
Kdaj bom šel jaz za njim?

Bolnica na Jelovici, Podlonk, 1943

BUNKER

*J*redi mrzlih zimskih noči,
 ko vihar upogiba smreke
 in sproti briše gazi
 in spanec med hojo
 nam zapira veke,
 le ena želja v nas tli –
 leči na tla in spati,
 kar je ostalo noči.

*Tako smo se vračali noč za nočjo
 v kotiček skriti nad vasjo
 počasi po gazi navkreber.
 Tiho smo legli na veje
 po vrsti – brez odeje.*

*Dvanajst partizanov v bunkerju spi,
 trinajsti je zunaj –
 pod smreko bedi
 in tenko posluša v vihar –
 naš stražar.*

Hrastnik, 1944

BOLEČINA

*B*ol neznana vsako noč
 se krade v srce,
 ko na straži stoje
 hiti misel proč . . .

Kje dragi ste moji vsi – kje?

Jelovica, 1943

MINERCI

*D*ež drobno rosi,
kolona v mrak hiti,
tih je korak.

Stoj, veze ni!
Kolona postoji,
v dolini piska vlak.

Po vrsti gre šepet,
kaj je vruga spet?

V redu, veza je!
Kolona zopet gre
v gluho noč.

Kmalu bo polnoč,
pod nami Bitnje spi,
nikjer ni več luči,
le tam v daljavi Kranj
naznanja, da bedi.

Tišina – puške v roké,
čez tiho Sorško polje
kolona gre.

Na progi smo, pozor!
Ti pojdi stražit gor,
ti greš na spodnjo stran.
Ostali na nasip,
pripravi vse za vžig,
brž eksploziv pod tir,
napelji žico vstran –
na progi vlada mir.

Mraz leze v kosti,
dež kar naprej rosi
na sključene ljudi.

Tedaj v daljavi pisk,
odzove se mu vrisk
iz naših src.
V dalji zabobni,
v temi dve luči,
počasi teče čas.

Sedaj bo tu pri nas,
brž v zaklon vsi!
Užgi!

Ob progi vlak gori,
rdeče vse žari,

*žito in trava,
grmovje in Sava –
rdeči smo tudi mi.*

*Dež drobno rosi,
kolona spet hiti
skozi svetlo noč
v nove dni.*

Planica – Hrastnik – Mohor, 1944

MARINKA MALI Pesmi

ŽITO

*K*lanjajo se zreli žitni klasi,
 v vetru valovijo – v soncu se blestijo
 kakor zlati.
 Vabijo nas, naj pridemo k njim v svate
 žeti zrele in povezat v snope zlate.

Želi bomo prvič kar svobodne so nam Vače,
 plačani so žulji nam krvavi,
 žita bo dovolj za kruh pšenični,
 ki ga bodo jedli dobri in pravični . . .

Žanjejo žanjice, vežejo pšenico v snope,
 devajo v kopice jih bogate,
 brusijo si srpe žvenketaje –
 murn urno poskakuje preko trate.

Maki rdeči odsevajo v mesečini,
 plavic cvetove božajo napol v temini
 in poljubljajo med delom vsa dekleta,
 ki tu zbrana žanjejo zavzeta.

Ne žanjemo podnevi, sonce nam ne sveti,
 sveti luna.
 Časi so drugačni – vse bolj kruti so
 in vse bolj kruha lačni.
 Od večera pa do jutra – njiva je požeta,
 pesem partizanska je zapeta.

24. junij 1944

PARTIZANSKI MLATIČI

*K*omandant in trije borci
prišli mlatit so pšenico,
prijeli cepce za ročnike
in udarili na kopico
Pika, poka, pika pok.

Ob nasadu gor in dol,
Pika, poka, pika pok,
odrine prvi par pšenice,
čuje cepcev se odmev butice
Pika, poka, pika pok.

Zrnje zlato poskakuje
in zlati mlatilni pod,
pod nasadom kup pšenice
letos je dovolj visok.

Avgust 1944

NEPOZABLJEN

*T*voj obraz vidim, kakor svojo
razprostrto dlan.
Tvoje tople roke, ki ob slovesu objele so me
nepozabno...

Iz oči ti je sijala sreča
in srečen si bil ob misli –
kako nama nekoč bo lepo.
Okrog naju bodo cvetele rože,
nikoli zveneale – a vse je odšlo.

Pred menoj se v mislih vedno oglašaj
in vidim te vsak dan – kot vidim
jutranjo roso.
Le počasi rosa srebrna meži po travi
zeleni v zemljo – osveži njegove
dlani nepozabno.

Januar 1945

VOJKU

temni noči, na Slemškovi poti
kolona partizanov ima svoj pohod
v Slivenski Les.

Potka je ozka, kamni izlizani – gladki,
vejice črnega gabra bičajo v temi
borcev obraz.

Tišina, tišina – tišina, oprezno,
tu bo križišče poti na planem in
gozd se konča.
Drug za drugim – prvi čez pot že –
že za grmovji leščevja – upajo, da
prosto in varno prešli so čez pot.

Delček sekunde, iz mitraljeza in pušk
vsuje na borce se toča svinčena,
namesto bliska - švigne raketa v noč.

V kritje – v kritje –,
Raketa ugasne, toča svinčena poneha,
poredko pok puške gluši še noč.

Preštejejo borci se – eden nam manjka,
kdo? Vojko! Vojka tu ni,
on je obležal – padel v tej strašni je noči.

Ustreljen! Vam ni še dovolj bilo,
zdaj še preklan.
Lepe, a mrtve odprte oči bolščijo v nebo.

Pokleknila kraj njega je stara ženica –
Titkova mati, in molila za dušo
rajncega.
Sveta mati, kaj je prestalo to telo.

Pa so prišli ti vaški hudiči,
izdajalci domači – Veš, Neža,
z nataknenimi bajoneti na puškah
obkolili in suvali so me v moje staro telo.

Pokopali so Vojka – v stari graščinski ribnik
le plitvo v zemljo.
Vsako pomlad pa leska – z rumenimi
resami – pahljala mu bo gomilo lahno.

Marec 1943

PESMI BOGDANA OSOLNIKA, MILANA MEDVEŠČKA IN MARINKE MALI OB ROB

Na knjižnih policah naših knjigarn je že prva od štirih predvidenih knjig z izborom iz opusa slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945 (Slovensko pesništvo upora 1941–1945, I Partizanske. Izbral in uredil dr. Boris Paternu, sodelovali Marija Stanonik in Irena Novak-Popov, Mladinska knjiga in Partizanska knjiga, Ljubljana 1987), katerega zbiranje je potekalo polnih petnajst let in obsega nad 10 000 besedil. Nikoli ne bo mogoče dognati, koliko ljudi je resnično sodelovalo pri tem delu, saj je poleg študentov slavistike in že diplomiranih slavistov ter tistih, ki so vodili in nadzirali njihovo delo, treba upoštevati tudi avtorje same in na koncu, a ne nazadnje, vrsto posrednikov, na katere so se zbiralci obračali s prošnjo za posredovanje, nasvet, zvezo, napotek. Njihova pomoč je bila neprecenljiva, in ker v večini primerov ostajajo anonimni, je prav uporabiti vsako primerno priložnost, da se jih s hvaležnostjo spomnimo vsaj na splošno.

Eno najbolj ljubkih in pristranskih besedil iz časa narodnoosvobodilne vojne je prav gotovo pesem z naslovom *Pogovor*. Ko sem pri svojem delu že skoraj obupala, da bo mogoče kdaj pojasniti, kdo se skriva za kraticama B. O., je po zaslugi kolegice Alenke Božič prišlo na dan, da je avtor pesmi tovariš Bogdan Osolnik. Ob srečanju z njim pa se je pokazalo, da to ni njegova edina pesem, in tudi tokrat se je potrdilo pri zbiranju obravnavanega pesništva že znano pravilo, da so prav tisti verzi, do katerih so njihovi avtorji najbolj kritični, navadno med najboljšimi v celotni zbirki.

Tako se Bogdan Osolnik, vidni funkcionar v narodnoosvobodilnem boju, z odgovornimi nalogami, v svojih pesmih razkriva kot pretanjena rahločutna osebnost, ki ga boli zapuščenost padlega prijatelja (*Melanholija*), zaradi vojne potlačena in pretrgana ljubezen (*Njeno pismo*, *Maj*), ki se zaveda, komu gre hvala, da je boj z okupatorjem sploh mogoč (*Materam padlih partizanov*), se kot intelektualec zmore živeti v hrepenenje in nemir kmeta ob pomladnem prebujanju narave (*Francka piše iz internacije*), in se naposled popolnoma zenači z nedolžno otroško dušo (*Pogovor*).

Po žlahtnem, prefinjenem oblikovanju vojnih motivov je Bogdanu Osolniku soroden Milan Medvešek-Drago. Kljub krutosti in bridkosti okolja in okoliščin, v katerem so nastajale njegove pesmi, v njih ni nikakršne surovosti in banalnosti. V slovesu od dekleta zaradi odhoda k partizanom (*Pod okonom*) daje prednost ljubezni do ogrožene domovine pred osebnimi čustvi. Vojaška akcija je predstavljena naravnost minuciozno (*Minerji*), kontrasti v naravi spominjajo avtorja na nasprotja v človeku (*Na Krasu*), dokler se ne pogrezne predvsem vase, zaradi utrujenosti po pohodu (*Bunker*) ali zaradi samote na straži (*Bolečina*) ali splošne onemoglosti (*Bolnica*).

Ženske so kot avtorice v slovenskem narodnoosvobodilnem pesništvu popolnoma enakovredno zastopane – tako po številu kot po kvaliteti. Marinka Mali-Metoda je v pričujoči objavi predstavljena predvsem kot zastopnica tistih, ki so partizansko vojsko vzdrževali, to je kmeta, terena sploh. Ne le motivika, tudi oblikovanje njenih pesmi je deloma rustikalno, vmes pa naravnost zasije (*Žito*, *Partizanski mlatič*) podrobnost, ki bi je zlepa kdo ne opazil: vejice črnega gabra bičajo v temi borca v oblačih (*Vojko*). In spet in spet nove variante antinomije eros – tanatos (*Nepozabljen*).

Stiki z avtorji obravnavanega pesništva so bili za vsakega zbiralca posebno doživetje in marsikdaj sta bila prav odgovornost do njih, spoštovanje njihovega prestanega trpljenja in gorja tista, ki sta jih zavezovala, da so pri svojem delu vzdržali in vztrajali, saj nikakor ni bilo lahko. To ve le kdor je to sam skušal. Vsa ta leta sem gojila misel, da bi bilo nemara prav in vredno oteti pozabi doživetja in spoznanja, ki so mi jih pripovedovali in ki so pogosto odločilno vplivala na nastanek njihovih pesmi v hudem času. Velikokrat so bile pripovedi o motivacijah za nastanek posamezne pesmi pretresljivejše kot pesem sama. Tedaj sem se posebno čutila, da bi bilo primerno predstaviti jih v celoti, ne le kot avtorje slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941–1945, ampak kot ljudi, ki jih je iz različnih razlogov in v različnih okoliščinah neznana notranja sila gnala, da so pisali verze. Šele poznavanje konteksta, v katerem so nastajali, omogoča njihovo pravo in pravično presojo, zgodovinsko, estetsko in etično vrednotenje. S tem namenom sem poleti leta 1984 razposlala na 150 naslovov anketo s šestimi vprašanji in prošnjo, naj odgovorijo nanjo. Doslej se je odzvalo čez sedemdeset avtorjev, ah njihovih svojcev, od marsikoga pa odgovor še zvesto čakam. Želim si, da bi odgovoril še kdo od tistih, ki doslej tega ni storil. Ni se prepozno!

Delo se bo v celoti nemara posrečilo predstaviti javnosti po zaslugi in prijaznosti uredništva revije *Borec*. (Objavljeno bo kot posebna publikacija prihodnje leto – opomba uredništva.) Njegov cilj pa je predvsem prikazati večplastnost doživljanja in sprejemanja slovenskega narodnoosvobodilnega boja.

DANICA MARION

PORTRETI JETNIC
MARE KRALJEVE, 1945

MARIJA ŠEGULA

*Nuša in Milica v spomin na zapor 1945
v kasakofon*

NUŠA VRHUNEC IN MILICA KORENČAN

NUŠA VRHUNEC, ROJENA JUVANČIČ

FRANCE FILIPIČ

Kosta Novaković in KPJ v Sloveniji v letih 1925 in 1928

Ob stoti obletnici rojstva srbskega revolucionarja Koste Novakovića je 16. in 17. oktobra 1986 potekalo v njegovem rojstnem mestu, v Čačku, znanstveno posvetovanje o njegovem življenju in delovanju. Med drugimi je dr. Vićentije Đorđević v uvodnem referatu orisal Novakovićevo življenjsko pot, dr. Ibrahim Karabegović je spregovoril o dejavnosti Koste Novakovića v delavskem gibanju v Bosni in Hercegovini med leti 1919 do 1912, dr. Ivan Katardžijev je poročal o Kosti Novakoviću in nacionalnorevolucionarnem gibanju v času pred tretjo državno konferenco KPJ (leta 1924) in po njej, dr. Slavoljub Cvetković je nastopil z referatom Idejni boji v KPJ in Kosta Novaković in dr. Smiljana Đurović z referatom Kosta Novaković in agrarno vprašanje. Sledili so referati: Vančo Zografski: Kosta Novaković o makedonskem vprašanju, dr. Latinka Perović: Federalistični nazori Kosta Novakovića v luči bojev za določitev značaja jugoslovanske države, dr. Desanka Pešić: Pogledi Koste Novakovića na nacionalno vprašanje v času diskusije v NDSJ 1923. leta, dr. Nadežda Jovanović: Aretacija in sojenje Kosti Novakoviću 1926. leta, Dragica Lazarević: Kosta Novaković o monarhodiktaturi v Jugoslaviji, itd. Za znanstveno posvetovanje je bilo pripravljenih 26 referatov, med njimi tudi Franceta Filipiča: Kosta Novaković in KPJ v Sloveniji v letih 1925 in 1928.

Naj povzamemo iz referata dr. Vićentija Đorđevića nekaj podatkov o Novakovićevo življenjski poti: Med visokošolskim študijem se je leta 1906 pričel v Beogradu udeleževati kot aktivist srbske socialnodemokratske stranke. Med leti 1913 in 1918 se je udeležil balkanskih vojn in prve svetovne vojne, bil med 1916 in 1919 v Parizu vodja srbske marksistične skupine, urednik lista *Budučnost* in sekretar Delavske zbornice za Srbijo.

Po vrnitvi v Beograd, 1919. leta, je sodeloval pri pripravi za ustanovni kongres Socialistične delavske stranke (komunistov), bil po njeni ustanovitvi kooptiran v njen izvršni odbor, 1920. leta bil udeleženec Vukovarskega kongresa KPJ, na volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1920 izvoljen kot poslanec v skopskem okrožju. Med leti 1919 in 1921 je občasno deloval v Bosni in Hercegovini. Od avgusta 1921, po aretaciji članov centralnega izvršnega odbora KPJ, je bil član na-

domestnega izvršnega odbora KPJ (Kosta Novaković, Triša Kaclerović, Moša Pijade, Slavko Kaurić, Lovro Klemenčič). Med 1922 in 1924 je sodeloval na prvi, drugi in tretji državni konferenci KPJ, in bil ponovno izvoljen v vodstvo KPJ. Leta 1924 je delal v uredništvih Radniških novin, Radnika in Borbe, objavljajl je sestavke o kmečkem in nacionalnem vprašanju, zlasti se je posvetil makedonskemu nacionalnemu vprašanju in v tem času tudi izdal brošuro »Makedonija Makedoncem! Zemlja kmetom!« Že septembra 1924 je bil zaprt in obsojen na šest mesecev zopora, leta 1926, potem ko se je maja meseca udeležil tretjega kongresa KPJ na Dunaju, je moral ponovno v zapor in bil novembra 1926 obsojen na 5 let robije. Že januarja 1927 je zbežal iz zaporniškega oddelka Splošne državne bolnišnice v Beogradu v Sovjetsko zvezo. Leta 1922 je bil delegat KPJ na četrtem kongresu kominterne, 1928. leta delegat na šestem kongresu kominterne. Med leti 1928 do 1931 je bil v okviru Balkanske komunistične federacije sekretar skupine jugoslovanskih komunističnih emigrantov v Berlinu. Avgusta 1931 se je vrnil iz Berlina v Sovjetsko zvezo in bil v čistki, ki jo je kominterneta izvedla v vrstah jugoslovanskih emigrantskih partijskih kadrov, izključen iz KPJ kot »nepopravljiv frakcionaš in grupaš«. Delegacija KPJ na sedmem kongresu kominterne 1935. leta je sprejela predlog njegove vrnitve med člane KPJ. Toda novembra 1938 je bil aretiran, nato obsojen in usmrčen. Dne 10. junija 1958 ga je vojni kolegij Vrhovnega sodišča Sovjetske zveze rehabilitiral. Na devetem kongresu ZKJ marca 1969 je Tito o Kosti Novakoviću spregovoril kot o vidnem članu vodstva KPJ in kot o žrtvi dogmatske politike kominterne in Stalina, Edvard Kardelj pa je v oceni o Kosti Novakoviću zapisal, da je napravil nanj vtis sposobnega in častivrednega človeka, da je bil sploh med najsposobnejšimi političnimi delavci KPJ, kar jih je srečal med svojim bivanjem v Sovjetski zvezi.

Znanstveno posvetovanje o Kosti Novakoviću so organizirali v Čačku, in to inštitut za zgodovino delavskega gibanja Srbije v Beogradu, Medobčinski zgodovinski arhiv Čačak in »Čačanski glas« v Čačku.

V Ljubljani je 19. aprila 1925 v globoki ilegali zasedala pokrajinska konferenca KPJ za Slovenijo; na tej konferenci je sodeloval Kosta Novaković kot delegat politbiroja CK KPJ.

V tem času se je komunistično gibanje v Sloveniji znašlo v globoki krizi, predvsem zaradi poraza DKRB (delavsko-kmečkega republikanskega bloka) na februarških volitvah in zaradi razhajanj ob problemu, kakšna naj bi bila usoda slovenskega revolucionarnega sindikalnega gibanja po prepovedi Neodvisnih sindikatov 11. julija 1924 v državi, ko ni bilo prav nobenih možnosti več za obnovo njihovega delovanja v Sloveniji in je istočasno vse bolj stopala v ospredje težnja, da bi se čimveč članov prepovedanih sindikatov včlanilo v reformistične sindikalne organizacije. Znotraj pokrajinske organizacije KPJ so se spopadala povsem različna stališča do tega, kako usmerjati in kakšen odnos sploh zavzemati do združevalne akcije železničarjev, steklarjev, tekstilnih delavcev, rudarjev in kovinarjev, ki je v nekaterih strokah bila v tistih dneh že končana (25. marca 1925 je končano zedinjenje rudarjev v Zvezo rudarjev Jugoslavije in istega dne železničarjev v Železničarsko strokovno organizacijo Jugoslavije). Do hudih nasprotij je prišlo v vrstah slovenskih komunistov že na pokrajinski konferenci v novembru 1924, ko je bilo postavljeno vprašanje, koga kandidirati in s katerimi zavezniki bi lahko DKRB skupaj nastopal na parlamentarnih volitvah.

Na aprilski pokrajinski konferenci so se nato razlike v razumevanju nekaterih bistvenih problemov dela KPJ v Sloveniji še povečale, zlasti ob presoji rezultatov parlamentarnih volitev, o katerih je vodilna skupina v pokrajinskem sekretariatu partije (Ciril Štukelj, Alojz Sedej, Ivan Makuc) sodila, da niso pomenili poraza partije.

V zapisniku tretjega kongresa KPJ (od 17. do 22. maja 1926)¹ beremo poročilo inž. Gustinčiča, delegata iz Slovenije. O širšem dogajanju v zvezi s pokrajinsko konferenco KPJ 19. aprila 1925 in vlogi, ki jo je imel Kosta Novaković na tej konferenci, je povedal: »V predvolilni kampanji (za parlamentarne volitve, F. F.) partija ni nastopala s svojimi gesli, ampak nenačelno in osebno. Kje je bil CK? Kaj je počel, če je vse to dovoljeval? Prisotnosti partije kot take se ni čutilo in bila je poražena. Celo takratni predstavnik KI je ugotovil, da to ni bil nika-

kršen poraz partije.² Poročilo, ki smo ga slišali danes, priznava ta poraz. To priznanje je pozno. Te stvari bi bilo treba rešiti takrat. Te volitve smo ocenili v naši reviji,³ vendar je bila ta številka zaplenjena. O tem smo hoteli govoriti na aprilski pokrajinski konferenci, vendar se nam ni posrečilo zaradi stališča CK proti meni in še nekaterim. Novembra 1924 je bila slabo pripravljena konferenca. Tam sem napisal skoraj vse resolucije, vendar mi je bilo o njih prepovedano razpravljati. Kritizirali smo list⁴ in predlagali, naj bi za boljše urejanje izbrali uredniški odbor. Predstavniki CK Žan /Rajko Jovanović/ je nastopil proti temu. Na aprilski part./ijski/ konferenci/ je že nastala nekakšna opozicija, ki je nastopila s svojimi resolucijami. Bila je povsem jalova. Predstavniki CK se je vedel docela pasivno.⁵ O resolucijah ni bilo dovoljeno razpravljati. Ko je predstavnik CK videl, da gre za resna nesoglasja, bi bil moral zahtevati, da bi bila omogočena razprava. Tega pa ni storil. Že od prej so bili znani poskusi, da bi izključili opozicijo, vendar niso šli tako daleč. V tem pokrajinskem sekretariatu vključujejo enega opozicionaleca za drugim,⁶ da bi lahko vodili politiko sindikalne združitve brez nadzora opozicije, ki je že takrat odkrivala njihove nevarne napake. CK se ni zganil. Od začetka avgusta (1925) je ta pokr./ajinski/ sekretariat/ prekinil vsakršno povezavo s celicami in organizacijami. Tukaj je začel akcijski odbor⁷ pripravljati sindikalni kongres za Slovenijo,⁸ volilni odbor pa volitve za delavsko zbornico.⁹ V teh dveh odborih so Domski (Ivan Makuc), Bart (Alojz Sedej), Marko (Ciril Štukelj) povsem kapitulirali, povsem zapustili partijsko linijo in vzeli za svojo – socialpatriotsko. Šele zdaj je prišel PB.¹⁰ Krizo pa je reševal tako, da je tovariše iz tedanje opozicije naravnost diskreditiral. Namesto da bi nas tovariši iz PB v celoti podprli v boju proti likvidatorstvu, so rekli tole: '... Vendar tudi opozicija v Sloveniji ni zmožna, da bi gibanje v Slov/eniji/ priviedla na boljšo pot...' (D/elavsko/ k/metski/ list/, pismo Đ/ura/ Cvijića in Sime Markovića slov/enskemu/ proletariatu). Tako smo bili videti v očeh množice kot nekašni skrajneži. Oblastna konferenca (KPJ) je končala krizo, obsodila ne samo Marka in druge, ampak tudi CK zaradi njegovega napačnega stališča.¹¹

Iz poročila Dragotina Gustinčiča na tretjem kongresu KPJ smo povzeli širši izve-

ček, ki je (z njegovega stališča) osvetlil dogodke v življenju partije v Sloveniji v daljšem obdobju, v vsem kriznem času od novembra 1924 do decembra 1925. Poudarjena je pokrajinska konferenca KPJ za Slovenijo z dne 19. aprila 1925, obsojen je CK KPJ zaradi svojih stališč in tudi Kosta Novaković zaradi svoje pasivnosti na pokrajinski konferenci.

Kosta Novaković je v razpravi po poročilu na kongresu, ko je govoril o vzrokih frakcionastva v partiji, pojasnil svoje vedenje na pokrajinski konferenci v Sloveniji. »Gibanje v Sloveniji je bilo dolgo časa politično zanemarjeno,« je rekel in dodal: »Na aprilski obl/astni/ konferenci/ mi je dal CK vezan mandat, in moral sem biti pasiven. Imel sem dober namen, da bi se načelni boj tam normalno razvil. Drugo boleče mesto je odnos do sind/ikalnega/ gibanja, tretje pa finančna politika.«

Mirko Weinberger (Virkov), delegat iz Zagorja (Slovenije), je v razpravi še bolj obtožil centralni komite za položaj v Sloveniji v letih 1924 in 1925: »Po 1. juniju 1924¹² so nam vse organizacije v Sloveniji razpustili, vse vodilne tovariše pa pozaprl. Vse orožje so nam iztrgali in nas povsem postavili zunaj zakona. Temu so se pridružili še notranji boji v vodstvu in prestajali smo hude čase. CK ni preučil zelo pomembnega vprašanja združitve sindikatov nasploh in še posebej v Slov/eniji/. Z njimi se je začel ukvarjati šele takrat, ko se je likvidatorstvo v Slov/eniji/ že razcvetelo. Opozicija je imela pri nas težak položaj, saj so jo predstavljali kot podpihovalko frakcijskih bojev. CK ni imel časa, da bi gibanju v Slov/eniji/ priskočil na pomoč, saj mu je bilo bolj pri srcu, da se bojujejo med seboj. Tovariši Dragačevac (Kosta Novaković, F. F.) je sam priznal, da je bila njegova naloga na apr./ilski/ konferenci/ biti pasiven in 'pomirjajoč'. Takšno ravnanje kaže malo zanimanja za delavce in njihovo gibanje. Šele ko je CK spoznal, da so /Života/ Milošković v Beogradu in /Ciril/ Štrukelj et cetera v Ljubljani zaplavali v socialpatriotske vode, je prišel. Pred letom dni je bila sprejeta resolucija o boljše/vizaciji¹³, vendar takrat nista bila ne CK ne OS v Slov/eniji/ komunistična, še manj pa je bilo možnosti, da bi med množicami delovala boljše/viško...¹⁴

V nadaljevanju razprave je Ante Ciliga v zvezi s položajem v kriznih mesecih v Sloveniji osvetlil probleme z novega stališča;

vprašal se je, kakšno vlogo je imela opozicijska levica (ki jo je vodil Dragotin Gustinčič in po besedah slednjega na pokrajinski konferenci 19. aprila 1925 ni mogla doseči uspeha s svojimi resolucijami). Ciliga je rekel: »Ciril/ Štukelj se je v nekaterih trenutkih strinjal s CK, vendar ni mogoče reči, da je bil vseskozi s CK. Dotlej so se predstavniki opozicije odmikali na levo in delali osnovne napake. Napake levice: oportunistem proletariata. Enotna fronta, sindikati...«¹⁵

Razprava Dušana Kermavnerja je kar precej kompleksno predstavila položaj v Sloveniji, poudarila je tudi dosežene uspehe, vendar je opozorila na težaven položaj

partije. »Treba je videti velikanski aparat, s katerim buržoazija v Sloveniji zaslužuje proletarske množice – tega ni prav na nobenem drugem področju Eshaezije.¹⁶ Zato ima partija v Slov/eniji/ veliko težavnejše stališče in veliko težje naloge, če upoštevamo tudi precejšnjo zmogljivost vodstva socialne demokracije.« V zvezi s krizo leta 1925 v partijskih vrstah v Sloveniji je rekel: »Ko se je v začetku leta 1925 pojavila opozicija, je to vodstvo skrčilo notranje življenje partije na minimum, sabotiralo in onemogočalo sestajanje partijskih celic in organizacij, CK pa na to ni bil pozoren ter je to tudi podpiral s pasivnostjo po svojih dele-

¹ Objava zapisnika v virih za zgodovino ZKJ: Tretji kongres KPJ in plenarne seje CK KPK, Beograd 1986, strani 34–104, signatura zapisnika A-CK SKJ, Fond KI, 1926/21–1.

² Predstavniki komunistične internacionale pri KPJ je delal pod psevdonimom Stanislav; kdo je bil to še ni ugotovljeno. (Iz virov za zgodovino ZKJ: Tretji kongres, stran 426).

³ Zapiski Delavsko-kmetске matice, številka 3, iz l. 1925, ki je bila zaplenjena. Inž. Dragotin Gustinčič je v tej številki objavil oceno skupščinskih volitev in rezultate, ki jih je dosegla KPJ.

⁴ Delavsko-kmetски list, legalno glasilo komunističnega gibanja v Sloveniji.

⁵ Gre za Kosto Novakovića.

⁶ Sestava pokrajinskega sekretariata ni znana v celoti (Štukelj, sekretar, Makuc, Sedej, Culjkar, Peterkovič, verjetno tudi Hlebec, Kermavner, Gustinčič, Marcel Žorga). Po izjavi Franceta Klopčiča je bil izključen Culjkar, morda tudi Gustinčič in Žorga, ki so bili v opoziciji.

⁷ Akcijski odbor je bil izoblikovan septembra 1925 po pogajanjih, ki so potekala od februarja 1925 med predstavniki prepovedanih neodvisnih sindikatov (v bistvu KPJ) in strokovne komisije. Akcijski odbor je sestojal iz treh članov, predstavnikov neodvisnih sindikatov (Ciril Štukelj, Alojz Sedej, Ivan Makuc) in treh predstavnikov strokovne komisije (France Svetek, Jože Golmajer, Filip Uratnik). Štuklja, Sedeja in Makuca so novembra 1925, ko so v Sloveniji oblikovali nov začasni PS KPJ, suspendirali zaradi njihove kapitulantske politike. V akcijski odbor so delegirali Alberta Hlebca, Marcela Žorgo in Aleksandra Koblerja, ki pa jih predstavniki strokovne komisije niso sprejeli, vendar se tudi Štukljeva skupina ni hotela umakniti iz akcijskega odbora.

⁸ Pokrajinska sindikalna konferenca (»tivolski kongres združitve«) je bila 26. in 27. decembra 1925, na njej so se nekdanji neodvisni sindikati v Sloveniji združili s strokovno komisijo v Združeno delavsko sindikalno zvezo Jugoslavije (Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije – URSSJ) za Slovenijo.

⁹ Volitve za Delavsko komoro v Sloveniji so bile od 2. do 7. februarja 1926 (z veliko zmago URSSJ, 29.344 glasov in 27 mandatov).

¹⁰ Oktobra 1925 je bil delegat PB dvakrat v Sloveniji, začela se je razprava v Delavsko-kmetskem listu, stopil je v osebne stike s Štukljem, Sedejem in Makucem; ko pa ni bilo pričakovanih rezultatov, je v začetku novembra 1925 politbiro CK KPJ imenoval začasni PS KPJ v Sloveniji, članom KPJ pa je poslal pismo, ki je bilo v nekoliko skrajšani obliki objavljeno tudi v Delavsko-kmetskem listu 19. novembra 1925. Oster odziv in kritični odgovori na to pismo v naslednjih številkah delavsko-kmetškega lista so pokazali, kako zapleten je bil položaj v Sloveniji.

¹¹ Pokrajinska konferenca za Slovenijo je bila 19. in 20. decembra 1925 v Ljubljani, udeležila sta se je tudi delegata CK KPJ (Sima Marković in Đuro Cvijić). Konferenca je izključila iz KP Štuklja, Makuca in Sedeja kot glavne nosilce oportunistične in kapitulantske politike v pokrajinskem sekretariatu KPJ za Slovenijo ter izbrala novo vodstvo partije v Sloveniji z Jakobom Žorgo na čelu. (Glej tretji kongres KPJ, stran 427.)

¹² Spopad z Orjuno v Trbovljah.

¹³ Teze o boljše vizaciji partij kominterne, sprejete na petem razširjenem plenumu IKKI (marca-aprila 1925). Glej tretji kongres KPJ, stran 441, opomba 167.

¹⁴ Glej tretji kongres KPJ, stran 58 in 59.

¹⁵ Glej tretji kongres KPJ na strani 73. Ciligov prispevek k razpravi je zapisan precej neurejeno, med drugim je zapisano, da pri odločanju ni bilo dojeta izkoriščanje sil (Kordič), »naši sindikati ne vedo, kaj hočejo« itn.

¹⁶ Tako so v političnem žargonu posmehljivo imenovali Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.

gatih in aktivno v pisni obliki. Slišali ste, kaj je priznal tovariš Dragačevac. Od začetka avgusta do posega PB v okt/obru/ in nov/embru/ je bila partija dejansko organizacijsko že razpuščena. To so vzroki organizacijske slabosti partije v Sloveniji. Že iz povedanega se vidi, da je obstajal frakcijski blok med Markom /C. Štukljem/ in CK, to pa najbolje ilustrira tudi usmeritev v partiji in neskladnost teorije in prakse. Vse tri pri-pombe tovariša Jagića /A. Cilige/ sprejemam.¹⁷ V resoluciji pokr/ajinske/ /partijske/ konf/erence/ je bil napačen odlomek o oportunističnemu razpoloženju množic, to pa je bilo spoznano že na pokr/ajinski/ konf/erenci/ in samo zaradi tehničnega spodrsllaja ni prišlo v resolucijo.¹⁸ Tudi v naši taktiki do socialistov in Marka /C. Štuklja/, Barta /A. Sedeja/ in Domskega /I. Makuca/ so bile napake, o katerih smo razpravljali v zadnjem času in v razpravi tudi dosegli soglasje, o čemer lahko priča tudi tovariš Žan /R. Jovanović/ (Žan: Drži!) Vendar lahko ugotovimo, da je bila zaradi zrelosti delavskega razreda in naše rasti preprečena likvidacija našega gibanja, kom/unistična/ partija v Slov/eniji/ pa rešena...¹⁹

Po razpravi Dušana Kermavnerja se je oglašil Kosta Novaković in osebno pojasnil, da se je na aprilski pokr/ajinski/ konf/erenci/ v Ljubljani (1925) strinjal z mlad/insko/ resolucijo²⁰ (Valan /D. Kermavner/: Da) in da ni bil privrženec bloka med Markom /C. Štukljem/ in Trišo /Kaclerovićem/ čeprav mu je CK naročil naj bo na konf/erenci/ pasiven.²¹

Navedli smo nekaj odlomkov iz zapisnika tretjega kongresa KPJ, ki osvetljujejo položaj, bistven za sklic in potek pokrajinske konference KPJ 19. aprila 1925. Dognali smo, kako se je na tej konferenci vedel Kosta Novaković. Vprašanje je, zakaj je imel vezan mandat in zakaj je bil na konferenci pasiven, zakaj ni zahteval, da bi opoziciji omogočili razpravo, zakaj se ni bolj zavzemal za mladinsko resolucijo, čeprav se je z njo strinjal.

Preden poskušamo odgovoriti na ta vprašanja, še nekaj podatkov, ki omogočajo širši pogled na položaj v Sloveniji.

Odlomek iz poročila centralnega komiteja KPJ, sprejetega 13. februarja 1926, komunistični internacionalci:²² »V tem obdobju je bil PB najbolj pozoren na Slovenijo, kjer je prišlo do lokalne, zelo težavne in za-

pletene krize našega gibanja zaradi močnih socialno-demokratskih tradicij, napačne politike prejšnjega OS, likvidatorskih pojavov, spodrsllajev partijske centrale in ne-taktičnosti opozicije, ki se je pod vodstvom tovariša Anina /Dragotina Gustinčiča/ pokazala proti prejšnjemu OS v Sloveniji in ki je zdaj vodilna skupina v Sloveniji. PB je o slovenskem vprašanju v svojem pismu članom partije v Sloveniji o spornih vprašanjih (...) in o celi vrsti konkretnih organizacijskih sklepov izoblikoval svoje stališče in naredil vse, da bi vsaj do pokrajinske konference omogočil skupno delo obeh frakcij, vendar je bilo na obeh straneh toliko nasprotovanja in nelojalnosti, da se je to posrečilo le v majhnem obsegu. Pokrajinska konferenca (decembra 1925, F. F.) je začasno rešila spor v Sloveniji in ustvarila možnosti za boljše vizacijo naše partije v Sloveniji; ker pa je bila sprejeta premalo objektivno, so še vedno ostali vidni sledovi divjega frakcijskega boja, ki ovirajo hitrejšo rast partije v Sloveniji (...).²³

To poročilo je bilo napisano januarja 1926 in priča o tem, kako globoke so bile korenine politične in tudi moralne krize v slovenskem komunističnem gibanju in letih 1924–1925.

Zdaj pa še podatki v zvezi z mladinsko resolucijo, podano na pokrajinski konferenci KPJ v Sloveniji 19. aprila 1925, s katero se je Kosta Novaković po lastni izjavi strinjal.

Mladina v Sloveniji je imela 1. marca 1925 pokrajinsko konferenco, na kateri je sprejela resolucijo o stanju v partiji v Sloveniji,²⁴ prebrali pa so jo tudi na pokrajinski konferenci partije 19. aprila 1925. Resolucija je zahtevala boljše vizacijo partije, boj proti oportunizmu, novo organizacijsko politiko partije, njeno reorganizacijo na podlagi celic v podjetjih in največjo pozornost strokovnemu gibanju.²⁵ Dne 10. avgusta 1925 je sekretar CK SKOJ France Klopčič napisal mladini v Sloveniji kritično pismo o njenem delu in njenem odnosu do notranjih razmer v partiji. Po njegovem mnenju se je SKOJ v Sloveniji na pokrajinski konferenci postavil na pravilno stališče do problemov v partiji in je bil nastop mladine na pokrajinski partijski konferenci povsem pravilen. Toda po 1. maju 1925 je mladina Slovenije – tako beremo v pismu – ki je bila na konferenci 19. aprila 1925 »opazovalec in razčiščevalec«, opustila to stališče in se po-

stavila na stran partijske opozicije, misleč, da je to levica v partiji. France Klopčič je opozoril mladino v Sloveniji, da opozicija v Sloveniji ne predstavlja prave boljševiške levice, da so za njeno politiko značilni oportunistično iztiranje in vedno več napak, tako da je mladinski pokrajinski sekretariat s podporo leviči v Sloveniji skupaj z opozicijo izoblikoval frakcijo. Po sklepnih besedah Franceta Klopčiča v pismu je bila naloga mladine, da bi še naprej samostojno ocenjevala politiko in taktiko, se povsod postavljala na boljševiško stališče in pomagala ustvarjati boljševiško jedro v stranki.

O tem »boljševiškem jedru« je pismo CK KPJ slovenskim komunistom novembra 1925 pojasnilo, »da žal tudi ta opozicija ni zdravo proletarsko komunistično jedro«.

Zdaj, ko poznamo tudi te podatke, lažje odgovorimo na zastavljeno vprašanje o vedenju Koste Novakovića na pokrajinski konferenci partije 19. aprila 1925 v Sloveniji.

Iz gradiva, ki smo ga navedli, se vidi, da je imel CK KPJ v času ljubljanske konference precej slab pregled nad položajem v Sloveniji in malo stikov s slovenskimi komunisti, kar je CK pozneje tudi priznaval, to pa se je izboljšalo šele v avgustu. Vsekakor moramo upoštevati, da je bila jugoslovanska partijska delegacija (Đuro Cvijić, dr. Sima Marković, Rade Vujović in drugi) marca in aprila 1925 na plenarni seji IKKI v Moskvi, odsotnost teh tovarišev pa je gotovo vplivala na navodila, s katerimi je prišel Kosta Novaković v Ljubljano. Večkrat naleto na trditev, da so imeli Štukelj in njegovi tovariši precejšnjo oporo v vrstah CK

KPJ, dokler se položaj ni zaostрил, opozicija v Sloveniji pa, da je delala napake; že novembra 1924 je nastopala sektaško, in videli smo, kako je to presojal CK SKOJ. Vsekakor se je Kosta Novaković na pokrajinski konferenci vedel do nje zadržano. Skoraj vsi vodilni tovariši (razen opozicije) so precej naklonjeno sprejeli združevanje sindikalnih organizacij v tem času v Sloveniji; dovolj je, če vidimo, kaj piše Enotnost v Ljubljani v tem času o združitvi rudarjev in železničarjev. V glavnem v tistem času združevanja niso štel za kapitulacijo, zato tudi Kosta Novaković na konferenci ni mogel kritizirati procesa združevanja.

Samo Dušan Kermavner je na tretjem kongresu KPJ opozoril na splošen položaj komunistov in njihove organizacije v Sloveniji; izpostavljeni so bili čisto drugačnim pritiskom kakor komunisti v drugih delih države. Če dodamo dejstvo, da so bili neodvisni sindikati v Sloveniji prepovedani, v drugih delih države razen v Bosni pa so smeli delovati, potem je razumljiv taktični nastop Koste Novakovića v teh okoliščinah.

Vzrokov za ravnanje Koste Novakovića na pokrajinski konferenci partije v Sloveniji aprila 1925 bi lahko našli še več; na kongresu KPJ leta 1926 je prevzel nase posledice kot odposlanec CK KPJ. V nadaljevanju razprave bomo videli, kako se je Kosta Novaković leta 1928 vrnil k oceni dogodkov leta 1925, in sicer ob oceni »tivolskega kongresa združitve« 26. in 27. decembra 1928 v Ljubljani, s katerim se je končalo združevanje članov prepovedanih neodvisnih sindikatov z reformisti v Združenih delavski sindikalni svet Jugoslavije (URSSJ).

¹⁷ Iz Ciligove razprave, kakor je zapisana, pripombe niso v celoti jasne.

¹⁸ Gre za resolucijo decembrske pokrajinske konference KPJ za Slovenijo leta 1925. Tam so izvolili novo pokrajinsko vodstvo z Jakobom Žorgo kot sekretarjem, Štuklja, Sedeja in Makuca pa so izključili iz partije.

¹⁹ Glej tretji kongres KPJ, stran 77 in 78.

²⁰ Pod mladinsko resolucijo je mišljena resolucija o politiki partije in njeni taktiki na volitvah, sprejeta na pokrajinski konferenci SKOJ za Slovenijo (1. marca 1925); z njo so delegati zveze prišli na aprilsko pokrajinsko konferenco KPJ za Slovenijo (Resolucija o politiki partije in njeni taktiki pri volitvah). V tej resoluciji je kritično opisan razvoj komunističnega gibanja v Sloveniji od 1920 s posebnim ozirom na zgrešeno politiko partije od trboveljskih dogodkov naprej, razčlenjen je neuspeh partije na skupščinskih volitvah (februarja 1925) in navedeni so predlogi za izboljšavo partijskega dela. Glej tretji kongres KPJ, stran 453, opomba 240.

²¹ Glej tretji kongres KPJ, stran 78.

²² Glej tretji kongres KPJ, stran 347 in 348.

²³ A-CK SKJ, Fond KI, 1926/5.

²⁴ Glej opombo 20.

²⁵ Podatki so iz pisma CK SKOJ organizaciji SKOJ v Sloveniji z dne 10. avgusta 1925. Pismo je iz sodnega spisa Silva Furlana, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

*Analiza nekaterih člankov,
objavljenih v časopisu Enotnost,
legalnem glasilu KPJ v Sloveniji,
junija in julija 1928*

Pokrajinska organizacija KPJ v Sloveniji je imela v tem času kadrovske težave, to se je poznalo tudi pri urejanju Enotnosti. Urednik tega časopisa je bil Albert Hlebec, sekretar pokrajinskega sekretariata KPJ v Sloveniji, dokler ni odšel na šesti kongres kominterne v Moskvo. Po Hlebčevem odhodu, 27. junija 1928, je delo urednika časopisa in sekretarja PS začasno prevzel Franc Wankmüller.²⁶ Med njegovim urejanjem Enotnosti (do aretacije 1. septembra 1928) so na časopis letele kritične pripombe iz vrst KPJ v Sloveniji, kritiziral ga je tudi Kosta Novaković. Z datumom 20. 7. 1928 se je lotil obsežnega analitičnega in kritičnega prikaza Enotnosti z naslovom Stališča tiska delavskega in kmečkega bloka in revolucionarnih sindikatov.²⁷

Po atentatu v parlamentu se je Enotnost v uvodnem članku z naslovom Proti vojaško-fašistični diktaturi za svobodo zatiranih narodov, v številki, z dne 22. junija 1928, omejila izključno na registriranje usodnih dogodkov, opisovanje zločinov v parlamentu, novice o krvavih demonstracijah v Zagrebu in odhodu vodilnih politikov KDK iz Beograda.

Kosta Novaković se je na članek v Enotnosti odzval na kratko, vendar ostro: »Enotnost v Sloveniji je v številki 25, z dne 22. junija, objavila kratko in v bistvu pravilno analizo ravnanja KDK, vendar brez sporočila, brez zahtev za kakršno koli akcijo delovnih množic.« Edino sporočilo, ki ga je poudarila – »svobodo zatiranim narodom« – je v naslednjih dveh številkah dopolnjevala takole: ...

V nadaljevanju tega svojega prispevka je Kosta Novaković najprej razčlenil uvodnik v številki 27, z dne 6. julija 1928, pod naslovom Kaj in kako, šele potem se je vrnil k uvodnemu članku iz 26. številke Enotnosti, z dne 29. junija, z naslovom Po atentatu v parlamentu. V naši razpravi se bomo še vrnili k temu Novakovičevemu pisanju, najprej pa bomo raziskali, kako so se na ta prispevka v Enotnosti odzvali člani KPJ iz Slovenije; tako bomo najbrž spoznali, da je Novakovičovo pisanje globlje zakoreninjeno v stvarnosti jugoslovanskega komunističnega gibanja.

V uvodnem članku Enotnosti z dne 29. junija Po atentatu v parlamentu je ugotovitev, da je atentat samo etapa v boju jugoslovanske buržoazije za stabilizacijo njenega »razdrobljenega in kaotičnega gospodarstva«, da so strelji v beograjski skupščini razbili še zadnje izročilo meščanskega parlamentarizma v Jugoslaviji in zadnje ostanke meščanske demokracije ter da pomenijo uverturo v diktaturo in zaostritev gospodarskih in narodnostnih bojev v državi. Umik KDK iz parlamenta je uvodnik pojasnil kot izselitev hrvatskega naroda iz beograjske skupščine, tako, da je s strelji v skupščini spet prišlo na dnevni red vprašanje federacije.

Vsekakor sta bili zadnji trditvi v članku problematični.

Dne 18. julija 1928 se je iz Moskve oglasil Albert Hlebec²⁸ z ostro kritiko celotne številke Enotnosti z dne 29. junija. Trdil je, da je »zapustila našo linijo in vse sklepe plenuma in kongresa«. O uvodnem članku Po atentatu v parlamentu je menil, da se v njem poleg »intelektualističnih konfuzij« kažejo tudi močne »abweichungen« (odkloni) od strankine politike.

Hlebec je še ostreje sodil o uvodnem članku Kaj in kako?, objavljen v Enotnosti z dne 6. julija. V njem je avtor (Ivan Regent)²⁹ razmišljal o nadaljnjem razvoju dogodkov po streljih v skupščini, navajal jih je kot dokaz, da »meščanska kamarila, ki vodi državo, ne bo izpustila oblasti iz rok«. V to preudarjanje je avtor vpletel izjavo podpredsednika HSS dr. Vladimira Mačka, da si brez ustavnih sprememb nikakor ni mogoče misliti prihodnje državne ureditve. Po avtorjevem mnenju je bila ta izjava »podpredsednika velike hrvatske kmečke stranke« zelo pomembna in bi bilo vsekakor nujno, da bi kmetje in delavci posameznih narodov dobili priložnost in bi si pri ustavnih spremembah »tudi v sami ustavi zagotovili svoje potrebe«. Jedro avtorjevega premišljevanja je bilo izraženo takole: »Zahteva po reviziji ustave je pri delavcih stara. Staro je tudi delavsko stališče proti centralizmu in za federalizem. Zato delavstvo sprejema parolo o reviziji ustave in tudi pravi, naj nova ustava zagotovi vsem v Jugoslaviji živčim narodom povsem avtonomno življenje v federativni zvezi«. Na koncu pa avtor opozarja: »Proletariat naj bo za vsak primer pripravljen podpreti zahtevo Hrvatov in Slovencev po reviziji ustave in avtonomiji.

Obenem naj tudi pazi, da se pri eventualni reviziji ne bo pozabilo nanj.«

Albreht Hlebec je v Moskvi kritično napisal o tem članku: »To je stara Simova³⁰, povsem zgrešena teza, ki je bila že večkrat obsojena. V Klasni borbi bo izšel članek o tem, redakciji pa bo poslan popravek.«

Dne 9. junija 1928 se je z ogorčeno kritiko uvodnega članka v Enotnosti Kaj in kako? oglasil pokrajinskemu sekretariatu partije France Klopčič, ki je bil takrat pri vojakih v Ljubljani. V pismu PS³¹ ugotavlja, da se kaže v članku močan reformizem in ga hočejo s sedanjimi izjavami za revizijo ustave predvsem vzeti nezadovoljstvu ljudskih množic v nesrbskih področjih, bojno ostrino, gibanje pa usmeriti na pot parlamentarizma in kompromisa.

Poziv, ki je prišel v zapisu do izraza, češ da naj proletariati podpre prizadevanje po reviziji ustave in naj gleda, da takrat »ne pozabijo nanj«, France Klopčič zavrača; trdi, da je v takem stališču izražena reformistična spekulacija, po kateri bi »buržoazija vrгла proletariatu nekaj drobtin«, in da je takšno razumevanje problema v popolnem nasprotju z boljševiskimi načeli o narodnostnem vprašanju. Po Klopčičevem mnenju je članek izločil narodnostno vprašanje iz okvira revolucije, odvzel proletariatu vodilno mesto v narodno-revolucionarnem boju in ga prepustil buržoaziji, narodnostno vprašanje pa spremenil v ustavno. V članku je po Klopčičevem mnenju rešitev narodnostnega vprašanja omejena na Jugoslavijo, ki bi jo bilo samo treba federalizirati; geslo o delavsko-kmečkih republikah

posameznih narodov na Balkanu, združenih v federativno zvezo, se je umaknilo geslu o federativni ustavi Jugoslavije.

Na koncu je France Klopčič tudi opozoril, da je ta članek, ki na ta način brani ustavne spremembe in reševanje državne krize, pravzaprav prišel v najtesnejši stik s stališčem SSJ, ki je po strelah v parlamentu izdala deklaracijo o ozdravitvi in prerodu parlamentarizma in staknila nekaj fraz o federalizmu. France Klopčič je končal svoj kritični zapis z ugotovitvijo, »da se v članku kažejo stari nazori Sime Markovića, ki jih je IKKI že zdavnaj obsodil«.

Kosta Novakovič je v svojem pisanju z dne 20. julija 1928 navedel nekaj vrstic iz uvodnega članka Po atentatu v parlamentu in uvodnega članka Kaj in kako? Posebej je opozoril na mesta v obeh člankih, kjer je govor o federativni državni ureditvi in o reviziji ustave. Tako je v članku Kaj in kako? podčrtal nekaj vrstic o potrebi, da bi delavci in kmetje narodov v Jugoslaviji pri reviziji ustave lahko uresničili svoje ideje in si v sami ustavi zagotovili, kar jim je potrebno. Ravno tako je podčrtal cel odstavek, v katerem je rečeno, naj proletariati gleda, da pri morebitni reviziji ustave ne pozabijo nanj. Novakovič se je ustavil pri formulaciji, o kateri je v svojem pismu kritično razmišljeval že France Klopčič.

V celotni oceni uvodnih člankov v Enotnosti Kaj in kako? in Po atentatu v parlamentu Kosta Novakovič premišljuje takole:

»Iz tega, kar je napisano v našem časopisu Enotnost, se najbolje vidi, kako globoko

²⁶ Franc Wankmüller, kovinarski delavec iz Vuzenice v Dravski dolini, član KPJ iz njenega legalnega obdobja, leta 1923 član PS, v emigraciji v Parizu 1925–1927 nekaj časa sekretar Medsindikalnega odbora jugoslovanskih delavcev pri CGTU, urednik sindikalnega časopisa Glas in partijskega organa Čelija.

²⁷ Novakovičevo pisanje je v nemščini in z naslovom Die Haltung der Presse des Arbeiter- und Bauernblocks und der revolutionären Gewerkschaften, s signaturo 8236/10/HS. s.d. Org. 20. VII. 1928. V Arhivu CK ZKS ga hranijo pod signaturo KI 1928/157. Pisanje ni podpisano, vendar je ohranjen tudi Novakovičev rokopis. Dne 19. marca 1928 je delegacija KPJ imenovala v Moskvi partijsko predstavništvo KPJ pri IKKI, poleg drugih je bil imenovan tudi Kosta Novakovič, referent v sekretariatu za balkanske države. (Dr. Ubavka Vujošević: Đuro Đaković, život i djelo, 220. Slavonski Brod 1979.) Od 1928 do avgusta 1931 je Kosta Novakovič delal v komunističnem revolucionarnem gibanju Balkana – sedež je bil v Berlinu – kot sekretar komunistične frakcije. (Dr. Vičentije Đorđević: Kosta Novaković, ličnost i delo. Naučni skup Kosta Novaković u radničkom pokretu Srbije i Jugoslavije, Čačak, 16. in 17. oktober 1968.)

²⁸ Pismi Alberta Hlebca iz Moskve, 9. in 18. julija 1928. Deželno sodišče, Ljubljana, Vr. IX, 866/28, fond nižnjestopenjskih sodišč, A-CK ZKJ.

²⁹ Po izjavi Franceta Klopčiča.

³⁰ Simova teza – teza Sime Markovića.

³¹ Pismo je vzeto iz sodnega spisa deželnega sodišča v Ljubljani, Vr 866/28 in je v fondu corpora delicti v A-CK ZKJ.

so se v naši stranki zakoreninili oportunistični in reformistični odkloni in kako naši sodrugi v vsakem političnem trenutku pri osnovnih vprašanjih povsem pozabljajo na že zdavnaj določene taktične in načelne partijske linije. Stališča Enotnosti do revizije ustave in avtonomije so, žal, enaka stališčem sodruga Markovića in – z odklonom nekaj stopinj – socialistične stranke Jugoslavije.

To nedosledno stališče slovenskih tovarišev lahko občudujemo. V Enotnosti z dne 29. junija je bilo kot sklepna misel uvodnega članka pravilno ugotovljeno: 'Streli v beograjski skupščini so uvertura v diktaturo in zaostritev gospodarskih in narodnostnih bojov v Jugoslaviji.' Toda po tej pravilni ugotovitvi je prišla Enotnost do povsem napačnih sklepov: o ustavnih spremembah, o avtonomiji, o aktivni udeležbi proletariata na strani buržoazije, ki bi ji pomagal v boju za revizijo ustave.

V zvezi s kritično razčlenbo člankov Po atentatu v parlamentu in Kaj in kako? je Kosta Novaković kritično obdelal tudi neki drug članek v Enotnosti. V 26. številki z dne 29. junija 1928 je izšel članek Narodno in proletarsko gibanje, poleg problemov federalizma in revizije ustave so torej preučili tudi vprašanje o razmerju komunistov v Sloveniji do nacionalistične (takrat imenovane fašistične) Pribičevićeve Orjune.

Novaković je predtem navedel odlomek iz članka Po atentatu v parlamentu, v katerem je rečeno, da je s streli v parlamentu vprašanje federacije šele prišlo na dnevni red ... da Pribičević skuša zavirati to idejo, da je rešitev tega vprašanja nujna zahteva tistega trenutka in da samostojni demokrati lahko lavirajo kakor jim je drago, a kler in vrhovi SLS lahko neločljivo povezujejo svojo usodo s srbskimi hegemonisti – toda slovenski delavec in kmet je in ostaja globoko v srcu federalist in bo v prihodnje še glasneje zahteval svojo državo v zvezi z drugimi narodi.

Teh nekaj vrstic je Kosta Novaković uporabil, da je pokazal kako se je Enotnost po takem opisu političnega stanja in Pribičevićeve vloge v svojem članku Narodno in proletarsko gibanje postavila na nenavadno stališče (sonderbare Haltung) do »fašistične Pribičevićeve organizacije Orjune«.

Za uvod svojega razmišljanja je Kosta Novaković navedel nekaj vrstic iz Orjune, z dne 26. junija 1928, ki jih je postavila Enot-

nost na začetek svojega članka kot izhodiščno točko za premišljanje. »Danes slone vse organizacije na interesnih temeljnih stanovskih, klasnih, verskih, partijskih, poklicnih in gospodarskih ciljih,« piše v Orjuni, ki poleg tega poudarja, da združuje člane Orjune v celoto samo hotenje, da bi koristili državi in se žrtvovali za interese celote. »To pa je jedro« pravi Orjuna »ki je današnjim zmateraliziranim jugoslovanskim množicam povsem nerazumljivo. In ker je pri nas navada, da se to, kar se ne more v prvem momentu razumeti a limine anathemizira, so padli, padajo in bodo še padali po nas vsi, od skrajne levice pa do najreakcionarnejše desnice«.

Na to izjavo Orjune je Kosta Novaković navedel odgovor Enotnosti: »Orjuna zasleduje svoj cilj. Po gornjem citatu kaže, da hoče svoj cilj doseči ali s samostojno akcijo, ki gre preko vseh organizacij, ki temeljijo na interesnih ciljih, ali pa potom skupnega nastopa vseh organizacij, ki naj vsaj v takem trenutku pozabijo na svoje partikularne interese v korist splošnosti.« Besede, ki se citajo v Orjuni, so lepe in tudi misli so lepe. Verujemo, da so besede in misli izliv čiste narodne ljubezni. Komur je pa ljubezen do naroda gonilna sila, potom katere hoče doseči narodno koristno cilje, je dolžan biti drugim in sebi do skrajnosti odkritosrčen in jasen. Zakaj če padajo anatheme od desne in leve, je vsaj znamenje, da ni v programu tiste jasnosti, ki je nujno potrebna, da zadovolji vsaj eno stran.

»Narodna ideja je velika gonilna sila, ki se ne sme prezreti,« Novaković v nadaljevanju navaja Enotnost in povzema njeno mnenje, češ da ne drži trditev, da je v delavskih bojih nekaj nacionalnega.

Tako Kosta Novaković navaja še nekaj mest iz Enotnosti, med drugim o tem, da mora biti v boju proletarskih množic proti skupnemu sovražniku enotna fronta, za vsako gibanje pa je potrebno, da ga vsi razumejo, vendar morajo ljudje, ki so na čelu tega gibanja doumeti svoj čas.

Tak način pisanja Enotnosti je Kosta Novaković kritiziral in deloma odklanjal, zlasti tisti del, v katerem se kaže odnos Enotnosti do Orjune. Zapisal je:

»Iz navedenega članka 'Narodno in proletarsko gibanje' se vidi, da ima Enotnost fašistično Orjuno za nacionalno-revolucionarno organizacijo. Ravno nasprotno: Orjuna ni nacionalno-revolucionarna organiza-

cija, ampak hoče s silo uničiti vse razločke med 'tremi deli istega naroda'. Ta organizacija je centralistična in je z nasilnimi metodami ob podpori državne oblasti vrsto let v vseh pokrajinah, zlasti v Sloveniji, terorizirala delavsko gibanje, v Trbovljah pa leta 1927 (pravilno 1924, F. F.) zagrešila znani uboj delavcev. Skratka, ta organizacija je bolj fašistična in sovražna proletariatu kakor srbska fašistična organizacija Srnao, ki ne more biti privlačna za nesrbske zatirane množice, saj odkrito hoče srbsko hegemonijo. O tem ni več treba govoriti, saj vsi delavci v Jugoslaviji dobro vedo, kaj je 'Orjuna'. V tem trenutku se 'Orjuna' z vodjem Pribičevićem umika v opozicijo proti vladi, in sicer z namenom, ki nam je bil dovolj jasno pokazan. Če pa v tem trenutku iz taktičnih razlogov postavimo v središče naših napadov srbsko centralistično in fašistično organizacijo, to ne pomeni in ne sme pomeniti, da smo za kak trenutek pozabili na fašistično nevarnost Orjune.»

To so Novakovićeve besede o tem, kar je pisala Enotnost v tistem času, o njenem pogledu na probleme federalizma o odnosu do KDK in Orjune. Zanimovo je, da je Novaković ugotovil nekakšno krizno situacijo Enotnosti, če smemo tako reči, ko so se v njej pokazala nekatera stališča, ki niso bila izraz njene globalne politične usmeritve, vendar so v danem trenutku vendarle lahko paralizirala revolucionarno akcijo. Opozoriti moramo na dejstvo, da se je Novaković v svojih pripombah k napačnim stališčem v Enotnosti ujemal s ocenama Alberta Hlebca in Franceta Klopčiča, ki v tistem trenutku nista mogla vplivati na politični koncept Enotnosti, vendar sta avtentično razlagala revolucionarne politične linije organizacije KPJ v Sloveniji.

V sklepnem delu kritičnih pripomb je Novaković iz kompleksa tedanjega partijskega tiska zaradi njegovih doslednih stališč potegnil članek iz 38. številke Borbe, z dne 11. julija 1928, z naslovom Boj in sporazumevanje. Novaković je navedel nekaj vrstic iz tega članka, v katerem je rečeno, da v nasprotju z vodstvom KDK »ne zahtevamo politike sporazumevanja, ampak politiko brezkompromisnega razrednega boja« ... in »v nasprotju z vodstvom KDK, ki

veliko pričakuje od 'temne noči', zaupamo v zvezo delavcev, kmetov in zatiranih narodov Jugoslavije, na njen skupni boj proti režimu velikosrbske hegemonije».

Ob te citate je Novaković razvrstil tudi gesla, natisnjena 11. julija v Borbi, kot sestavni del navedenega zapisa, na primer zahtevo, naj razdelijo veleposestniško zemljo med tiste, ki jo obdelujejo, naj izbrišejo dolgove malim posestnikom in naj ti ne plačujejo davka, pa gesla, kakor so Vojno – vojni, za mir in prijateljstvo s Sovjetsko zvezo itn., itn. Ta gesla so bila sočasno natisnjena v Enotnosti na Slovenskem, in sicer v številkah z dne 13. in 20. julija 1928 kot gesla bojne zveze delavcev in kmetov.

V tem času se v Enotnosti že čuti prodor doslednejših stališč do reševanja politične krize v državi in do vloge KDK, češ da od nje ni mogoče ničesar pričakovati v boju proti bližajoči se »fašistično militaristični diktaturi«. ³²

Tako je Kosta Novaković sklenil svojo oceno z dne 20. julija 1928 z besedami: »Opazno je, da skuša naša partija v nadaljnjem razvoju političnega položaja izboljševati in konkretizirati svoja gesla. Vendar se temu 'izboljševanju' in 'konkretiziranju' pozna, da partija še ni zmožna reševati osnovnih vprašanj: kako je treba presojudati sedanji politični položaj. V bistvu partija tega položaja ne ocenjuje kot spodbudo za množične akcije in revolucioniranje zatiranih množic za neposreden boj proti režimu, za prvo in najpomembnejše geslo si ne zastavlja **pravice do samoodločitve do skrajnih posledic**, ampak nasprotno, podpira geslo KDK – **enakopravnost** narodov. V tem trenutku lahko delavske množice čim bolj uspravajo postranska gesla, ki samo slabijo temeljna gesla in lahko pridejo v nasprotje z njimi. Vodilni sodrugi tudi v tem jasnem položaju ne morejo razumeti, da za uresničitev kakšne akcije niso potrebne programske točke, ampak le nekaj oprijemljivih gesel, ki so prilagojena položaju in lahko združijo nezadovoljne in bojovite množice.»

Kosta Novaković je kritiziral številko Enotnosti z dne 29. junija 1928 tudi zaradi članka Strokovna komisija za Slovenijo. Pod naslovom Obnova desnih odmikov v sindikalni politiki KPJ ³³ je opozoril na

³² Glej uvodni članek v Enotnosti, št. 29, 20. julija 1928, pod naslovom Po enem mesecu.

³³ Naslov Novakovićeve informacije v nemščini se glasi Erneuerung der rechten Abweichungen in der Gewerkschaftspolitik der KPJ, s signaturo 10019/10/K. A.d. Orig. 18. 8. 28. V Arhivu CK SKJ je pod signaturo KI 1928/166.

uvodni del navedenega članka z besedami: »Naše slovensko glasilo Enotnost z dne 29. junija 1928 nam v članku z naslovom 'Strokovna komisija za Slovenijo' ponuja pregled sindikalnega gibanja v Sloveniji po vojni, iz tega gibanja postavlja v ospredje potrebo po sindikalni enotnosti in obsoja vse tiste, ki kršijo to enotnost in jo sabotirajo. O famoznem tivolskem kongresu³⁴ leta 1925, na katerem so naši slovenski sodrugi (ob pasivnosti PB kom. partije) uresničili likvidatorsko sindikalno enotnost, zdaj objavlja Enotnost tele besede: 'Ko se je leta 1925 na tako zvanem tivolskem kongresu v navzočnosti 120 delegatov proglasilo in sprejelo načelo »Zedinjenja strokovnih organizacij v Sloveniji«, tedaj se je s to parolo dalo Strokovni komisiji nov razmah in novo življenje. Proglasilo se je: ena tovarna, ena razredna strokovna organizacija – dovolj je cepljenja v delavskih kadrih – strpimo se med seboj, kajti princip razrednega boja je tako mogočen, da se krog tega principa lahko grupirajo vsi delavci, ako vlada v strokovnih organizacijah proletarska demokracija. Na vsakem sadežu je več ali manj golazni, ki pokvari še tako dober in dišeč sad. Tivolski kongres je s temi sklepi in resolucijami dal delavskemu gibanju nov razmah'.«

S tem navedkom Kosta Novaković končuje svoje pisanje.

Kod uvod v naše razmišljanje smo osvetlili navzočnost Koste Novakovića na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo 19. aprila 1928 v Ljubljani in njegovo ravnanje v takratnem zapletenem položaju v partijskih vrstah v Sloveniji, ko se je že začelo združevanje slovenskega razrednega sindikalnega gibanja v okviru URSSJ, ki se je končalo s »famoznim tivolskim kongre-

som« (po besedah Koste Novakovića) 26. in 27. decembra 1925.

Kosta Novaković se je v osebnih stikih in kritičnih presojah med letoma 1925 in 1928 dotikal problemske celote komunističnega gibanja v Sloveniji, ki je nedvomno izraz splošnega stanja v jugoslovanski partiji, vendar ima tudi svoje specifične narodno-politične prvine.

Nastop Koste Novakovića leta 1925 na pokrajinski konferenci v Sloveniji je omejevalo pooblastilo, ki mu ga je vsilil politbiro CK KPJ, zato ni mogel vplivati na način in skupno stališče do sindikalnega združevanja v Sloveniji, tako da je šele tri leta pozneje ocenil rezultate tega združevanja. Leta 1928 je bil Kosta Novaković v popolnoma spremenjeni situaciji. Na njegovem položaju v Moskvi mu je bilo omogočeno, da je sodeloval v obnovitvenem procesu partije po odprtem pismu in pri ocenjevanju stanja v državi po atentatu v parlamentu. V oceni položaja v Sloveniji je Novaković docela podprl revolucionarna stališča slovenskih partijskih kadrov (Hlebec, Klopčič, Gustinčič), ki so zahtevali dosledno uresničevanje idejnih temeljev partijskega programa in odpravo desnih odmikov, ob taktičnih in načelnih partijskih linijah pa je opozarjal na potrebo po dejavnem nastopanju in brezkompromisnem razrednem boju, katerega glavni nosilci morajo biti komunisti v Zvezi delavcev, kmetov in zatiranih narodov.

Treba bo še raziskati, koliko je bilo mogoče, da bi bil Novaković neposredno vplival na stanje v Sloveniji, vsekakor pa je s svojimi ocenami lahko vplival na stališča jugoslovanskega partijskega vodstva do problemov komunističnega gibanja v Sloveniji.

³⁴ Kosta Novaković piše namesto »tivolskem« nepravilno »tirolskem«.

MAG. ZDENKO ČEPIČ

O ukrepih za spreminjanje družbeno- ekonomskih odnosov leta 1942 v Sloveniji

Jugoslovansko zgodovino pisje, tudi slovensko ni izjema, prej pravilo, običajno obravnava obdobje narodnoosvobodilnega boja kot patriotski boj proti okupatorju predvsem z vojaškega stališča, manj pa kot proces revolucionarnega spreminjanja družbenopolitičnih in tudi ekonomskih odnosov. Če pa že obravnava politično, pa tudi gospodarsko stran osvobodilne vojne, ga bolj s stališča organizacije političnih forumov in oblastnih organov in ne toliko z vsebinskega stališča njihovega delovanja ali analize ukrepov, ki so jih sprejemali.

Narodnoosvobodilna vojna (1941–1945), treba jo je razumeti in obravnavati kot boj ljudskih množic jugoslovanskih narodov proti okupatorjem, je bila po svoji vsebini ne le boj za osvoboditev in nacionalno ohranitev, marveč obenem tudi za ureditev in spremembo nacionalnih in družbenih odnosov v jugoslovanski državi in družbi. To pa je bila revolucija, ki ji je boj proti okupatorjem pomenil okvir in možnost ter ji določal dinamiko pri nacionalnem in tudi socialnem (družbenem) osvobajanju. Šlo je za enoten proces, ki so ga določali družbeni nosilci, ljudske množice, ki so bile po svojem družbenoekonomskem položaju in vlogi dejansko delavski razred v širšem smislu, in pa politično vodstvo, Komunistična partija Jugoslavije. »Samo poziv na boj zoper okupatorja, ne pa dati ljudstvu tudi razumeti, da bo s to borbo hkrati doseglo nekaj novega, mnogo boljšega in da se staro ne bo več vrnilo, na ta način ne bi mogli dvigniti vseh narodov v ta boj, ne bi mogli zainteresirati zanj tako širokih ljudskih množic in tudi ne bi mogli v tem boju do kraja vzdržati, to je zmagati,« je pojasnil Tito to enotnost boja za nacionalno in družbeno osvoboditev oziroma spremembe in tudi enotnost revolucionarnih sil in vodstva ter njihovih teženj v narodnoosvobodilnem boju.¹

Temelji nove državne ureditve in novega družbenopolitičnega in tudi ekonomskega reda so bili v Jugoslaviji postavljeni med narodnoosvobodilno vojno, ko je sočasno »potekal proces ljudske revolucije, ki je čedalje bolj dobivala socialistični značaj.«² Od vsega začetka je bilo narodnoosvobodilno gibanje usmerjeno v narodnostno in družbeno osvoboditev širokih ljudskih množic. Prav zaradi družbenih sil, ki so sodelovale v domovinski osvobodilni vojni, in njihove razredne strukture je narodnoosvobodilni

boj moral nujno potekati v znamenju spreminjanja odnosov med družbenimi, razrednimi silami, s poudarkom na spreminjanju značaja politične oblasti oziroma njenih nosilcev.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je od vsega začetka vojne, še pred uradnim začetkom oboroženega boja, poudarjalo enovitost procesa narodnostnega in družbenega osvobajanja. To kaže tudi šesta točka Gesel našega osvobodilnega boja, katera so nastala še pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo, torej v tako imenovani protiimperialistični dobi razvoja slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Ta točka Gesel pravi, da se brez boja proti izdajalski »lastni« kapitalistični gospodi zatirani narod ne more osvoboditi.³ Boj za narodno osvoboditev je bil torej neposredno povezan z bojem za družbeno osvoboditev, ta pa je bila mogoča le z bojem proti izdajalski buržoaziji, proti nosilcem politične oblasti in kapitala, ki so ji to oblast omogočali. Poziv k boju proti »lastni«, to je slovenski buržoaziji vsebuje jasno razredno zasnovo, vendar jo zastira dejstvo, da je šlo za boj proti izdajalski buržoaziji. Njeni najvidnejši politični predstavniki so tedaj namreč že sodelovali z italijanskimi okupacijskimi oblastmi v konzultih – sosvetu za Ljubljansko pokrajino in so torej s tem izpričevali svoj negativni odnos do narodnoosvobodilnega boja.

Vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, združeno v izvršnem odboru Osvobodilne fronte in vse skupine, zastopane v njem, so ves čas povezovale in pogojevale narodno osvoboditev z družbeno osvoboditvijo slovenskega naroda oziroma njegove večine. Zavedali so se, da pomeni radikalno rešena narodna revolucija začetek razredne revolucije v slovenskem narodu, njen prvi cilj, t. j. slovenske narodne osvoboditve pa je bila, dosledno izvedena demokratična revolucija.⁴

Ena od osnovnih značilnosti in posebnosti jugoslovanske revolucije, ki je potekala hkrati z narodnoosvobodilno vojno in v vojnih razmerah, je da je že od vsega začetka imela tudi značilnosti socialistične revolucije. Radikalno, revolucionarno spreminjanje družbenih odnosov, političnih in ekonomskih, sicer ni bilo osnovno geslo vstaje in boja, čeprav je bilo jasno, da se svet nikoli več ne bo vrтел po starem.

V celotnem obdobju narodnoosvobodilnega boja je potekal proces spreminjanja

družbenopolitičnih, pa tudi družbenoekonomskih odnosov, le da je bilo spreminjanje na političnem področju poudarjeno, medtem ko je bilo na ekonomskem prikrito. Spreminjanje političnih, pa tudi ekonomskih odnosov so pogojevali na eni strani osnovni nosilci narodnoosvobodilnega gibanja, ljudske množice, na drugi pa politična sila, ki je prevzela vodstvo vseh naprednih družbenih sil v boju za svobodo, komunistična partija. Ljudske množice pod vodstvom komunistične partije so bile tista družbena sila, ki je želela odpraviti vsa nakopičena politična, socialna in tudi ekonomska protislovja stare Jugoslavije. Na drugi strani pa so tem družbenim silam stale nasproti tiste sile, ki so se združile pod zastavo okupatorjev in so želele ohraniti staro stanje oziroma svoje oblastne in razredne pozicije.

Boj ljudskih množic jugoslovanskih narodov in narodnosti proti okupatorjem se je začel predvsem iz patriotskih pobud, buržoazija pa je stopila na stran okupatorja proti narodnoosvobodilnemu gibanju predvsem iz razrednih razlogov. Tako je nastop meščanskega razreda na strani okupatorja proti silam osvoboditve dal osvobodilnemu boju proti okupatorju tudi razredno razsežnost. »Specifičnost revolucionarnega procesa v Jugoslaviji je prav v tem, da se je odločilni boj med osnovnim izkoriščevalskim razredom in naprednimi silami jugoslovanskega družbenega življenja izvojeval ne na fronti 'čiste' razredne borbe, marveč na fronti borbe proti nacionalnemu izdajstvu.«⁵

Družbenorazredna sestava nosilcev narodnoosvobodilnega gibanja je kazala na nujnost obračuna s političnimi, socialnimi, še zlasti pa z ekonomskimi odnosi starojugoslovanske družbe. Glavne družbene sile narodnoosvobodilnega gibanja, to so bili tisti družbeni sloji, ki so v kapitalističnem družbenoekonomskem redu bili v glavnem najemna delovna sila, so kazali na nujnost razrednega spopada z nosilci kapitala. Razredna komponenta v narodnoosvobodilnem gibanju in boju je bila nujno prisotna tudi zaradi njegovega vodstva, komunistične partije, saj so bile njene programske usmeritve glede revolucionarnega delovanja in osvobajanja delavskega razreda iz kapitalističnih proizvodjalnih in družbenih odnosov jasne in znane.

Zaradi ohranitve razrednega položaja, ki

sta ga označevala » dva bogova reakcije: profit in oblast«,⁶ je meščanski razred stopil na pot sodelovanja z okupatorjem. Narodna izdaja jugoslovanske buržoazije je tako imela izrazito razredno podlago. Prav ta razredna podlaga narodne izdaje buržoazije je pomenila tisto dejstvo, zaradi katerega so ekonomsko in politično zatirane ljudske množice v razmerah narodnoosvobodilnega boja proti okupatorju lahko začele spreminjati tudi družbenoekonomske odnose, ki so temeljili na privatnem lastništvu proizvodnih sredstev.

Narodnoosvobodilno gibanje si za svoj neposredni cilj sicer ni postavilo radikalnega spreminjanja družbenih odnosov oziroma tega vsaj ni poudarjalo, ampak so spremembe v političnih in tudi ekonomskih odnosih nastale zaradi osnovnih družbenih sil, ki so se bojevale proti okupatorjem. Nerazdružno povezano z bojem za odpravljanje političnih, nacionalnih in socialnih protislovij stare družbe pa je vprašanje oblasti, njenega prehoda iz rok enega razreda v roke drugega. Sprememba nosilcev oblasti je bistveno vprašanje revolucije, zato je bila tudi revolucionarna sprememba oblasti, izvršena v obdobju narodnoosvobodilnega boja, ena od osnovnih in največjih pridobitev štiriletnega boja jugoslovanskih narodov v drugi svetovni vojni. Oblast je prešla v roke ljudskih množic. »Vsebina oblasti, za katero je šel revolucionarni del narodne osvobodilne vojne, torej ni bila v radikalnem programatičnem rušenju socialnih temeljev družbe, temveč v sestavi in v novi obliki vodstva, v prehodu vodilne vloge v državi s protiljudske reakcije na progresivne sile in v razrednem bistvu izdajstva meščanskih razredov.«⁷

Narodnoosvobodilni boj in njegovi politični dosežki torej sami po sebi še ne pomenijo novega družbenega reda, novih družbenih oziroma ekonomskih odnosov. Revolucija se je izražala v rušenju stare oblasti na eni strani in na drugi graditvi nove, ljudske oblasti in njenih organov, narodnoosvobodilnih odborov od spodaj navzgor vse do Avnoja. Izražala se je v reševanju osnovnih nasprotij, značilnih za staro državo, v graditvi nove države, temelječe na suverenosti in enakopravnosti narodov in na federativni ureditvi.

Med narodnoosvobodilno vojno je bilo rešeno osnovno vprašanje revolucije, razbitje stare oblasti in njenega aparata ter vzpostavitev nove, revolucionarne oblasti, oblasti ljudskih množic. Povezovanje narodnoosvobodilnega boja z ustvarjanjem ljudske oblasti je dajalo spremembam v družbenopolitični in od te odvisni ekonomski strukturi socialistični značaj. Poglavitno vprašanje socialistične revolucije, to je vprašanje strmoglavljenja kapitalističnega razreda z oblasti in vzpostavitev nove, v kateri so imele ljudske množice oziroma delavski razred v širšem smislu nesporno vodilno vlogo, je bilo torej rešeno že med narodnoosvobodilnim bojem. Delavski razred, ki je prevzel nalogo narodne osvoboditve in z njo ozko povezanega boja za ljudsko demokracijo, s tem pa je postal vodilni razred v narodu, je torej v obdobju narodnoosvobodilnega boja prevzel vlogo nosilca oziroma označevalca politične oblasti.

Medtem ko je bila v narodnoosvobodilnem boju vzpostavljena nova oblast, katere družbeno napredni značaj so označevali njeni nosilci, pa so ostale spremembe na ekonomskem področju, takšne, ki bi imele

¹ Tito: V čem je specifičnost osvobodilnega boja in revolucionarne preobrazbe nove Jugoslavije. Komunist, leto I, št. 1, oktober 1946, stran 6.

² Edvard Kardelj: Komunistična partija Jugoslavije v borbi za novo Jugoslavijo, za ljudsko oblast in socializem. V kongres KPJ, Cankarjeva založba, Ljubljana 1948, stran 324.

³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1962; dok. št. 10, stran 43. (dalje navajam: DLR, I/10, 43)

⁴ Edvard Kocbek: Pred viharjem. Slovenska matica, Ljubljana 1980, (dalje navajam: Kocbek, Pred viharjem), strani 143, 144. Kocbek je v imenu krščanskosocialistične skupine v Osvobodilni fronti na sestanku s predstavniki CK KPS, dne 14. novembra 1941 v Ljubljani, izjavil, da je namen sodelovanja slovenskih krščanskih socialistov v slovenski osvobodilni skupnosti in prvi vrsti pomagati izvesti narodno in **družbeno** osvoboditev (podčrtal Z. Č.); stran 140.

⁵ Boris Zihnerl: O nekaterih problemih borbe za novo Jugoslavijo. Cankarjeva založba, Ljubljana 1948, stran 38.

⁶ Boris Kidrič: Za enotnost delavskega razreda Slovenije. Zbrano delo, I. knjiga, Cankarjeva založba, Ljubljana 1978, stran 290. Članek objavljen v Ljudski pravici, 1. februarja 1943, št. 2.

⁷ Makso Šnuderl: Zgodovina ljudske oblasti. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1950 (dalje navajam: Šnuderl, Zgodovina) stran 61.

značaj spreminjanja družbenoekonomskih odnosov v smeri socialističnih, v kvantitativnem smislu omejene. Vzrok za to je bil dejstvo, da bi vsako prehitevanje na tem področju pomenilo zoževanje množične baze narodnoosvobodilnega gibanja in bi nastala možnost odkritega razrednega spopada. Narodnoosvobodilno gibanje namreč ni smelo dopustiti, da bi se propagandne zlonamerne izjave kontrarevolucionarnih sil o odnosu narodnoosvobodilnega gibanja do privatne lastnine, o »skupnih kotlih« ipd., pokazale kot stvarnost. Do tega tudi ni smelo priti že zaradi zunanje političnih dejavnikov, tako zahodnih zaveznikov kot tudi zaradi Sovjetske zveze in njihovih medsebojnih odnosov.

Zaradi teh razlogov do jeseni 1944 »socialna revolucija po svojih programatičnih direktivah na splošno ni imela tiste vsebine, ki bi pomenila nov ekonomski in družbeni red.«⁸

Z osvoboditvijo dela državnega ozemlja na jugovzhodu države, z Beogradom vred, ko so se ugodno za novo državno oblast v Jugoslaviji razvijali tudi mednarodni politični odnosi in je bil podpisan beograjski sporazum med Titom in Šubašićem, so dozorele razmere za prehod revolucije z do tedaj predvsem političnih tirnic tudi na ekonomske. Šele tedaj je Avnoj izdal prvi zakonski akt, ki je uzakonil spreminjanje družbenoekonomskih odnosov oziroma ustvarjanje državnega sektorja gospodarstva. To je bil odlok Avnoja o prehodu sovražnikovega imetja v državno lastnino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o sekvestru imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. S tem je spreminjanje družbenoekonomskih odnosov v Jugoslaviji v bistvu dobilo zakonsko podlago. Stanje »de facto« je glede tega postalo tudi »de iure«.

Razredni značaj družbenih sprememb, zlasti na ekonomskem področju, je ostal med osvobodilno vojno pravzaprav prikrit. Spreminjanje družbenoekonomskih odnosov se je kazalo kot organizirana dejavnost ljudske oblasti proti narodni izdaji in kolaboracionizmu; to pa je imelo razredni značaj. Zaradi izdajalske vloge buržoazije v obdobju narodnoosvobodilne vojne, ko je ta zaradi ohranitve svojega razrednega položaja zatajila domovino in narod – zamenjala vrednoto domovine za vrednost svoje lastnine – je potekala svojevrstna »ekspropri-

cija ekspropriatorjev« na patriotični podlagi, ne glede na razredno pripadnost sodelavcev okupatorjev. Zaradi vzroka oziroma posledic je to razlaščenje, kot kazen za sodelovanje z okupatorjem proti narodnoosvobodilnemu gibanju, mogoče imenovati »patriotična nacionalizacija«. Prav to pa je ena od posebnosti jugoslovanske revolucije, kajti zaradi takšnih vzrokov je bila možna legalna zablembo premoženja izdajalske buržoazije.

Že v obdobju in razmerah narodnoosvobodilne vojne so bili tako postavljeni temelji za graditev novih družbenih odnosov ne samo na političnem, marveč tudi na ekonomskem področju. »Specifičnost jugoslovanskega razvoja je prav v tem, da je demokratska ljudska revolucija, ki se je začela izvajati v obliki vseljudske vstaje proti tujim imperialističnim osvajalcem, odstranila ne samo vse ostanke fevdalizma, marveč ustvarila tudi osnovne politične in ekonomske pogoje za ukinitve kapitalističnega družbenega reda in za prehod na socialistično obliko družbenih odnosov.«⁹

Med vojno pa niso bila v večjem obsegu reševana vprašanja spreminjanja družbenoekonomskih odnosov in ekonomske strukture družbe. Takšne spremembe tudi niso bile postavljene kot prvenstveni in neposredni cilj osvobodilne vojne, in to je vodstvo jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja večkrat jasno izražalo. Tako je v začetku februarja 1943, med četrto sovražno ofenzivo na Neretvi, vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja izdalo posebno izjavo kot odgovor na »klevete in lažne informacije o narodnoosvobodilnem gibanju in njegovih ciljih«. V izjavi, ki sta jo v imenu vrhovnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije podpisala Tito in v imenu Avnoja dr. Ivan Ribar (Izjava Tito-Ribar), je bil poudarjen narodnoosvobodilni značaj boja in pa to, da je narodnoosvobodilno gibanje splošno ljudsko gibanje, katerega cilji so osvoboditev, izbojevanje neodvisnosti in demokratskih pravic. Posebno je bila poudarjena zamenjava stare politične oblasti, kot vzrok pa je bilo navedeno sodelovanje organov stare oblasti z okupatorji. Izjava je posebej jamčila nedotakljivost privatne lastnine in popolno možnost samoiniciative v industriji, trgovini in kmetijstvu.¹⁰ S tem je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja deklarativno izrazilo svoje cilje in pri tem je

bil poseben poudarek dan prav temu, da neposredni namen narodnoosvobodilnega gibanja ni uvedba novih družbenoekonomskih odnosov.

Kljub deklarativno poudarjani osvobodilni komponenti narodnoosvobodilnega boja pa je vrsta pojavov in dejanj kazala tudi na proces spreminjanja družbenoekonomskih odnosov v smislu slabitve kapitalističnega razreda. V narodnoosvobodilni vojni je namreč potekal tudi proces »ekspropriacije eksproprijatorjev«, ki pa ga je treba razumeti »kot proces, ki se je odigral v obliki krepitve vojnega gospodarstva s ciljem boja proti sovražniku in za narodno osvoboditev, to pa se je zaradi socialističnih sil, ki so stale na čelu tega boja, pri nas ujemalo s socialno revolucijo«.¹¹

»Ekspropriacija eksproprijatorjev« je v jugoslovanski revoluciji v vojnem obdobju kot tudi prvem povojnem potekala v obliki konfiskacije, to je zaplembe imovine narodnih izdajalcev oziroma sodelavcev okupatorja in pa imovine tujecev, pripadnikov tistih narodov, ki so bili na jugoslovanskem ozemlju okupatorji. Zaplenba je bila dopolnilna kazen za sodelovanje z okupatorjem proti narodnoosvobodilnem gibanju, imela pa je tudi praktični, materialni pomen. »Patriotična nacionalizacija« – ustreznost takšnega naziva za proces razlaščenja v razmerah narodnoosvobodilnega boja utemeljuje na eni strani patriotična podlaga boja, na drugi pa njen učinek: zaplenjena imovina je postala del splošnega ljudskega premoženja, embrionalna oblika državne lastnine – je bila temeljno načelo, po katerem je v jugoslovanski revoluciji potekal proces razlaščenja vse do konca leta 1946; tedaj je bila uzakonjena nacionalizacija zasebnih gospodarskih podjetij.

Proces »ekspropriacije eksproprijatorjev« je dobil pravno podlago že v tako imenovanih fočanskih predpisih februarja 1942, natančneje v Pojasnilu in navodilih za delo narodnoosvobodilnih odborov v osvobojenih krajih.¹² V njih je bila predvidena zaplenba imovine sovražnikov ljudstva, predpisan pa je bil tudi postopek zaplenbe. Zaplenjena imovina se je vnesla v narodnoosvobodilni fond pod upravo narodnoosvobodilnega odbora, in to je bil zametek splošnega ljudskega premoženja; namenjena je bila za preskrbo narodnoosvobodilne vojske.¹³ V teh predpisih je bil predviden tudi sekvester oziroma upravljanje imovine odsotnih ali pobeglih oseb. Če je narodnoosvobodilni odbor, ki je vodil postopek razlastitve, ugotovil, da je kaka družina pobegnila iz strahu, da je ne bi ubili, in če nihče od družinskih članov ni bil sovražnik ali ni kako drugače pomagal okupatorju proti narodnoosvobodilnemu gibanju, njenega premoženja ni bilo mogoče zapleniti. Prav tako je bilo predpisano, da je družini ugotovljenega sovražnika treba pustiti toliko imovine, posesti, da lahko živi (eksistenčni minimum). Narodnoosvobodilni odbor, ki je upravljal razlaščeno ali zapuščeno imovino, je posestva lahko dal v začasno uporabo pogorelcem, beguncem, medtem ko so živina, hrana, orodje postali del narodnoosvobodilnega fonda. Četudi se je na posest pobegle družine priselil kdo drug in si prisvojil ves inventar posestva, je to še vedno bilo vodeno kot last narodnoosvobodilnega fonda pod upravo narodnoosvobodilnega odbora; torej je šlo le za uporabo splošnega ljudskega premoženja, kajti vsako tako naselitev je bilo treba šteti za začasno, do vrnitve lastnika. Ni šlo za razlaščenje zaradi načrtnega spreminjanja lastninskih odno-

⁸ Šnuderl, *Zgodovina*, stran 346.

⁹ Ziherl, n. d., stran 57.

¹⁰ Slobodan Nešović: *Stvaranje nove Jugoslavije 1941–1945*. Beograd 1981 (dalje navajam: Nešović, *Stvaranje*), stran 189–190.

¹¹ Jovan Marjanović: *Ekonomске promene u toku narodnooslobodilačkog rata (kratak osvrt)*. Istorijski glasnik, 1955, 1, stran 20.

¹² Nešović, *Stvaranje*, strani 36–41.

¹³ Glede zbiranja sredstev za potrebe narodnoosvobodilnega gibanja, predvsem za partizansko vojsko, je obstajala razlika med Slovenijo in drugimi deli Jugoslavije. Povsod drugje so poznali t. i. narodnoosvobodilni fond, sklad, katerega namen je bil zbirati oziroma združevati vsa materialna in finančna sredstva za potrebe narodnoosvobodilnega gibanja. Vanj se je vnašala tudi zaplenjena imovina. Po določbah v fočanskih predpisih so bili viri za narodnoosvobodilni fond od prostovoljnih dajatev – daril, rekvizicije pa do zaplenbe imovine; ta je v narodnoosvobodilnem fondu predstavljala prvo organizirano obliko splošne ljudske imovine. V Sloveniji so se sredstva za narodnoosvobodilni boj zbirala z narodnim davkom in posojili svobode. Obe obliki sta sprva bili na prostovoljni podlagi.

sov in strukture v smislu spreminjanja družbenoekonomskih odnosov, marveč je bila zaplemba kazenski ukrep, ki je imel jasno postavljene materialne učinke.

Določila o zaplembi imetja sovražnikov ljudstva v fočanskih predpisih in tudi poznejših septembrskih (imenovanih tudi driniški ali krajiški)¹⁴, ti so iz istega leta, in so v tej točki istovetni, kažejo na usmeritev ljudske oblasti oziroma vodilne idejne in politične sile narodnoosvobodilnega gibanja – Komunistične partije Jugoslavije v zvezi z razlaščevanjem in načinom izvajanja družbenoekonomskih sprememb med osvobodilno vojno. Ti predpisi so »izredno pomembni za karakterizacijo ljudske demokratične revolucije, kajti tukaj že imamo tipičen izraz socialne revolucije, ko se ljudskim sovražnikom odvzame ekonomska podlaga, ki se spremeni v splošno ljudsko premoženje. To je prvi predpis o revolucionarni socialistični preobrazbi proizvodjalnih sredstev v teku revolucije.«¹⁵ V bistvu je v teh prvih določilih o zgradbi in nalogah nove oblasti in njenih organov bila načrtana celotna usmeritev narodnoosvobodilnega gibanja glede načina in tudi namena »ekspropriacije ekspropriatorjev«, kakršna je nato, sicer v različnih pojavnih oblikah, bila ves čas narodnoosvobodilnega boja. Nasploh je »družbenoekonomska politika narodnoosvobodilnega gibanja in gospodarskega življenja na osvobojenih ozemljih v Jugoslaviji kazala na embrionalno obliko, v smeri katere je potekalo tudi spreminjanja bistva jugoslovanske družbe.«¹⁶

Fočanski predpisi iz začetka 1942 (napisal jih je Moša Pijade po nalogu Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije in Vrhovnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije) so prvi predpisi v okviru celotne jugoslovanske revolucije, ki so »uzakonili« zaplembo imovine sovražnikov ljudstva kot kazen za njihovo sodelovanje z okupatorjem proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Uvedeno je bilo načelo »patriotične nacionalizacije«. Pri tem je avtor pri predpisih, ki govorijo o zaplembi, izhajal iz dejanskega stanja na ozemlju, na katerem je v praksi spremljal vzpostavitev in delovanje ljudske oblasti. Tako je na primer označil, kdo so sovražniki ljudstva, »katerih premoženje podleže zaplembi v korist ljudstva«. Na prvo mesto je postavil »vse aktivne ustaše, njihove organizatorje in pomaga-

če«, na drugo pa »vse tiste, ki so služili okupatorju v kakršnem koli pogledu – kot vo-huni, dobavitelji, kurirji, agitatorji«. V fočanskih predpisih je bila torej zaplemba imovine kot osnovni način spreminjanja lastninskih odnosov v jugoslovanski revoluciji na eni strani, na drugi pa kot ustvarjanje splošnega ljudskega premoženja, »uzakonjena« prvič. Pri tem se je izhajalo iz prakse osvobojenega ozemlja v Foči in dejanskih potreb. Zaplemba premoženja je bila v fočanskih predpisih navedena predvsem kot eden od načinov za preskrbo partizanske vojske oziroma kot način pridobivanja sredstev za narodnoosvobodilni fond. »Revolucionarni smisel zaplembe je ta, da je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja že tedaj začelo v praksi uporabljati 'ekspropriacijo ekspropriatorjev' hkrati pa se je bojevalo proti tistim, ki so te 'ekspropriatorje' podpirali in se borili na njihovi strani.«¹⁷

Vprašanje pa je ali je revolucionarni smisel zaplembe v fočanskih predpisih povezan s tedanjo celotno usmeritvijo vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v smislu razrednega radikalizma ali politike »dveh etap« revolucije; to je bilo namreč prav v času nastajanja fočanskih predpisov močno prisotno v politični usmeritvi Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije.¹⁸ Upoštevatni kaže, da so bili fočanski predpisi utemeljitev obstoječe prakse in izraz izenačenja izkušenj pri vzpostavljanju prakse in izraz izenačenja izkušenj pri vzpostavljanju ljudske oblasti v različnih delih Jugoslavije, s ciljem čim boljšega in enotnejšega delovanja novih organov oblasti na celotnem ozemlju Jugoslavije,¹⁹ vendar so bili tudi izraz obdobja, v katerem je vodstvo narodnoosvobodilnega boja »sprejemalo vse potrebne ukrepe za okrepitev dotedanjih dosežkov narodnoosvobodilnega boja in za zagotovitev svojega maksimalnega programa, to je vzpostavitev novega družbenega reda.«²⁰

V resnici pa je bilo načelo »patriotične nacionalizacije«, izraženo v zaplembi imovine sodelavca okupatorja kot kazen za takšno sodelovanje, uvedeno v »partizansko« revolucionarno zakonodajo še pred določili v fočanskih predpisih. V Sloveniji je mogoče spremljati ukrepe, katerih značaj je revolucionaren tudi v smislu izvajanja »ekspropriacije ekspropriatorjev« že od leta 1941. Hkrati s prvimi koraki vzpostavljanja

slovenske narodne suverenosti in prvimi elementi nove slovenske oblasti, to je predstavljal Slovenski narodni osvobodilni odbor (SNOO), osnovan 16. septembra 1941, je ta vodilni organ slovenske ljudske revolucije izdal prve zakonske akte nove, ljudske oblasti. Ti so imeli revolucionaren značaj, viden zlasti v odloku SNOO o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev.²¹

Odlok je bil izraz sodne oblasti, z njim je dobil SNOO poleg vojaške tudi sodno oziroma kazensko oblast, to pa sta bistveni lastnosti državne oblasti. Osnovni namen tega kazenskega predpisa je bilo varovanje narodne osvoboditve oziroma dosežkov boja zanjo. Usmerjen je bil proti tistim, ki so »zaradi svoje ali sebične **skupinske koristi**« (podčrtal Z.Č.) neposredno ali posredno stopil v stik z okupatorjem »zaradi uničenja ali trajne okrnitve (njegove)²² politične svobode in samostojnosti« slovenskega naroda. V bistvu je bil njegov namen zaščita družbenega stanja, v katerem je tedaj bil slovenski narod. To je bilo stanje osvobodilne vojne in ljudske revolucije, torej je varstvo, postavljeno v tem odloku, veljalo tej revoluciji. Vsako izdajstvo narodnoosvobodilnega gibanja ali vsako sodelovanje z okupatorjem je bilo nevarno za to gibanje in je bilo torej protirevolucionarno dejanje.²³

S tem odlokom kot izrazom revolucionarne zakonitosti je bila zagotovljena zaščita revolucije, njenih pridobitev, to je ljudske oblasti in slovenske narodne suverenosti. Kot kazenska norma je ta odlok veljal do uredbe vrhovnega štaba Narodnoosvo-

bodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije maja 1944.²⁴

Politični pomen odloka je bil v preprečevanju protirevolucionarne dejavnosti, ovaduštva, odpadništva in oportunitizma. Na podlagi tega odloka so bile izvršene justifikacije nad okupatorjevimi sodelavci, med drugim tudi nad najvidnejšimi in najznačilnejšimi predstavniki okupatorjevih sodelavcev iz vrst slovenskega meščanstva, nad banom bivše dravske banovine, to je najvišjim predstavnikom bivše državne oblasti dr. Markom Natlačenom in nad industrialcem Avgustom Praprotnikom, enim od stebrov predvojno liberalno usmerjene buržoazije in najvidnejšim predstavnikom slovenskega industrijskega in bančnega kapitala. Oba sta bila tudi podpisnika spomenice, s katero se je vrh slovenskega meščanstva zahvalil Mussoliniju za priključitev zasedenega slovenskega ozemlja h kraljevini Italiji.

V tem odloku Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta je bila kot kazen za izdajo narodnih interesov, za katere se je borilo slovensko narodnoosvobodilno gibanje, predvidena tudi zasega oziroma zaplemba imovine odpadnika, to je tistega, ki je zagrešil izdajstvo ali izstopil iz osvobodilnega gibanja z namenom, da onemogoči ali znatno škoduje njegovo osvobodilno dejanje. Zaplemba imovine je bila predvidena tudi za tiste, ki so se družili ali sodelovali z okupatorjem tako, da je imel ta možnost »sklicevati se na naklonjenost in vdanost slovenskega naroda« (člen V). S tem je bil odlok naperjen dejansko proti tistim nosilcem

¹⁴ Nešović, Stvaranje, strani 171–172.

¹⁵ Šnuderl, Zgodovina, stran 171–172.

¹⁶ Branko Petranović: Revolucija i kontrarevolucija, knjiga 2. Rad, Beograd 1983, stran 59.

¹⁷ Dušan Živković: Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1942. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1969, stran 230.

¹⁸ Prvič je bilo stališče do potrebe prehoda na t. i. »drugo etapo« revolucije, torej po odkritem razrednem spopadu, izraženo v pismu CK KPJ, poslanemu PK KPJ za Srbijo dne 14. decembra 1941. (Tito, Zbrana dela, 8, 11–17.) Pismo s podobno vsebino je v začetku leta 1942 bilo poslano tudi CK KPS. (DLR, I/109; Tito, Zbrana dela 8, 67–74.)

¹⁹ Živković, n. d., stran 217.

²⁰ Živković, n. d., stran 222.

²¹ DLR, I/41, 119–120. Odlok je bil objavljen v Slovenskem poročevalcu (leto II, št. 19, 1. oktobra 1941) in ima zato poseben pomen, saj je bila naklada te številke 4500 izvodov. Torej je v resnici šlo za javno objavo tega in tudi drugih odlokov, s katerimi se je lahko tedaj seznanil resnično širok krog prebivalstva.

²² Svojilni zaimsek »njegov« je v objavi dokumenta v DLR, I/41, 119 izpuščen.

²³ Šnuderl, Zgodovina, stran 142.

²⁴ Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Zbral in uredil dr. Makso Šnuderl, Uradni list LRS, Ljubljana 1949 (dalje navajam: Šnuderl, Dokumenti) stran 222.

stare oblasti, ki so sodelovali z okupatorjem in mu izrekli vdanost in zahvalo »za plemenite in posebne ukrepe« ter mu kot »predstavniki slovenskega naroda« obljubljali lojalnost slovenskega prebivalstva.²⁵ To je veljalo tudi za sodelovanje v sosvetu za Ljubljansko pokrajino.²⁶

Sodelovanje političnih predstavnikov slovenskega meščanstva in izrekanje lojalnosti do okupatorja je v resnici mogoče razumeti kot dejanje, usmerjeno proti osvobodilni akciji, iz sebičnih skupinskih koristi, torej iz koristi vladajočega meščanstva in njegove oblasti. »Skupinske koristi«, omenjene v odloku Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, je torej mogoče razumeti tudi kot koristi razreda na oblasti, ki je pripravljen za njihovo ohranitev in ohranitev interesov svojega razreda izdati tudi skupne interese celotnega slovenskega naroda. Zato je takšno sodelovanje z okupatorjem tudi bilo označeno za izdajo, ki se kaznuje s smrtjo, narodnim bojkotom in z uničenjem ali zaseženjem imovine, to je z zaplembo.

S tem je bila konfiskacija – zaplemba, kot temeljna oblika razlaščenja v obdobju osvobodilne vojne kot kazni za nacionalno izdajo uvedena prvič v narodnoosvobodilnem boju v Jugoslaviji.²⁷ Zaplemba imovine je bila v odloku o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitve predvsem kazenski ukrep in ni imela, niti ni mogla imeti praktičnega, materialnega učinka, kot ga je na primer imela zaplemba po fočanskih predpisih. Imela pa je jasen politični namen, to je zaščito slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja in tudi njegovih razrednih prvin. Bila je »poziv k slovenski narodni disciplini«.²⁸

V začetku leta 1942 je Boris Kidrič v članku Država v državi²⁹ ugotavljal, katero stopnjo revolucionarnega razvoja je dosegel slovenski narod v dotedanjem poteku osvobodilnega boja. Ugotovil je, da »smo Slovenci stopili v prvo obdobje svoje narodne revolucije«, katere stanje je potrjevala prav »država v državi«, to je dejstvo, da je politično gibanje preraslo v gibanje, ki je že imelo atribute državnosti, torej »države«, v kateri je vodstvo bilo v rokah novih družbenih in političnih sil. Kidrič je v tem članku navedel tudi do tedaj najbolj jasno izpovedano perspektivo osvobodilnega boja. Osvobodilni boj je pojmoval kot enovit proces osvobajanja slovenskega naroda, in to ime-

noval narodna revolucija, ki bo trajala in se razvijala, »dokler ne bomo izbrisali z naše zemlje zadnjo sled tujčevega jarma in dokler ne bo naša narodna osvoboditev prerasla v socialno osvoboditev slovenskega delovnega človeka, ki tvori jedro in velikansko večino slovenskega naroda«. S tem se je torej zavzel za celotnost osvobodilnega boja, s katerim mora slovenski narod odpraviti vse, kar ga dela nesvobodnega.

Za narodno (narodnostno) osvoboditev pa ni bil Kidriču pogoj le izgon okupatorja, marveč osvoboditev od vsega, kar je mogoče razumeti kot »tujčev jarem«. Povezoval jo je z družbeno osvoboditvijo slovenskega naroda oziroma večine naroda in ji dal razredni značaj. Zaradi tega bi se družbena osvoboditev lahko izražala le tako, da bi večinski del naroda, delovni ljudje, prevzel oblast in izvršil tudi »ekspropriacijo ekspropriatorjev«, torej izvedel socialistično revolucijo.

Vprašanje je, kaj je Kidrič razumel pod izrazom »tujčev jarem«; na eni strani je imel ta nedvomno narodnostno komponento, na drugi pa družbeno, ki pa je bila tesno povezana s prvo. Kidrič se je z odpravo tujčevega jarma zavzel za »ekspropriacijo narodovega ekspropriatorja«, to je tujcev, tujega kapitala, ki je imel velik vpliv in je izkoriščal slovenskega človeka. Izrekel se je za ekonomsko emancipacijo slovenskega naroda in pri tem dal poudarek na večinski del naroda, na delovne ljudi – proletariat.

Boris Kidrič je takšno stališče do celostne osvoboditve slovenskega naroda, narodne in gospodarske, izpovedal že septembra 1941 v pogovoru z Edvardom Kocbekom, ki si je Kidričeva izvajanja zapisal v dnevnik. Kidrič je takrat rekel: »Jasno je, da si na Slovenskem narodne osvoboditve ne moremo misliti brez družbene. Za Slovence bi bila zgolj narodna osvoboditev iluzorna brez **gospodarske osamosvojitve** (podčrtal Z. Č.) in družbene remedure.«³⁰

Stanje, ki ga je imenoval »država v državi«, je Kidriču pomenil okvir, v katerem je videl možnost udejanjanja ne le narodnoosvobodilnih, marveč tudi družbenoosvobodilnih hotenj slovenskega naroda. Kidrič se je v tem članku iz srede januarja 1942 v resnici zavzel za preraščanje etape osvobodilnega boja, narodne revolucije, v etapo, v kateri bi bila izvedena družbena revolucija. V tej družbeni revoluciji pa bi bil njen nosilec in označevalec »slovenski delovni člo-

vek, ki tvori jedro in velikansko večino slovenskega naroda; torej bi bila lahko glede na to revolucija le socialistična. Narodna (ljudska) oblast v ljudskih rokah, v rokah »plebejskih sil«, je Kidriču potrjevala dejstvo, da so se te sile postavile v položaj vodilne družbene sile naroda in da bodo prav one morale v okviru narodne revolucije izvršiti dejanje osvoboditve celotnega naroda izpod »tujčevega jarma«, to pa bi zaradi družbenoekonomskega položaja tujcev pomenilo hkrati tudi dejanje »ekspropriacije ekspropriatorjev«. Na eni strani bi torej prek razlaščenju tujcev šlo za narodnoosvobodilno dejanje, na drugi pa za družbenoosvobodilno, saj bi se družbenoekonomsko osvobodila »tujčevega jarma« večina slovenskega naroda. To pa je nedvomno pomenilo negacijo zamisli o dveh etapah revolucije, prvi narodnoosvobodilni in drugi družbenosocialistični, ki naj bi ne bila ločena od prve, saj bi se obe etapi zaradi značaja slovenskega narodnoosvobodilnega boja prepletali in dopolnjevali.

V politiki osvobodilne fronte slovenskega naroda je v začetku 1942 vsekakor bilo čutiti močnejše poudarjeno družbeno plat boja. Družbene zahteve, o katerih je Kidrič septembra 1941 Edvardu Kocbeku v pogovoru rekel, da so v narodnoosvobodilnem boju zaenkrat neobvezne,³¹ so postale jasnejše in bolj poudarjene. Nikakor niso presegale okvira osvobodilnega boja in njegovih ciljev, izpovedanih v temeljnih točkah Osvobodilne fronte, vendar pa je prav prvi akt slovenske ljudske oblasti iz začetka marca 1942 uvedel v politiko slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja povsem no-

ve prvine, ki so imele poleg narodnoosvobodilnega tudi jasen razredni smisel. To je bila zaplemba premičnega in nepremičnega premoženja tujih nasilnikov, pa tudi domačih sodelavcev okupatorja, torej poseg v lastninske odnose, čeprav v okviru »patriotične nacionalizacije«.

Poudarjanje razrednega ob narodnostnem v narodnoosvobodilnem boju tedaj ni bilo naključje, zlasti če upoštevamo tedanjo usmeritev vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v jugoslovanskem merilu, to je Komunistične partije Jugoslavije, ki je pod vplivom zunanjepolitičnih in vojaških dogodkov (uspešna protiofenziva Rdeče armade pred Moskvo in Stalinov govor ob obletnici oktobrske revolucije, v katerem je poudaril, da bo vojne zagotovo konec že leta 1942) menil, da je treba v narodnoosvobodilni vojni zaostri tudi družbeno, razredno komponento, torej upoštevati teorijo o politiki »dveh faz« revolucije. Slovensko partijsko vodstvo je sprejelo od Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije pismo, v katerem mu je le-ta priporočil, naj se partija bolj popularizira kot vodnica osvobodilnega boja, naj se v Osvobodilni fronti učvrsti jedro delavcev in siromašnih kmetov in naj ti drže organizacijske postojanke in da naj se vodi diferenciacija na vasi oziroma naj bo Partija na čelu »vsakodnevnih ekonomskih bojev, ki bodo vse pogostejši, kolikor bo slabel Hitlerjev in Mussovinijev režim«. V pismu Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije datirano je s 1. januarja 1942, je bilo jasno zapisano: »Brez dvoma torej vstopamo v novo etapo naše borbe.«³²

²⁵ Slovenec, leto LXIX, št. 106 a, 6. maja 1941; spomenica slovenske buržoazije ob priključitvi slovenskega ozemlja, okupiranega od italijanske vojske, k Italiji.

²⁶ V komuniketu varnostnoobveščevalne službe Osvobodilne fronte o justifikaciji dr. Marka Natlačena – izvršena je bila 13. oktobra 1942 – objavljenem v Slovenskem poročevalcu, leto III, št. 41, 24. oktobra 1942, je med prvimi »protislovenskimi zločinskimi dejavnostmi« navedeno prav Natlačenovo članstvo v sosvetu, iz katerega je sicer septembra 1941 izstopil, a je »ponovno navezal **tesne stike z vidnimi predstavniki okupatorskih oblasti vseh vrst**« (podčrtano v izvirniku); DLR, III/147, 369.

²⁷ Dr. Makso Šnuderl: Razvoj materialno-krivičnog prava u narodnooslobodilačkoj borbi Slovenije. Arhiv za pravne i društvene nauke, 1948, I. stran 121.

²⁸ DLR, I/46, 125.

²⁹ DLR, I/122, 274–275.

³⁰ Kocbek, Pred viharjem, stran 111.

³¹ Kocbek, Pred viharjem, stran 112.

³² DLR, I/109, 244–252; Tito, Zbrana dela, 8. knjiga, Ljubljana 1981, str. 67–74. Stališče do »druge«, nove etape v narodnoosvobodilnem boju je bilo ponovljeno tudi v pismu CK KPJ z dne 20. januarja 1942, poslanemu CK KPS. DLR, I/121, 269–273; Tito, Zbrana dela 8, 113–117. Pri obeh pismih CK KPJ, poslanih CK KPS, je vprašanje avtorstva, kajti uredniški odbor DLR je kot avtorja prvega in drugega pisma navedel Edvarda Kardelja, medtem ko se v Titovih Zbranih delih pri prvem pripisuje avtorstvo Titu, Kardelj pa naj bi pri njem le sodeloval; drugega pa naj bi napisal Kardelj po Titovih navodilih, in to naj bi pomenilo, da je Tito soavtor.

Kidrič se je v članku *Država v državi*, izšel je sredi januarja 1942, torej potem ko je Centralni komite Komunistične partije Slovenije že lahko prejel pismo vodstva jugoslovanske komunistične partije dne 1. januarja,³³ v njem je bilo zapisano stališče do »druge etape«,³⁴ dejansko zavzel za preraščanje osvobodilnega boja – narodne revolucije, v boj za družbeno osvobodjanje večine slovenskega naroda, torej za »borbo delovnega ljudstva za lepšo bodočnost« in »za boljši kos kruha«, kot je bilo priporočeno v tem pismu Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije.

Zaradi tega napotila Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, predvsem pa zaradi lastne ocene stanja, v katerem je tedaj bilo slovensko narodnoosvobodilno gibanje, to je v stanju »države v državi« – vodstvo-oblast v tej »državi« je bila v rokah tako imenovanih »plebejskih sil«³⁵ – je Kidrič lahko upravičeno štel to za tisti prvi korak v revoluciji, ko proletariat prevzame oblast v svoje roke. To pomeni, da je bilo glede na marksistični pogled na proletarsko revolucijo, in to je Kidrič nedvomno upošteval, treba pričakovati tisti drugi korak, ko bo vladajoči razred – oblast v rokah »plebejskih sil« – uporabil svojo oblast za to, da bo korak za korakom iztrgal iz rok prejšnjega vladajočega razreda ekonomsko moč. Pričakovati je bilo torej »ekspropriacijo ekspropriatorjev«. Ker pa je bil na prvem mestu narodnoosvobodilni boj s poudarkom na narodni osvoboditvi, je bilo treba v okviru narodne revolucije rešiti tudi vprašanje osvoboditve izpod »tujčevega jarma«, to pa je zadevalo tudi že v vprašanja družbene osvoboditve.

Že v obdobju narodne revolucije je bilo torej s ciljem narodne osvoboditve treba poseči v družbenoekonomsko oziroma lastninske odnose, s čimer je narodnoosvobodilna etapa že prehajala v etapo družbene revolucije. S tem je Kidrič v resnici zanikal nujnost poteka revolucije v dveh etapah. Že v okviru narodne revolucije je bilo treba rešiti vprašanja, ki bi jih morala rešiti že buržoazno demokratična revolucija. Med ta vprašanja sta vsekakor sodili odprava »tujčevega jarma«, to pa je pomenilo vprašanje nacionalizacije tujega kapitala, in pa tudi odprava ostankov fevdalnih odnosov. Ker pa so vodilo družbeno vlogo v narodnoosvobodilnem boju prevzele ljudske množice, je odpravljanje »tujčevega jarma« ob narod-

nostnem osvobajanju pomenilo že tudi socialno preobrazbo ekonomskih odnosov.

Poseganje v lastninske odnose na patriotični podlagi kot kazni za izdajo nacionalnih interesov večinskega dela naroda, je bila temeljni način zanikanja predstave o dveh etapah revolucije, saj je pomenila najneposrednejši način prepletanja narodnoosvobodilne komponente boja na eni strani in zaradi nosilcev tega boja na drugi tudi družbeno osvobodilne komponente. S »patriotično nacionalizacijo« je bilo hkrati v resnici rešeno bistvo jugoslovanske revolucije – povezava nacionalne in družbene oziroma razredne osvoboditve. Narodna in družbena revolucija je imela zato najizrazitejšo stično točko prav v ukrepih, s katerimi je med osvobodilnim bojem ljudska oblast posegala v družbenoekonomske odnose, torej v ukrepih proti sodelavcem okupatorja, ti so med drugimi imeli tudi obliko zaplembe njihovega imetja. To velja tudi za ukrepe, pri katerih je bil dan poudarek na razlaščenju pripadnikov tistih narodov, ki so bili na jugoslovanskem ozemlju okupatorji. V jugoslovanskem merilu je bil to odlok Avnoja iz novembra 1944, po tem odloku so bili razlaščeni vsi pripadniki nemškega naroda ne glede na razredno pripadnost in imovina nemškega rajha ter njegovih državljanov. Razlaščena imovina je postala državna svojina. V Sloveniji je bil podoben ukrep sprejet in tudi izvajan spomladi 1942; to je bil odlok, ki je razlaščeval vse tujce, pripadnike okupatorskih narodov ne glede na narodnostno pripadnost, vendar je bil poudarek dan na družbenoekonomskem oziroma razrednem položaju tistega, ki ga je bilo treba razlastiti. To so bili pripadniki družbene skupine, ki je imela svoje družbeno in ekonomsko osnovo še v prejšnjih družbenoekonomskih odnosih, to je fevdalnih. Bili so to veleposestniki, graščaki, v večini primerov pripadniki starih fevdalnih družin na Slovenskem, po narodnosti pripadnosti pa večidel Nemci. Razglasitev teh je torej v resnici pomenila narodnostno in z njo povezano družbeno osvoboditev slovenskega naroda v celoti, posebno pa še slovenskega kmeta.

Z namenom narodne in hkratne družbene osvoboditve najširšega dela slovenskega naroda to je slovenskega kmeta, je izvršni odbor Osvobodilne fronte konec marca 1942 sprejel Odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov v povračilo škode povzročene po

okupatorjih.³⁶ Namen odloka je bil jasen: razlastiti tuje veleposestnike in iz njihovega razlaščenega imetja, to je bila predvsem zemljiška posest, v prvi vrsti gozd, črpati sredstva, iz katerih bo mogoče slovenskemu kmetu povrniti škodo, ki mu je bila povzročena zaradi vojne, predvsem od strani okupatorja, ki je v maščevanju požigal cele vasi. To je bil reparacijski namen tega odloka in je tedaj imel celo prevenstveno vlogo, imel pa je tudi jasen narodnoosvobodilni in družbenoosvobodilni cilj. Bil je najjasnejši izraz revolucionarnega ukrepa družbenoosvobodilnega značaja in je na eni strani pomenil izpolnitev zahtev iz buržoazne demokratske revolucije, na drugi pa je zaradi nosilcev narodnoosvobodilnega gibanja, predvsem vodilne politične in idejne sile, imel tudi socialistični značaj. Razredni vidik tega odloka je bil prikrit z narodnoosvobodilnim namenom, saj je razlastitev v prvi vrsti zadela pripadnike okupatorskih narodov in šele nato tiste slovenske posestnike, ki so pomagali okupatorju pri zatiranju slovenskega naroda; prikrit pa je bil tudi z reparacijskim namenom, povračilom škode, »povzročene Slovincem po okupatorjih«.

Še pred tem prvim ukrepom za preobrazbo družbenoekonomskih odnosov v slovenski revoluciji je v začetku marca 1942 Izvršni odbor Osvobodilne fronte sprejel ukrep, katerega vsebina je bila tudi reparacijska in ki je vseboval tudi napoved procesa »ekspropriacije ekspropriatorjev«. Ta je dobil nato prvi stvarni izraz v odloku o razlastitvi tujih veleposestnikov. To je bil Odlok o povrnitvi škode, nastale v narodnoosvobodilnem boju;³⁷ vseboval je obljubo, da bo »slovenski narod po osvoboditvi povrnil vso škodo, ki so jo v teku in zaradi osvobodilnega boja povzročili okupatorji Slovincem«. Kot glavni vir sredstev za povrnitev

škode, ki bo povrnjena po osvoboditvi, je bilo v odloku predvideno zaplenjeno premoženje »tujih nasilnikov« in njihovih domačih pomočnikov, petokoloncev in narodnih izdajalcev.

Pri tem odloku je pomembno več stvari: bil je prvi odlok, ki ga je izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte, tedaj tudi organ slovenske revolucionarne oblasti, po jeseni 1941, potem ko je Edvard Kardelj odloke SNOO ocenil kot »operetno zakonodajo«. Prav v tem odloku je govor o zaplembi premoženja, torej o poseganju v družbeno-ekonomske oziroma lastninske odnose, in to je bil prvi tak primer v jugoslovanski revoluciji razen v fočanskih predpisih, ki pa tedaj v Sloveniji še niso bili znani. Glede zaplembe je pomembno da je bila predvidena v okviru načel »patriotične nacionalizacije« in da je bila na prvo mesto postavljena zaplemba premoženja »tujih nasilnikov«, in v tem je mogoče razumeti Kidričevo napotilo iz programskega članka Država v državi, da je namreč treba v okviru narodnoosvobodilnega boja izbrisati z naše zemlje zadnjo »sled tujčevega jarma«. To, da je Izvršni odbor Osvobodilne fronte v začetku marca 1942 kot prvi svoj zakonski ukrep v tem letu izdal odlok, v katerem je bil govor prav o razlaščenju, in to v prvi vrsti tujcev (»tujih nasilnikov«), potrjuje, da je misel o preraščanju narodne osvoboditve celotnega naroda tudi v družbeno osvoboditev slovenskega delovnega človeka postajala stvarnost.

Zaplembo premoženja v tem odloku je Izvršni odbor Osvobodilne fronte sprejel na lastno pobudo, zaradi lastne presoje o potrebi takšnega ukrepa, ne da bi poznal fočanske predpise. Izvirala je iz slovenskih specifičnih razmer, tako vojnih kot tudi predvojnih, zato jo je treba razumeti na eni

³³ Pismo je odnesel v Zagreb Ivo Lola Ribar 4. januarja 1942, ko je odšel tja po ilegalni partijski poti (Tito, Zbrana dela 8, op. 232, stran 236), tako da je mogoče prispelo v Ljubljano že do sredine januarja in ga je Kidrič zato lahko poznal.

³⁴ Branko Petranović meni, da CK KPJ direktive o zaostrovanju razrednega vprašanja v narodnoosvobodilnem boju iz konca leta 1941 niso ostale brez odmeva tudi v Sloveniji. Potrditev za to vidi prav v Kidričevem članku Država v državi, ki pa ga neposredno ne navede. Upravičeno trdi, da je Kidrič v tem članku navedel družbene cilje narodnoosvobodilnega boja. Petranović, Revolucija i kontra-revolucija, knjiga 1, 324.

³⁵ Kidrič v pismu – poročilu, CK KPJ v drugi polovici decembra 1941 podal značilnosti političnega položaja v Sloveniji in je za Ljubljansko pokrajino zapisal: »Na terenu raste enotna ideologija OF, ki je poleg tega, da je narodnoosvobodilna tudi izrazito **plebejska, levičarska**.« (Podčrtal Z. Č.) DLR, I/104, 232.

³⁶ DLR, I/150, 316; Odlok je sprejel IOOF 28. marca, datiran je 3. aprila, objavljen pa v Slovenskem poročevalcu, št. 14, 6. aprila 1942.

³⁷ DLR, I/146, 311.

strani kot osnovni materialni vir za povrnitev škode, nastale v narodnoosvobodilnem boju, na drugi strani pa kot dokaz »ekspropriacije narodovih ekspropriatorjev«, torej kot narodnostnoosvobodilni akt.

Pomembno pri tem odloku o povrnitvi škode iz začetka marca 1942 je tudi dejstvo, da je bilo zaplenjeno premično in nepremično premoženje tujcev in tudi domačih sodelavcev okupatorja navedeno kot edini vir, ki naj bi po osvoboditvi služil za povrnitev škode, nastale v narodnoosvobodilnem boju. V odloku je posebej poudarjeno, da bo vsa materialna škoda povrnjena po osvoboditvi, torej je bila zaplemba mišljena bolj dolgoročno in je imela globlji smisel. Okupatorjevi požigi vasi in povračilo škode so bili prej povod kot vzrok za to, da je izvršni odbor Osvobodilne fronte sprejel ta odlok o zaplembi na patriotični podlagi. Kardelj je ocenil, da so kmetje ta odlok sprejeli navdušeno in povsem resno, in to zato, ker so trdno zaupali v Osvobodilno fronto.³⁸

Konec marca 1942 je Izvršni odbor Osvobodilne fronte prav z namenom, da bi zbral sredstva za povrnitev škode, sprejel tudi odlok o razpisu posojila v korist pogorelcev in žrtev fašističnega nasilja.³⁹ Posojilo naj bi postalo glavni vir sredstev, potrebnih za povrnitev škode, kajti razlastitev tujcev in domačih sodelavcev okupatorja v praksi tedaj ni bila izvedljiva. Z razlastitvami namreč ne bi mogli zbrati dovolj sredstev, saj zaplemb še ni bilo mogoče izvajati; upoštevati je treba, da je bila to še doba, imenovana »država v državi«, v kateri so se zapovedi slovenske ljudske oblasti izvajale na prostovoljni osnovi kot »slovenska narodna disciplina«. Te pa od »tujih nasilnikov« ni bilo mogoče pričakovati, zlasti še ne v zvezi z zaplembo njihovega premoženja v korist slovenskega ljudstva. Izvršni odbor Osvobodilne fronte je torej moral za takojšnje zbiranje sredstev za povrnitev škode izdati odlok o razpisu posojila, pa tudi odlok, v katerem je bolj natančno razložil razlastitev in njen postopek med narodnoosvobodilnim bojem.

Odlok Izvršnega odbora Osvobodilne fronte o povrnitvi škode, nastale med narodnoosvobodilnim bojem, je organičen predhodnik Odloka o razlastitvi tujih veleposestnikov za povračilo škode, ki so jo povzročili okupatorji, in to na eni strani zaradi reparacijskega namena, tega sta izpričevala

oba odloka, na drugi pa zaradi načina, kako povrniti škodo. V obeh odlokih je kot način upoštevana zaplemba oziroma razlaščevanje v prvi vrsti tujcev, tujih veleposestnikov, in to je izraz »patriotične nacionalizacije«. Prvi odlok o povrnitvi škode in o zaplembi »tujih nasilnikov« je dobil svojo pravo vsebino in pomen z Odlokom o razlastitvi tujih veleposestnikov, v katerem je bilo jasno določeno, kdo bo razlaščen, kako bo razlastitev izvedena in kdo bo razlaščeval.

Postavlja pa se vprašanje, zakaj se je vodstvu slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja zdelo potrebno sprejeti nepoln mesec po sprejemu odloka o povrnitvi škode, v katerem so bili jasno izpovedani namen in cilji razlaščevanja in je bilo podano načelo glede tega, še en zakonski akt, ki je to načelo natančneje opredeljeval. S tem da je to načelo dobilo jasnejšo in natančnejšo podobo, je bila »ekspropriacija ekspropriatorjev«, v prvi vrsti narodovih ekspropriatorjev, v resnici napovedan kot proces, ki se bo začel uresničevati v bližnji bodočnosti, kakor hitro bodo razmere to dovoljevale. V slovenski narodni in ljudski revoluciji pomeni ta odlok prvi odkrit izraz družbene revolucije tudi s socialističnimi prvini. Te pa so bile še vedno v prvi vrsti utemeljene z narodnoosvobodilnimi razlogi.

Odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov je Izvršni odbor Osvobodilne fronte sprejel 28. marca 1942 s sodelovanjem Edvarda Kardelja, ki je sredi marca prišel v Ljubljano. Tega odloka Izvršnega odbora Osvobodilne fronte Kardelj ni ocenil kot »opereto«, tako kot odloka o posojilu in narodnem davku iz septembra 1941. Očitno se mu je zdel odlok s takšno vsebino in namenom spomladi 1942 potreben. Povsem možno pa je, da je imel pri njegovem nastajanju odločilno besedo. Vsekakor pa je ta odlok sprejel in izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte na predlog Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije,⁴⁰ ki pa je bil tedaj še vedno pod vplivom stališča do potrebne razredne radikalizacije v razmerah narodnoosvobodilnega boja, kakršno mu je v začetku leta priporočil Centralni komite Komunistične partije Jugoslavije.⁴¹ Sprejem tega odloka je Kardelj komentiral Titu z dobršno mero navdušenja: »Morda se ti bo zdelo smešno, dejansko je pa to povsem realna stvar.« Titu je v pismu navedel tudi razloge, zakaj je bil odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov sprejet; na eni strani

kot represalija za požige vasi, torej kot kaznovalni ukrep, na drugi pa zato, »da vežemo kmeta na OF z gospodarskimi vprašanji, kar je sedaj, ko so mobilizirali duhovnike in cerkev za divjo hajko proti nam, izredno važno«. ⁴² Slednje kaže na izrazito političen vzrok in namen sprejema tega odloka.

V odloku o razlastitvi tujih veleposestnikov bi lahko videli celo izraz »levega odklona« v razmerah slovenske revolucije, sproščanje razrednega nad nacionalnim. V resnici pa je šlo pri njem oziroma pri razlagi za njegov sprejem za povsem nasprotno stvar. Njegov namen ni bil zaostriti ali reševati razredna vprašanja, marveč narodnoosvobodilna. Bil je izraz iskanja širine slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, da bi to zajelo večino slovenskega naroda, kmečke delovne množice. To pa sta bila mali in srednji kmet, ki ju je bilo treba v času, ko se je pripravljaval nov polet narodnoosvobodilne akcije, vezati na narodnoosvobodilno gibanje tudi z nakazovanjem možnosti njune družbene osvoboditve, ki naj bi potekala hkrati z narodnostno.

Sprejem odloka o razlastitvi tujih veleposestnikov je torej mogoče šteti za stremljenje slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja oziroma njegovega vodstva, da spomladi 1942 razširi osnovo narodnoosvobodilnega boja tudi na kmečko prebivalstvo. V ta namen je Izvršni odbor Osvobodilne fronte nameraval izdati v tudi nekaj ukrepov socialno-ekonomskega značaja, pomembnih predvsem za slovenskega kmeta. Kardelj je to omenil v pismu Titu. Malo pozneje naj bi Izvršni odbor Osvobodilne fronte izdal odlok o moratoriju na

kmečke in delavske dolgove in prepoved denarnim zavodom in oderuhom, da bi izterjavali denar. ⁴³ Vendar takih ukrepov slovenska ljudska oblast med vojno nikoli ni izdala.

Vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja je spomladi 1942 ocenilo, da je treba družbeno diferenciacijo do neke meje izostriti, vendar ne na škodo opredeljenih ciljev narodnoosvobodilnega boja, in vezati nase predvsem malega in srednjega kmeta, ki bi morala postati v nadaljnjem poletu oporišče osvobodilnega boja. Izvršni odbor Osvobodilne fronte se je tega dobro zavedal in je na svoji seji aprila 1942, torej po sprejemu odloka o razlastitvi, ugotovil, da je izraz narodna revolucija taktično ime za družbeno revolucijo, saj v slovenskem primeru ni mogoče ločevati narodnega osvobajanja od družbenih razmer, in da osvobodilno delo pravzaprav poteka v obliki družbenih procesov, vendar pa »družbenega nasprotja, ki leži na dnu našega boja, ne smemo bolj forsirati, kakor nam to dovoljujejo okoliščine narodnoosvobodilnega procesa.« Izvršni odbor Osvobodilne fronte se je torej izrekel za takšno taktiko revolucionarnega spreminjanja družbenih odnosov, da bi se družbena vprašanja reševala v okviru narodnoosvobodilnega boja. To pa v bistvu pomeni negacijo posebne etape, na kateri bi se družbena vprašanja reševala ločeno. Kar se tiče ciljev družbene revolucije, je bil Izvršni odbor Osvobodilne fronte na drugi strani povsem jasen: »Nam gre za to, da z zmago nad okupatorjem priborimo Osvobodilni fronti politično oblast in šele nato začnemo proces diferenciacije in delitve

³⁸ DLR, I/151, 323.

³⁹ DLR, I/152, 335.

⁴⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga II, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1964 (dalje navajam: DLR, II/98, 267).

⁴¹ Po pismu, ki ga je poslal CK KPJ slovenskemu centralnemu partijskemu komiteju, napisano je bilo 10. januarja 1942, avtor Edvard Kardelj, v katerem je bilo med drugim jasno zapisano, da je »treba pripraviti tla za novo etapo našega boja« (DLR, I/121, 270), slovenski centralni komite ni dobil več nobenega pisma CK KPJ, v katerem bi ta takšno usmeritev spremenil. Edvard Kardelj, ki je sredi januarja 1942 odšel v Zagreb, od koder je sredi marca prišel v Ljubljano, tudi ni mogel imeti drugačnih predstav o »drugi etapi« kot takih, kakršne so bile aktualne v politiki KPJ ob njegovem odhodu od vodstva jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja, zato tudi ni mogel vedeti za negativno stališče kominterne do »sovjetizacije Jugoslavije«, izrečene v telegramu, poslanemu CK KPJ v začetku marca 1942. (Tito, Zbrana dela, 9, str. 222.) Prav tako tudi ni mogel vedeti za reakcije CK KPJ na to stališče kominterne. V začetku aprila je CK KPJ namreč usmeritev o »dveh etapah revolucije« preklkal. O tem glej več v Mišo Leković: Mere CK KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levog skretanja u politici KPJ. Osvobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socialistička revolucija, knjiga 2., Beograd 1977, stran 81–101.

⁴² DLR, I/151, 324.

⁴³ Prav tam.

duhov.«⁴⁴ To pa kaže, da se je kljub že dejansko negiranemu stališču do »dveh etap« revolucije vseeno izrekel prav za to – najprej osvojiti politično oblast, nato pa to oblast izrabiti za nadaljnjo družbeno diferenciacijo s smeri spreminjanja družbenoekonomskih odnosov. Ukrep razlaščenja tujih veleposestnikov je bil s tem postavljen predvsem v okvir narodne in ne toliko družbene revolucije.

Odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov je udejanil načela narodne in hkratne družbene revolucije. Na eni strani je imel namen pokazati, da Osvobodilna fronta s tem, ko obljublja povrnitev škode nastale v vojni, misli resno, na drugi strani pa je imel ta odlok globlji družbeni oziroma politični smisel. V članku Pomemben dekret, objavljenem v isti številki Slovenskega poročevalca kot odlok, je bil razčlenjen pomen tega odloka. Pisec članka, verjetno Boris Kidrič,⁴⁵ ga je označil kot »uvod v tisto novo, ljudsko, slovensko zakonodajo, ki bo prvič v zgodovini slovenskega naroda zajamčila, da bo slovenski kmet na svoji zemlji res svoj gospodar«.⁴⁶ V teh besedah je potrditev tako narodne kot družbene osvoboditve, to pa je tudi bil namen razlastitve tujih veleposestnikov in to je imelo družbenoosvobodilni pomen predvsem za slovenskega kmeta. S tem se je namreč začel osvobajati »tujih nasilnikov« in »tujčevega jarma« ne le narodnostno, temveč tudi družbeno; začel se je osvobajati ekonomskega pritiska in večstoletne odvisnosti od tujih posestnikov.

V tem, da bo z razlastitvijo tujih veleposestnikov, pa tudi domačih, tistih, ki so sodelovali z okupatorjem, postal »slovenski kmet na svoji zemlji res svoj gospod« (podčrtal Z. Č.), je bila izpovedana misel o agrarni reformi, izvedeni po načelu »zemljo tistemu, ki jo obdeluje«. Kidrič je v tem članku dejansko napovedal agrarno reformo, katere podlaga je bila prav razlastitev »tujih in petokolonskih veleposestniških pi-javk«, kar pa bo mogoče izvesti šele po osvoboditvi.

Izvršni odbor Osvobodilne fronte je bil v Pozivu slovenskemu narodu ob razpisu posojila svobode, objavljen je bil v Slovenskem poročevalcu 13. aprila, jasnejši, ko je zapisal, da bo po osvoboditvi vsa zemlja iz veleposestev pripadnikov okupatorskih narodnosti in domačih petokoloncev brezplačno razdeljena med revnejše kmečko

ljudstvo,⁴⁷ medtem ko naj si vsi tisti, ki so oškodovani zaradi okupatorjevega terorja, takoj razdelijo tisto imovino, ki jo je mogoče zapleniti, les v gozdovih, zaloge, inventar, živino itd.

Odlok o razlastitvi sicer ni neposredno omenjal možnost razdeljevanja veleposestniške zemlje, marveč je predvidel razdelitev le posameznih premičnin, od gradbenega materiala, živine do prehrabnenih izdelkov, in še to kot nadomestilo za povzročeno škodo. Odlok je torej imel predvsem kratkoročen namen, ki je bil reparacijskega značaja, medtem ko dolgoročnejšega, to je razdeljevanje zaplenjene zemlje, ni omenjal. To je bilo razvidno bolj iz člankov, ki so odlok in njegov pomen razlagali.

Dva meseca po sprejemu odloka, ko je ta dejansko že zaživel med kmečkim prebivalstvom na osvobojenem ozemlju Dolenjske in Notranjske, je bil Boris Kidrič glede razdeljevanja zaplenjene zemlje še bolj jassen. V članku Kmetu zemljo, katerega moto je bil »Zemlja pripada tistemu, ki jo obdeluje« je analiziral ta odlok in njegov pomen. Ugotovil je, da je slovenski kmet »tik pred uresničenjem svojih stoletnih želja« in da se slovenski narod, ki se bori z okupatorjem, bori tudi za zemljo. Navedel je cilj OF v zvezi s tem vprašanjem: »Izgnati s slovenske zemlje ne le okupatorje, ampak tudi vse tiste petokolonce, ki so oropali slovenskega kmeta njegove zemlje. To je cilj in želja slovenskega kmeta.«⁴⁸

Z odlokom o razlastitvi tujih veleposestnikov se je začela družbena revolucija, s procesom spreminjanja družbenoekonomskih odnosov vred, uresničevati že med narodnoosvobodilnim bojem. Razlaščenje je bilo v odloku o povrnitvi škode sicer postavljeno šele v čas po osvoboditvi, vendar se je z odlokom o razlastitvi tujih veleposestnikov začelo takoj, ko so bile dane možnosti za to. To je na osvobojenem ozemlju, ki je nastalo kmalu po sprejemu odloka. Kardelj je v pismu Titu, napisanem neposredno potem, ko je Izvršni odbor Osvobodilne fronte sprejel odlok, zapisal, da se bo zaplemba deloma izvajala takoj, po osvoboditvi pa popolnoma.⁴⁹

Odlok je imel poleg reparacijskega namena, ki ga je izpričeval s »povračilom škode povzročene Slovencem po okupatorjih«, tudi globljo razredno vsebino in politično razsežnost. Ta je bila izražena z dejstvom, da naj se veleposestva razlaščajo »brez od-

škodnine in z inventarjem vred«. Takšno pa je bilo tudi načelo jugoslovanske agrarne reforme po osvoboditvi. Ta je bila eden prvih ukrepov, sprejetih po vojni, v zvezi z urejanjem družbenoekonomskih odnosov.

Po odloku je bila razlastitev oziroma odvzem tistega, kar je bilo potrebno za takojšnje nadomestilo škode ali pa za popravilo požgane hiše, zaupana terenskim odborom Osvobodilne fronte, medtem ko je bil za razlastitev celotnega posestva pristojen Izvršni odbor Osvobodilne fronte, ki mu je moral teritorialni odbor poslati predlog, katero posestvo naj se zapleni. To naj bi imelo pozitivno posledico za buditev iniciative ljudskih množic, kot je sodil pisec v članku Pomemben dekret, in to na najbolj elementarnem področju – pri razlaščenju »tujih nasilnikov«.

V tem članku, ki je bil objavljen hkrati z odlokom, so omenjeni tudi posebni organi, ki naj bi sodelovali oziroma imeli odločilno besedo pri razlaščenju. To so bili kmečki odbori za razlastitev. Ti organi v odloku sicer niso navedeni, vendar so bili ob sprejemanju odloka zagotovo že predvideni, saj je bil članek napisan hkrati z odlokom ali pa neposredno po njegovem sprejemu, pa tudi pisec članka – Kidrič, je zagotovo tvorno sodeloval pri pripravi odloka. Te odbore, pozneje so se imenovali razlastitveni odbori, Kidrič jih je primerjal z odbori vaše revščine,⁵⁰ znanimi iz časa oktobrske revolucije v Rusiji, naj bi volili kmetje neposredno iz svoje srede in od njih bi prihajali vsi predlogi in pobude v zvezi z razlastitvami in zaplembami.

Razlastitveni odbori so imeli v prvi vrsti nalogo zaktivizirati predvsem malega kme-

ta. V njih naj bi bili torej zastopani predvsem mali kmetje. »Ti odbori se morajo odresti vsakega kulaškega vpliva,« je priporočal Kidrič v članku Kmetu zemljo! Na partijski konferenci na Cinku pa je dejal: »Ti odbori bodo lahko in bodo morali ostati osnovna organizacijska oblika zastopanja interesov malega kmeta.«⁵¹ Njihova naloga je bila, da je razlaščenca zemlja prišla »v last tistih, ki so za to upravičeni«, pri čemer pa je moralo biti osnovno merilo pri razdeljevanju oziroma dodeljevanju zemlje načelo potrebe in ne pohlepa po zemlji. Dogajalo se je namreč, tak primer je navedel Kidrič v članku Kmetu zemljo!, da je kmet, ki je že imel zemljo, hotel od razlaščene veleposestniške zemlje večji delež kot tisti, ki zemlje sploh ni imel ali jo je imel malo. Takšen kmet je to utemeljeval s tem, da lahko zemljo obdeluje le on, saj ima živino, ki je mali kmet, bajtar ali dninar, nista imela in sta bila zato odvisna od njega.

Razlastitveni odbori so imeli tudi nalogo izdajati dovoljenja za izkoriščanje razlaščenih gozdov, kot je bilo predvideno v uredbi, ki sta jo izdala izvršni odbor Osvobodilne fronte in glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet 1. julija 1942.^{51a} Te uredbe so sprejeli zaradi nepravilnega razumevanja in izvajanja odloka o razlastitvi in povračilu škode v praksi. Očitno je prihajalo pri izvajanju določil odloka glede nadomestila za povzročeno škodo v razlaščenih gozdovih do nepravilnosti in uničevanja. Uredba je bila torej izraz skrbi nove slovenske oblasti na osvobojenem ozemlju za razlaščenost imovine. Pri tem so razlastitveni odbori, ki so bili v tem dokumentu prvič uradno, »zakonsko« navedeni, imeli po-

⁴⁴ Kocbek, Pred viharjem, strani 172–173.

⁴⁵ V Kidričeva »Sabrana dela«, knjiga II, NIRO Komunist, Beograd 1985 je ta članek uvrščen kot Kidričev, strani 92–94.

⁴⁶ DLR, II/2, 6–7.

⁴⁷ DLR, II/7, 15.

⁴⁸ DLR, II/62, 138–140.

⁴⁹ DLR, I/151, 324.

⁵⁰ DLR, II/98, 225.

⁵¹ Prav tam.

^{51a} DLR, II/65, 144–145.

⁵² DLR, II/53, 114–117. Ta točka navodil, v katerih je govor o razlaščenju in dodeljevanju razlaščene zemlje, je v veliki meri enaka 5. točki Osnutka naredbe št. 9 štaba tretje grupe odredov o politično-upravnih ukrepih na osvobojenem ozemlju. V tem osnutku naredbe, ki je verjetno nastal pred navodili izvršnega odbora Osvobodilne fronte in jim je služil kot predlog, je v zvezi z Emono zapisano, da je to »samo po sebi umevno«, da se razlasti v skladu z odlokom o razlastitvi tujih veleposestnikov. O izgonu Kočevarjev je v osnutku naredbe posebej določeno, da velja navedba, kaj smejo vzeti s seboj, le za tiste, ki jim ni bila dokazana niti najmanjša nelojalnost do slovenskega naroda in njegove osvobodilne borbe. DLR, II/57, 126.

membno vlogo. Njim sta bili zaupani skrb in odgovornost za izkoriščanje razlaščenih veleposestniških gozdov, zato so bili kot taki v resnici izraz teritorialne »samouprave«.

Znani sta bili dve obliki delovanja razlastitvenih odborov. Prva je bila znana na Dolenjskem. Tam so ti odbori skrbeli za razlaščevanje in tudi za razdeljevanje veleposestniške, graščinske, fevdalne zemlje. Druga je bila na Kočevskem. Tam so imeli razlastitveni odbori predvsem na skrbi kolektivno obdelovanje zemlje.

Na Kočevskem je pri razlaščanju in tudi razdeljevanju zemlje nastal poseben problem. V odloku o razlastitvi tujih veleposestnikov je bila zajeta le veleposestniška zemlja, s poudarkom na tisti, ki je bila last tujcev, torej je bil upoštevan nacionalni in socialni izvor, medtem ko ni bila neposredno upoštevana zemlja, ki je pripadala italijanski delniški družbi Emona. Ta zemlja je bila last kočevskih Nemcev (Kočevarjev), ki so se leta 1941 prostovoljno izselili na nemško okupacijsko območje, svoja posestva pa prodali nemški državi. Ta jih je nato prodala italijanski delniški družbi Emona, ki je bila ustanovljena novembra 1941 v Ljubljani prav za to, da bi upravljala in izkoriščala posestva na Kočevskem. S tem je zemlja izseljenih kočevskih Nemcev v resnici postala lastnina tujcev, pripadnikov okupatorskih narodov, zato jo je tudi zadel odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov. To, da je tudi italijanska družba Emona prišla pod razlastitev, pa kaže, da je ta potekala predvsem na narodnostni podlagi bolj kot na socialni ali razredni in da je bil namen odloka Izvršnega odbora Osvobodilne fronte o razlastitvi tujcev najprej narodno-, nato pa tudi družbeno osvobodilni.

O razlastitvi italijanske družbe Emona in o njeni izenačitvi s tujimi veleposestniki in tistimi domačimi, ki so sodelovali z okupatorjem, je jasno spregovoril Izvršni odbor Osvobodilne fronte v Navodilih za izvrševanje odloka o postavitvi narodne oblasti konec maja 1942. V tem dokumentu je Izvršni odbor Osvobodilne fronte priporočil, da se ta razlaščena zemlja in inventar daje »slovenskim bajtarjem in delavcem, ki žele obdelovati zemljo«, s tem da se v prvi vrsti upoštevajo žrtve fašističnega terorja in družine padlih partizanov. V Navodilih se je izvršni odbor Osvobodilne fronte zavzel za razdelitev razlaščene zemlje, in to v resnici kaže na ukrep v smeri agrarne reforme,

upoštevaje pri tem tudi socialno-razredni vidik. V Navodilih je bilo tudi zapisano, da je treba z ozemlja Kočevskega izgnati preostale Kočevarje in da lahko vzamejo s seboj po 25 kg prtljage in 200 lir na osebo.⁵²

O zemlji izseljenih kočevskih Nemcev, dejansko zemlji Emone, je Izvršni odbor Osvobodilne fronte sprejel 14. junija 1942 poseben odlok, s katerim je to zemljo dal v upravljanje, na razpolago Osvobodilni fronti kot predstavnici slovenskega naroda.⁵³ S tem je postala zemlja izseljenih kočevskih Nemcev oziroma razlaščena zemlja italijanske delniške družbe Emona v resnici zamesteno uporabo in ne v lastništvo. Dodeljevale so jo gospodarske komisije, ki so bile oblika razlastitvenih odborov, kakršni so bili znani na Kočevskem.

Če so ljudje že prej dobili zemljo izseljenih Kočevarjev v uporabo oziroma v obdelavo od družbe Emona, je odlok določal, da se ta zemlja pusti temu najemniku, naseljencu na kočevskem posestvu ali samo obdelovalcu v uporabi še naprej. S tem je bilo predvsem potrjeno dejansko stanje, ko so kmetje jemali od družbe Emona v najem kočevsko zemljo. Vprašanje najemnih pogodb za to zemljo se je zavleklo tja v leto 1944.

Glede zemlje, ki ni bila dodeljena ali puščena posameznikom v upravljanje in uporabo, v odloku namreč ni bilo predvideno podeljevanje kočevsko-emonske razlaščene zemlje v lastništvo, pa je bilo predvideno, da bodo to nepodeljeno zemljo upravljale gospodarske komisije posameznih narodnoosvobodilnih odborov ali odborov Osvobodilne fronte po navodilih Izvršnega odbora Osvobodilne fronte.

Zemlja na Kočevskem se v glavnem ni delila ali dodeljevala v brezplačno uporabo, kot je bilo zapisano v odloku, zato je bilo njeno obdelovanje kolektivno. Skupinsko obdelavo zemlje, ki je po odloku o dodeljevanju in upravljanju zemlje izseljenih kočevskih Nemcev dejansko postala narodna last in je z njo razpolagala Osvobodilna fronta kot predstavnica slovenskega naroda, je mogoče zato šteti kot obliko obdelovanja »državne« zemlje, torej kot obliko sovhoznosti. To pa je bila zaradi razmer vsiljena oblika obdelave zemlje, ne pa cilj. Posebej je bilo poudarjeno, da traja kolek-

tivno delo za čas vojne in da je organizirano na prostovoljni način.⁵⁴ Že leta 1943, na začetku sezone poljedelskih del, je okrožni odbor Osvobodilne fronte Kočevje sklenil, da se zemlja razdeli med posamezne interese v obdelavo in izkoriščanje, kolektivna obdelava pa ostane za potrebe evakuirancev in vojske.⁵⁵

Kolektivna obdelava in tudi kolektivna delitev pridelka na osvobojenem ozemlju Kočevske ni bila oblika »kolektivizma« oziroma posledica nekakšne kolektivizacije s politično podlago. To je bila predvsem posledica vojnega stanja in potrebe obdelati čim več zemlje in pridelati čim več hrane za preskrbo prebivalstva in partizanske vojske. Kmetije, ki so skupno obdelovali kočevsko-emonsko zemljo, so imeli tudi svojo lastno posest. Vsak kmet je obdržal svoj pridelek, od katerega je gospodarska komisija vzela davek v naturi, medtem ko je bil pridelek kočevske zemlje last skupnosti, ki ga je kolektivno pridelala. Del tega skupnega pridelka je bilo treba odstopiti vojski, preostalo pa so si razdelili pridelovalci. »Lastništvo se ne sme nikomur oporekati, za kolektivno delo se vzame le odškodnina,« je bilo stališče okrožnega odbora Osvobodilne fronte Kočevje.⁵⁶

Bili pa so tudi poskusi kolektivizacije v pravem pomenu besede. Tako je štab tretjega bataljona Savinjskega odreda druge grupe odredov izdal »odlok« o kolektivizaciji oziroma o ustanovitvi kolhoza v Rajndolu, v okrožju Stična–Struge, vendar ga je tamkašnji okrožni komite Komunistične partije Slovenije razveljavil. Sklican je bil tudi shod prebivalcev, na katerem je bilo

kmetom pojasnjeno, da gre le za razlastitev tujih veleposestnikov in domačih sodelavcev okupatorja in da zemlja ne bo vzeta nikomur drugemu.⁵⁷

Izvršni odbor Osvobodilne fronte je še pred sprejetjem odloka o kočevski zemlji sklenil, da je treba zapuščena polja na slovenskem osvobojenem ozemlju po vsej sili in z vsemi sredstvi obdelati.⁵⁸ V ta namen je na območju Starega Loga na Kočevskem ustanovil »državno« posestvo in organiziral obdelavo razlaščene emonske zemlje. Obdelovali so jo okoliški kmetje in delavski bataljon⁵⁹

Nasploh se je v zvezi z razlaščevanjem veleposestnikov, tujcev, pa tudi tistih domačih, ki so sodelovali z okupatorjem, in z razlaščevanjem italijanske družbe Emona oziroma zemlje izseljenih kočevskih Nemcev postavljajo vprašanje delitve te zemlje. To je bilo v resnici vprašanje izvajanja agrarne reforme po načelu »zemljo tistemu, ki jo obdeluje«. Glede delitve zemlje sta bili dve nasprotujoči si mnenji – ali razdeliti zemljo takoj, še med vojno, ali počakati na osvoboditev. Tako je Ivan-Vojko Nemec, tedaj član Narodnoosvobodilnega sveta, v vlogi »slovenske vlade«, v kateri je imel »resor kmetijskega ministra«, zastopal mnenje, da je treba zemljo razdeliti že med vojno in ne šele po osvoboditvi, kajti »ti ljudje bi morali občutiti, da pripada zemlja njim, četudi so v partizanih.«⁶⁰ Nasprotno je bilo stališče Franceta Popita, ki se je zavzemal za to, da se počaka, »da se o tem po osvoboditvi skupno pomenimo«. Enakega mnenja je bil tudi, kar zadeva gozdove okrog Turjaka, ki naj bi še naprej ostali narodna, to je skupna

⁵³ DLR, II/72, 154–155. Stališče, da bo imovina izseljenih kočevskih Nemcev postala narodna last, s katero bo »razpolagala slovenska narodna skupnost«, je bilo izpričano že v začetku decembra 1941 v Slovenskem poročevalcu. Osvobodilna fronta je opozorila tudi, da je imovina Nemcev, ki se izseljujejo, postavljena »izven prometa« in da, kdor kaj kupi od njih, »tvega, da ne bo mogel kupljenega obdržati«. Slovenski poročevalec, leto II, št. 28, z dne 5. decembra 1941; ponatis, Ljubljana 1951, stran 209.

⁵⁴ DLR, II/146, 408

⁵⁵ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga VI, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1981, dok. št. 25, stran 65.

⁵⁶ DLR, II/142, 401.

⁵⁷ DLR, II/96, 203–204. Radko Polič: Partizanovi obiski. Mladinska knjiga, Ljubljana 1964, strani 43–44.

⁵⁸ Edvard Kocbek: Tovarišija. Založba Obzorja, Maribor 1967 (dalje navajam: Kocbek, Tovarišija) stran 42.

⁵⁹ O organiziranju prvega »državnega posestva« in izvajanju obdelave na njem je svoje vtise opisal France Lubej-Drejčec, ki mu je izvršni odbor Osvobodilne fronte naložil, da organizira obdelovanje zapuščene zemlje kočevskih Nemcev. France Lubej-Drejčec: Odločitve. Partizanska knjiga, Ljubljana 1980, strani 233–243.

⁶⁰ DLR, II/98, 246.

last; to so postali po razlastitvi dotedanjih lastnikov Auerspergov.⁶¹

Vprašanje delitve razlaščene veleposestniške zemlje je torej posegalo na področje izvajanja agrarne reforme. Ta sicer ni bila uradno razglašena kot ekonomsko-politični ukrep nove oblasti, vendar se je na osvobojenem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem leta 1942 praktično izvajala.⁶² To velja zlasti za Dolenjsko, kjer je bila razlaščena vrsta lastnikov graščin, zemlja pa razdeljena med okoliške kmete. Njeno izvajanje je bilo prepuščeno pobudam ljudskih množic, to je zainteresiranih kmetov – »agrarnih interesentov«. Razdeljevanje zemlje so vodili voljeni razlastitveni odbori, tako da je šlo pri razdeljevanju zemlje za najneposrednejši izraz ljudske demokracije. Prihajalo je tudi do pravih izbruhov srda kmetov do graščakov v slogu »kmečkih puntov«, uničevanja vsega, kar je bilo graščinskega. Tako so kmetje opustošili grad Hmeljnik, ki so ga v začetku maja požgali partizani.

Iz gradu so odnesli vse, kar je bilo uporabno in koristno. Pri tem nova, partizanska oblast ni reagirala, »ker bi naleteli na odpor in ne bi doživeli nobenega praktičnega uspeha«, kajti sprostil se je »stoletja zadrževan bes proti gospodi«. Tako je početje kmetov in tudi reakcijo oblasti pojasnil dr. Marijan Dermastia, komandant pete grupe odredov, na partijski konferenci na Cinku.⁶³

Ko je Kidrič julija 1942 na partijski konferenci na Cinku ocenjeval te ekonomske posege, je ugotavljal, da je bila na osvobojenem ozemlju agrarna revolucija v popolnem razmahu, čeprav ni bila razglašena kot taka. Pod pojmom »agrarna revolucija« je prav gotovo mislil na ukrepe, značilne za agrarno reformo, razdeljevanje zemlje po določenem načelu in pod določenimi pogoji, predvsem socialno-razrednimi, čeprav se »revolucija« in »reforma« pomensko izključujeta; nista pa se vsebinsko oziroma v praksi. Pojasnil je, zakaj agrarna revolucija ni bila razglašena, čeprav je bila izvajana. Zato namreč, ker na prvem mestu tedaj še ni bila demokratična revolucija, marveč osvobodilna vojna, ki pa je imela elemente demokratične revolucije. Ti so bili v prvi vrsti vzpostavljena ljudska oblast z izvoljenimi narodnoosvobodilnimi odbori. Te je označil za »zarodek sovjetov«. »Sproščamo samo toliko elementov demokratične revo-

lucije, kolikor to zahteva osvobodilna borba. Če bomo to dobro izvajali, bomo razlastili vso to posest,« je bilo Kidričevo mnenje. Proces razlaščevanja je torej neposredno povezoval z osvobodilno vojno in tudi z etapo demokratične revolucije, to se pravi, da je razlaščevanje tujih veleposestnikov videl v prvi vrsti kot narodnoosvobodilni nagib boja, ki je bil pred razrednim. Slednji je bil šele na drugem mestu. To, zakaj niso bili razlaščeni tudi posestniki, ki jim ni bilo mogoče dokazati sodelovanja z okupatorji, je pojasnil takole: ti »socialno-reakcionarni elementi« se ne bodo mogli sprijazniti z ukrepi slovenske revolucionarne oblasti, zato bodo postajali vedno bolj zagrizeni in delo bo lahko«. Kidrič je torej predvidel logičen proces nadaljnje razredne diferenciacije slovenskega naroda, ki naj bi pripeljala do tega, da bi vsi omahljivci začeli sodelovati z okupatorjem. To bi omogočilo razširitev procesa razlaščevanja na podlagi odloka Izvršnega odbora Osvobodilne fronte o razlastitvah iz aprila 1942. Kidrič je torej na Cinku julija 1942 bil mnenja, da se bo v pogojih osvobodilne vojne razredna diferenciacija zaostrovala in to bo imelo za posledico tudi to, da bo spremembe v družbeno-ekonomskih odnosih in strukturi v veliki meri mogoče izvesti že med narodnoosvobodilnim bojem, in sicer kot boj proti narodnim izdajalcem in kolaboracionistom.

Zakaj agrarna revolucija ni bila izpeljana do konca in niso bila razlaščena vsa veleposestva, tudi cerkevna, k temu je Kidrič pripomnil, da kmetje ne bi zavoljo tega ugovarjali in da bi bilo agrarno revolucijo sicer mogoče izvesti na osvobojenem ozemlju, vendar tega ni mogoče storiti, saj je to le del celotnega slovenskega ozemlja. S tem je dejansko pojasnil, da bo agrarna reforma izvedena po osvoboditvi, ko bo osvobojena vsa domovina.⁶⁴

Čeprav cerkevna posest ni bila razlaščena, pa tudi ne vsi (vele)posestniki, in ni bil določen agrarni maksimum, je treba izvajanje ukrepov v zvezi z razlaščevanjem in razdeljevanjem zemlje na osvobojenem ozemlju v Sloveniji leta 1942 razumeti kot izraz agrarne reforme oziroma kot proces agrarne revolucije. Namen ukrepov, ki so jo spodbudili in jo označevali v prvi vrsti, sicer ni bil razdeljevanje zemlje, to se v ožjem smislu namreč razume pod agrarno reformo, marveč reparacijski. Ta razlog je bil tudi povod za izdajo odloka o razlastitvi in je

imel kratkoročnejše cilje – omogočiti oškodovancem povračilo škode takoj, medtem ko je bil namen izdaje odloka širši in zasnovan dolgoročneje. Pomenil je zasnovo agrarne reforme, ki naj bi se izvedla po vojni.

Takoj po sprejemu odloka je Kardelj v pismu Titu pojasnil namen tega dejanja, ki dokazuje to, kar smo zapisali zgoraj: »Odlok vsebuje zaplembo, ki se deloma izvrši že sedaj, **po vojni pa popolnoma**, zemlja pa se **razdeli med kmete**.« (Podčrtal Z. Č.)⁶⁵ S tem je povedal, kaj je bil osnovni namen odloka, čeprav to ni bilo v njem izrecno omenjeno (bilo pa je očitno mišljeno), namreč da je namen razlastitev tujih veleposestnikov v resnici začetek agrarne reforme, v kateri se bo zaplenjena zemlja razdelila, in to v celoti po vojni.

Če agrarna revolucija leta 1942 na slovenskem osvobojenem ozemlju ni imela kakih večjih ekonomskih učinkov in posledic, pa je zato imela politične. Imela je namreč pomemben vpliv na krepitev družbene osnove slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, saj je nakazala revolucionarno perspektivo narodnoosvobodilnega boja glede družbenih sprememb. Kardelj je v zvezi z razlastitvenim ukrepom in njegovim izvajanjem v praksi poročal Titu, da je »navdušenje za partizane naravnost nepopisno« in da »nihče več ne bo mogel pridobiti teh kmetov zase.«⁶⁶ Upoštevati je sicer treba, da je Kardelj v času, ko je pisal pismo, bil še v Ljubljani in so njegove sodbe o

navdušenju kmetov v zvezi z razlaščenjem morda bolj sad različnih poročil in ocen, pozitivnih sicer, z osvobojenega ozemlja kot pa podoba resničnosti. Mogoče pa je verjeti, da so imeli prvi ukrepi razlaščenja in razdeljevanja zemlje »na terenu« politično pozitivne učinke. Tudi Kidrič je v junijski številki Dela sodil, da je bil politični uspeh, aktivizacija ljudskih množic in vzpostavitev nove narodne in ljudske oblasti in da je s tem bila dosežena trdna povezanost narodnoosvobodilnega gibanja s slovenskim srednjim kmetom.⁶⁷ V drugi polovici junija 1942 je Kardelj v zvezi z razlastitvami opozarjal Izvršni odbor, da je treba v Osvobodilni fronti ohraniti širino, predvsem kar se tiče srednjega kmeta. Tega in vse tiste družbene sloje, ki bi lahko zaradi nepravilne politike razlaščenja postali opora meščanskega tabora, je treba zadržati na družbeno-revolucionarni podlagi Osvobodilne fronte. V pismu, ki ga je poslal iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje, je opozarjal, da se mora celotno narodnoosvobodilno gibanje držati narodnoosvobodilne ravni in da je treba vsa ultra leva nagibanja odpraviti, predvsem v zvezi z razlaščenjem. To mora ostati na ravni »patriotične nacionalizacije.«⁶⁸ Glede na Kardeljevo opozarjanje, da se na osvobojenem ozemlju »čimprej likvidirajo vsa ultra leva nagibanja... in da se razlaščenja izvrše samo nad imovino okupatorja ali pa odkritih belogardistov«, je mogoče sklepati, da se je

⁶¹ DLR, II/98, 233–234.

⁶² Jože Levstik-Vid: Izvajanje agrarne reforme med NOB na Dolenjskem. Borec, XXIV, 1972, 8/9, strani 417–127. V tem članku so navedeni podatki o bivši graščinski posesti na Dolenjskem po stanju ob začetku druge svetovne vojne, velikost, lastništvo in usoda posameznih gradov med vojno in po njej. Večina gradov na Dolenjskem je bila po teh podatkih požgana prav v letu 1942.

⁶³ DLR, II/98, 240.

⁶⁴ DLR, II/98, 267.

⁶⁵ DLR, I/150, 324.

⁶⁶ DLR, II/38, 83–84.

⁶⁷ DLR, II/61, 138.

⁶⁸ Kocbek, Tovarišja, 56. Kocbek je v svoj dnevnik prepisal dele Kardeljevega pisma, ki so se mu zdeli pomembni. Istega dne (21. junija), ko je Izvršni odbor Osvobodilne fronte dobil Kardeljevo pismo iz Ljubljane, je imel tudi sejo, na kateri so razpravljali o bistvu slovenske narodne revolucije. Ugotovili so, da ima osvobodilno razpoloženje Slovencev dve gibalni, ki sta se nerazdružno pokazali v slovenskem osvobodilnem gibanju: prvo je narodnopolitičnega značaja, to je narodnoosvobodilni razlog, drugo pa je družbeni nagib po spremembi, ki naj vzame oblast meščanski družbi in jo izroči proletariatu. Edvard Kocbek, ki je svoja občutja in poglede na politični oziroma družbeni trenutek zapisoval v svoj dnevnik, je vanj napisal: »Slovenski narod se mora iz današnje stiske rešiti le z družbenorevolucionarnim odporom, nikoli pa ne z zgolj demokratičnimi sredstvi. Pač pa mora revolucionarno vodstvo znati upoštevati demokratsko razpoloženje slovenskega ljudstva in ga realno vključiti v osvobodilni proces.« Bil je tudi mnenja, »da se v osvobodilnem postopku strneta procesa demokratizacije in socializacije v enega samega, ki bo imel v naših okoliščinah izvorno obliko, ki se bo izvedel na višji stopnji, krajše in s pripravnějšími sredstvi«. Prav tam.

proces spreminjanja razširil in stopil iz določenega okvira »ekspropriacije ekspropriatorjev« na patriotični, narodnoosvobodilni podlagi. To pa se je Kardelju, tedaj je bil še v Ljubljani, zdelo pretirano in za nadaljnji razvoj narodnoosvobodilnega gibanja nevarno. Dogajanje na osvobojenem ozemlju, to je zaostrovanje razrednih nasprotij ali sektaštvo, kakor so to tedaj popularno imenovali, je Kardeljeve slutnje potrdilo.

Zakonski ukrepi slovenske revolucionarne oblasti, s katerimi je ta spomladi 1942 segla na področje družbenoekonomskih odnosov in njihovega spreminjanja, to velja predvsem za odloka o razlastitvi tujih veleposestnikov in dodeljevanju in upravljanju zemlje izseljenih Kočevarjev ter uredbo o izkoriščanju razlaščenih veleposestniških gozdov – ti ukrepi pomenijo prvi izraz družbene revolucije pri spreminjanju lastninskih odnosov v okviru narodnoosvobodilnega boja in revolucije v Sloveniji. Ti predpisi so pomembni za karakterizacijo ljudske demokratične revolucije v Sloveniji. V njih se kaže izraz družbene revolucije, ko se ljudskim sovražnikom, nasprotnikom narodnoosvobodilnega gibanja in sodelavcem okupatorja, odvzame njihova ekonomska podlaga v korist skupnosti. S temi predpisi se v Sloveniji v času narodnoosvobodilnega boja prvič javlja, ob rušenju starih organov oblasti in vzpostavljanju novih, še pojav, ki se tiče socializacije proizvodjalnih sredstev.⁶⁹ To je bil torej začetek procesa, v katerem je nova slovenska politična oblast začela posegati tudi na ekonomsko področje, s čimer je bil storjen korak revolucije, v kateri pa je bila »ekspropriacija ekspropriatorjev« zaradi značaja narodnoosvobodilnega boja proti okupatorju še vedno na patriotični, narodnoosvobodilni podlagi. Razredna komponenta osvobodilne vojne je bila prikrita z narodnostno-osvobodilno.

Odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov in odlok o dodeljevanju in upravljanju zemlje izseljenih kočevskih Nemcev imata tudi širši, jugoslovanski pomen, saj sta po vsebini, namenu in tudi po dejanskih učinkih vsebinska predhodnika odloka, ki ga je novembra 1944 sprejelo predsedstvo Avnoja, odloka o prehodu imovine sovražnikov, v prvi vrsti Nemcev, v državno svojino. Tudi ta »zvezni« odlok je torej temeljil na razlaščevanju tujcev in je imel s tem narodnostno-osvobodilni namen, pri tem pa je razlaščena imovina postala državna – skupna

lastnina. Takšno je postalo tudi imetje vseh ljudskih sovražnikov, kot so predvideli fočarski in tudi septembrski predpisi iz leta 1942. V tem je bila razlika med temi in njim sorodnimi slovenskimi ukrepi iz istega leta. Njihov namen v prvi vrsti namreč ni bil ustvarjati skupno imovino oziroma razlaščena imovina ni neposredno ustvarjala narodnoosvobodilnega fonda ali bila zasnovana državne imovine kot materialne podlage nove oblasti, marveč je bil dan poudarek bolj na povračilu škode, torej je bil poudarjen reparacijski nagib. Slovenski razlastitveni odlok iz aprila 1942 namreč ni izrecno poudaril, da je zaplenjena imovina skupna – ljudska, imovina, čeprav je to dejansko bila. Določnejši je bil odlok o dodeljevanju in upravljanju zemlje izseljenih kočevskih Nemcev. Na prvem zasedanju SNOS februarja 1944 so prav za upravljanje te zaplenjene in zapuščene imovine ustanovili Komisijo za upravo narodne imovine, ki pa se je sprva imenovala kar Komisija za upravo razlaščene imovine na slovenskem ozemlju.⁷⁰

Z odloki, ki so bili povezani z razlaščevanjem in ki so pomenili prvi jasni izraz družbene revolucije pri spreminjanju družbenoekonomskih odnosov v slovenski revoluciji v razmerah osvobodilne vojne, so bili »položeni in zacementirani temeljni kamni bodoče naše gospodarske zgradbe«. Takšno je bilo mnenje o pomenu teh ukrepov »po treh mesecih svobode«.⁷¹ Ko je Centralni komite Komunistične partije Slovenije ocenjeval pomen osvobojenega ozemlja na Notranjskem in Dolenjskem, je posege ljudske oblasti na agrarnem področju ocenil kot »nakazano pot, kako naj postane slovensko ljudstvo na svoji zemlji resnično svoj gospodar«.⁷²

Nasploh je bila osvoboditev dela slovenskega ozemlja spomladi in poleti 1942 označena kot »dejanski prehod iz obdobja hlapčevstva tujim narodom in domačim zatiralcem v dobo prave svobode, samostojnosti in **novega socialnega reda**« (podčrtal Z. Č.), torej kot narodnostna in še bolj družbena osvoboditev, saj je bil osnovni pomen dan družbeno-politični oziroma ekonomski osvoboditvi, ki je bila dosežena z razlastitvijo tujih veleposestnikov (»hlapčevstvo tujim narodom«) in »domačih zatiralcev« na osvobojenem ozemlju. Poleg političnih in moralnih temeljev, ki jih je prineslo slovenskemu narodnoosvobodilnemu gibanju os-

vobojeno ozemlje, so bili na prvo mesto postavljeni prav gospodarski temelji kot trajni in neporušljivi.⁷³ Osvobojeno ozemlje leta 1942 v Sloveniji je vsekakor imelo velik družbeno osvobodilni pomen, saj se je poleg nastopa nove ljudske oblasti kot primera demokracije pokazal tudi njen gospodarski program. To je bilo obdobje prehodnega stanja v socialni preobrazbi slovenskega naroda.⁷⁴ Centralni komite Komunistične partije Slovenije je dal slovenskemu osvobojenemu ozemlju iz leta 1942 zaradi tega tak pomen za bodočo slovensko zgodovino, kot ga je imela pariška komuna za mednarodni socializem.⁷⁵

Spomladi oziroma poleti 1942, v času velikega osvobojenega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem, je bila izdana še vrsta drugih odlokov in ukrepov, ki so posegali v imovinske odnose. Te so izdajale različne partizanske enote oziroma njihovi štabi, torej so bili to ukrepi vojaške oblasti. Na eni strani so imeli praktičen namen, namreč pridobivanje hrane in drugega materiala za narodnoosvobodilno vojsko, na drugi pa tudi revolucionarni družbeni značaj »patriotične nacionalizacije«, saj je šlo praviloma za rekvizicije pri bogatejših slojih prebivalstva. Tako je na primer bilo v naredbi št. 5 tretje grupe slovenskih partizanskih odredov, z dne 24. aprila 1942, zapisano, da so »zaradi splošne poostritve osvobodilnega boja potrebni s strani naših čet ostrejši ukrepi proti onim Slovincem, ki posredno ali neposredno pomagajo okupatorjem«. Zaradi tega je štab tretje grupe odredov med drugim odredil, da partizanske sile lahko zaplenijo predmete, ki jih nujno potrebujejo, vendar pri tem ne smejo ogrožati življenjskega obstoja lastnikov predmetov.

»Tako ima četa na pohodu, ki ji je pošla hrana, pravico zapleniti nujno potrebno količino hrane, po možnosti pri premožnejših ljudeh.«⁷⁶ V razglasu prebivalstvu, ki ga je izdal sredi maja 1942 štab prvega bataljona Ljube Šercerja notranjskega odreda, potem ko je osvobodil Ig in okoliške vasi in s tem prodrl najbližje do Ljubljane, bilo zapisano, da se »tujcem, narodnim izdajalcem in petokoloncem zapleni vsa imovina.«⁷⁷ Vojaška enota oziroma njen štab, ki je takoj po osvoboditvi kakega ozemlja sprva prevzela oblast, je torej delovala glede procesa »patriotične nacionalizacije« v smislu ukrepov organa političnega vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.

Na osvobojenem ozemlju pa je ljudska oblast, njen tedaj najvišji organ, »vlada« oziroma Narodnoosvobodilni svet, sprejela tudi nekaj ukrepov vojno-gospodarskega značaja, ki so bili potrebni za zagotavljanje preskrbe in prehrane prebivalstva in vojske na osvobojenem ozemlju, saj je bilo to glede prehrane vezano samo na lastne vire. Izvršni odbor Osvobodilne fronte je konec junija 1942 (istega dne je ustanovil tudi Narodnoosvobodilni svet in imenoval njegove člane) zapovedal obvezno prijavo zalog,⁷⁸ Narodnoosvobodilni svet pa je julija prepovedal izvoz življenjskih potrebščin z osvobojenega ozemlja.⁷⁹ Istega dne je Izvršni odbor Osvobodilne fronte, torej politični organi in ne upravno-izvršilni organ, to je bil Narodnoosvobodilni svet, izdal odlok, s katerim je ljudska oblast postavila vse premične vrednosti pod svojo zasego,⁸⁰ – sekvester.

V bistvu je ljudska oblast s temi predpisi vojnega gospodarstva uvedla na osvobojenem ozemlju nekakšen »vojni komunizem«

⁶⁹ Šnuderl, Zgodovina, stran 192.

⁷⁰ Šnuderl, Dokumenti, dok. št. 120, **147–148**. Nov naziv, drugačen od tistega, ki ga je dobila v odloku SNOS, je dobila komisija zato, »ker nam to lahko v političnem pogledu brez potrebe povzroča težave«. A IZDG, 449/II, 3.

⁷¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga III, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1966 (dalje navajam: DLR, III/62, **126–128**).

⁷² DLR, III/66, **135**.

⁷³ DLR, III/62, **128**.

⁷⁴ France Škerl: Revolucionarno bistvo v razvoju slovenskega narodnoosvobodilnega boja. Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973, stran 106.

⁷⁵ DLR, III/66, **135**.

⁷⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, VI, knjiga 2, dok. št. 60, stran 155.

⁷⁷ DLR, II/40, **89**.

⁷⁸ DLR, II/86, **177**.

⁷⁹ DLR, II/126, **353**.

⁸⁰ DLR, II/125, **352**.

kot moralno, politično in oblastno načelo mobilizacije vseh sredstev za narodnoosvobodilni boj, predvsem za narodnoosvobodilno partizansko vojsko. Ta se je kazal v tem, da so bile vse zasebne premične vrednosti, od gotovine, dragocenosti itd., razglašene za lastnino, ki mora »biti na razpolago organom slovenske ljudske oblasti«. Vsa razpoložljiva sredstva so bila torej mobilizirana za potrebe vojske. Postavljeni so bili naslednji načini za zbiranje teh sredstev: pobiranje davka na podlagi odloka SNOO o narodnem davku, za to je bila določena davčna stopnja, posojilo, prostovoljni prispevki, ti zlasti od imovitejših Slovencev, postavitev vseh premičnih vrednosti na razpolago za narodnoosvobodilni boj. Slednje je bila v resnici prisilna zagotovitev sredstev in se je nanašala predvsem na imovitejše prebivalstvo, na denarne zavode in druge javne ustanove. Premično imovino teh so morali narodnoosvobodilni odbori ali terenski odbori Osvobodilne fronte popisati in narediti sezname, medtem ko je bilo o izvedbi odvzema te imovine rečeno, da bo o tem glede na posamezne primere odločal Narodnoosvobodilni svet.⁸¹ Da Narodnoosvobodilni svet odloča o posameznih odvzemih na podlagi odloka o postavitvi premičnih vrednosti, ki so na razpolago za narodnoosvobodilni boj, ta določba je bila verjetno postavljena zato, da na lokalni ravni ne bi prihajalo do zlorab in da se izvajanje tega odloka ne bi sprevrglo v osebno, midsosedsko obračunavanje in »krajó«.

Vsi ti vojno-gospodarski ukrepi so imeli za njihovo morebitno neizpolnjevanje – od strani prebivalstva namreč, torej za upiranje slovenski ljudski in že tudi državni oblasti, ki jo je predstavljal Narodnoosvobodilni svet, navedene kazenske sankcije. To je bila zaplemba imovine, delna ali v celoti, v enem primeru pa je bila predvidena tudi smrtna kazen.⁸²

Na osvobojenem ozemlju se je torej v zvezi z izvajanjem vojno-gospodarskih predpisov ljudske oblasti pokazala razlika med stanjem »države v državi«, kar se tiče izvajanja zakonskih določb slovenske ljudske oblasti. V »državi v državi« je izvajanje temeljilo na prostovoljnosti, medtem ko je v tem primeru oblast lahko izvajanje svojih zakonskih določil uveljavljala tudi s prisilo oziroma kaznijo ali grožnjo kazni. To je ljudski oblasti na osvobojenem ozemlju dejansko tudi dajalo značaj državne oblasti.

Zaplemba premoženja se je na eni strani štela za kazenski ukrep, in to v primeru neizvrševanja zakonskih določil ljudske oblasti, na drugi pa je imela predvsem značaj dopolnilne kazni za narodno izdajo. V Loški dolini so tako jeseni 1942 tistim, ki so sodelovali z belo gardo in so bili zato obsojeni na smrt, zaplenili tudi premoženje ali le del tega, živino, hrano, obleke, tisto pač, kar je partizanska vojska potrebovala.⁸³ Odvzem premoženja obsojenega in tudi likvidiranega sodelavca okupatorja so sicer imenovali rekvizicija, čeprav je v resnici šlo za ukrep zaplembe, to je konfiskacije. Ta je imela značaj dopolnilne kazni za sodelovanje z okupatorjem proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Ko je v začetku novembra 1942 glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske in partizanskih odredov izdalo naredbo o rekviziciji, ki je bila naperjena proti »belogardističnim osebam«, ki so prostovoljno sodelovale z orožjem v roki v belogardističnih enotah ali pa so zavedno in prostovoljno podpirale belo gardo, je namreč pod rekvizicijo razumelo zasego premičnega premoženja.⁸⁴ Rekvizicijo je tako treba šteti za kazenski ukrep proti notranjemu sovražniku, torej je bila po namenu in učinku enaka ukrepu zaplembe, kot je bila predvidena v fočanskih in »septembrskih« predpisih. Čeprav je pri naredbi Glavnega poveljstva slovenske partizanske vojske bila predpisana zaplemba oziroma zasega samo premičnega premoženja, pa je imela rekvizicija enako funkcijo kot zaplemba – konfiskacija, celotnega premoženja narodnega izdajalca in sodelavca okupatorja.

Rekvizicija je bila tako kot konfiskacija kaznen za sodelovanje v kontrarevolucionarnih vojaških formacijah ali podpiranje teh.⁸⁵

Vsi ukrepi slovenske ljudske oblasti, ki jih je ta sprejela od pomladi 1942 in so zadevali lastninske oziroma družbenoekonomske odnose ter jih tudi spreminjali, od odloka o razlastitvi tujih veleposestnikov preko uredbe o izkoriščanju veleposestniških gozdov in odloka o upravljanju zemlje izseljenih kočevskih Nemcev pa do vojno-gospodarskih ukrepov, so bili v bistvu »tisti ekonomski posegi, ki sodijo v okvir dosledne demokratične revolucije«.⁸⁶ Čeprav je bil neposredni značaj ekonomskih posegov slovenske ljudske oblasti spomladi in poleti leta 1942 takšen, da ni presegal okvira buržoaznodemokratične revolucije, pa je bil njihov pomen dolgoročnejši in pomemben

za nadaljnji razvoj revolucije in njen značaj. S temi ukrepi se je v razmerah narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji začel organiziran proces »ekspropriacije ekspropriatorjev«. Bili so temelj, ki je omogočal prehod k socialistični revoluciji. V njih je že mogoče zaznati prvine socialistične revolucije, vendar so te bile zaradi značaja narodnoosvobodilnega boja prikrite. Zato je dve leti pozneje Edvard Kardelj na podlagi dotedanjega razvoja revolucionarnega procesa lahko ugotavljal, da »doživljamo buržoazno in proletarsko revolucijo« in da je zato ustvarjen tak položaj narodnoosvobodilnega gibanja, »ko ni nujen revolucionarni prehod, temveč je mogoča za izvedbo ciljev proletarske revolucije reformistična pot«. ⁸⁷

Ukrepi slovenske ljudske oblasti iz prve polovice leta 1942, s katerimi je ta segala na področja družbenoekonomskih odnosov, so najizrazitejši izraz družbene revolucije na ekonomskem področju v celotnem obdobju slovenskega narodnoosvobodilnega boja. Pozneje sprejeti odloki, kot na primer odlok o veleposestvih, tega je sprejel septembra 1943 Narodnoosvobodilni svet za

Primorsko Slovenijo, ali tudi ustanovitev Komisije za upravo narodne imovine na prvem zasedanju SNOS, so pomenili le dograjevanje oziroma konkretizacijo že leta 1942 načrtanega in začetega procesa spreminjanja družbenoekonomskih odnosov in strukture v Sloveniji med narodnoosvobodilnim bojem. Leto 1942, delovanje ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju z vsemi svojimi pozitivnimi in tudi negativnimi posledicami, je za slovensko revolucijo prelomnica. To velja tudi za proces »ekspropriacije ekspropriatorjev« kot neločljiv izraz družbene revolucije. V resnici je prav v teh ukrepih vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja in slovenske ljudske oblasti mogoče videti najjasnejši izraz perspektive preobrazbe slovenske družbe v smeri novih družbenoekonomskih odnosov. Ekonomski posegi slovenske ljudske oblasti so torej bili ob vzpostavitvi nove oblasti njen bistveni in neločljivi del ter temeljni način »odpiranja vrat« ne samo v narodno, temveč tudi v družbeno osvobojanje slovenskega naroda oziroma njegove večine.

⁸¹ DLR, II/130, 362–363.

⁸² M. Šnuderl je njihov pomen označil: »Kazenske sankcije so prispevek k nastajanju novega materialnega kazenskega prava, ker penalizirajo družbi nevarna dejanja.« Šnuderl, Dokumenti, 228.

⁸³ DLR, III/143, 361; DLR, IV/32, 23; DLR, IV/34, 26; DLR, IV/157, 165.

⁸⁴ Šnuderl, Dokumenti, dok. št. 54, 61.

⁸⁵ V začetku leta 1944 je v Navodilih št. 4, izdal jih je sodni oddelek Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, dobila rekvizicija drug pomen. Bila je opredeljena kot prisilni odkup, za razliko od konfiskacije – prisilnega odvzema, oziroma zaplembe na podlagi sodbe vojaškega sodišča kot kazni za narodno izdajo. Konfiskacija je zadevala tako premično kot nepremično imovino obsojenega. Šnuderl, Dokumenti, dok. št. 96, 117.

⁸⁶ DLR, II/19, 53.

⁸⁷ Strategija in taktika osvobodilne borbe, A IZDG, tisk NOB, sign. 1055. To je tekst internega predavanja, ki ga je imel Edvard Kardelj spomladi 1944 v partijski šoli. Za potrebe upravno-politične šole pri Odseku za izgradnjo ljudske oblasti pri P. SNOS ga je za tisk priredil Zoran Polič. O tedanji usodi takega Kardeljevega predavanja glej v: Z. Polič: Prva upravno-politična šola, Pravnik, 1964, št. 9, strani 403–407. Do danes to pomembno in zanimivo predavanje še ni bilo objavljeno in ostaja še vedno »interno«.

Dokumenti o boju pri Vodnjaku

Pred tremi leti se je razvila polemika med nekaterimi udeleženci narodnoosvobodilnega boja o spopadu pri tako imenovani Štirni ali Vodnjaku med Glažuto in Jelenovim žlebom 2. oktobra 1942. Polemiko je sprožil dr. Milan Dolenc, ko je v TV-15 Naš tovariš objavil članek Boj pri Štirni. V njem je upošteval le dva bataljona Tomšičeve brigade in del glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, pozabil pa je navesti nekatere druge enote, datiral boj s 7. oktobrom in zelo precenil nasprotnikove izgube («Po italijanskih podatkih je padlo 74 vojakov in oficirjev. Ujeli pa smo sedem vojakov, med njimi enega podoficirja.», tako da mu je ta boj »bil verjetno najuspešnejši v letu 1942«.

Upravičeno se je po treh tednih, 2. novembra 1984, oglasil Milan Guček, zdaj že pokojni zgodovinar Šercerjeve brigade. Opozoril je, da je v boju pri Štirni sodeloval tudi Manevrski bataljon, da sta bivanje Tomšičeve brigade in boj potekala drugače, kot ju je opisal dr. Dolenc, oporekal je navedbi datuma (svojega ni navedel) in precejevanju nasprotnikovih izgub («Kolikor se spominjam, smo videli vse padle sovražnike ležati slečene do golega na cesti, ko smo se v noči zvrstili tomšičevci in mi v skupno pohodno kolono, pa ne vem, če jih je bilo več kot pet.») in tudi boj se mu ni zdel tako pomemben kot dr. Dolencu. Guček je tudi napisal, da je v Dolenčevem članku preveč napak in da gre »že za pačenje zgodovine«.

V isti številki TV-15 Naš tovariš je Franc Gruden-Švejč, bivši borec Manevrskega bataljona, opozoril, da je bil boj 2. oktobra 1942, da so v njem padli »1 italijanski oficir, 6 vojakov, 7 je bilo ranjenih in 3 ujeti« ter opozoril tudi na podatke v knjigah Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945, stran 343, in Francija Strleta Tomšičeva brigada, uvodni del, stran 384.

Užaljen, da mu Guček očita »pačenje zgodovine«, je dr. Dolenc čez dva meseca, 10. januarja 1985, objavil članek Kdo pači zgodovino? Polemizira s podatki iz Gučkove knjige Jutri bo vse dobro. Prizna pa, da je pri njegovi navedbi datuma bila napaka pri prepisovanju in je bil boj res 2., in ne 7. oktobra 1942. Navaja nov podatek, da so Italijani po boju na samem kraju postavili velik križ z napisom, da je to v spomin na 40

njihovih padlih vojakov in da se Miha Butara spominja, da je bila napisana številka 41 ali 42. Dr. Dolenc tudi pravi, da so ujeti 8 vojakov in ne 7, vendar je eden po ujetju hudo ranjen umrl in jih je ostalo sedem, ki so jih čez nekaj časa izpustili.

Čez teden dni, 17. januarja 1985, se je drugič, vendar »zadnjič« oglasil Guček s člankom *Še zadnjič o boju pri Štirni*. Obžaloval je, da se je sploh oglasil, kajti dr. Dolenc se je v odgovoru »tako zavozljal, da prav gotovo še sam svojega prejšnjega ne najnovejšega pisanja ne razume«. Glede nasprotnikovih izgub v drugem Dolenčevem članku pravi Guček, da se bo dr. Dolenc »takole zlagoma le dokopal do prave številke. Smola zanj je le to, da **ne more in ne more najti sovražnikovih dokumentov**, ki bi potrdili bodisi njegovo prvo ali pa drugo po-pravljeno trditev.« (Podčrtal – T. F.)

In ravno za to gre! Pri svojem raziskovalnem delu sem našel precej italijanskih dokumentov, ki jih najbrž ni iskal nihče in ki natančneje obravnavajo dogajanja na italijanski strani in tudi izgube italijanske vojske v tem boju. Našel sem jih v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in na ameriškem mikrofilmu grada italijanske vojske (T-821, R-276). Navedel jih bom vse po časovnem zaporedju njihovega nastanka. Objavil pa bom tudi tisti del poročila Tomšičeve brigade, ki govori o boju pri Vodnjaku 2. oktobra 1942. Bralci bodo zlahka ugotovili, ali se podatki v poročilih obeh nasprotnikov ujemajo ali si nasprotujejo.

PRVE NOVICE O BOJU IN ŽRTVAH

Enote pehotne divizije Macerata (sedež poveljstva v Kočevju, poveljnik general Edoardo Quarra-Sito) so 2. oktobra 1942 pretrpele dva huda poraza. Trije bataljoni 2. odreda 5. hrvaške operativne cone so pri Lešnici med Delnicami in Brodom na Kolpi napadli 3. bataljon 122. pehotnega polka, ko se je vračal iz ofenzivne akcije v Brod na Kolpi, in mu prizadejali 69 mrtvih in 66 ranjenih. Pri Vodnjaku med Glažuto in Jelenovim žlebom pa so dva bataljona Tomšičeve brigade in Manevrski bataljon napadli 2. bataljon 121. pehotnega polka iz Ribnice, ki je rinil na Veliko goro v ofenzivno akcijo. O tem boju je poveljstvo divizije Macerata

2. oktobra zvečer ob devetih v svojem dnevnem operativnem biltenu poročalo tole:

»Kolona iz Ribnice je južno od Velike gore in severozahodno od Grčaric iznenadila tabor z več kot 300 uporniki. Prizadejala jim je hude izgube. Kolona se je vrnila v Ribnico z 10 ranjenci, 3 mrtvimi, med katerimi je častnik, ki pa jih ni mogla pobrati zaradi močnega streljanja in nastopa teme.«

Udarca nista bila huda samo za divizijo Macerata, temveč tudi za 11. armadni zbor. Njegov poveljnik, general Mario Robotti, je ravno prejšnji dan izdal poveljstvom svojih divizij in bojnih skupin povelje za nadaljevanje velike ofenzive v Pokolpju, tisti dan pa še dodatni povelji za dve manjši čistki na območju Krim-Mokrec in v delu Kočevskega Roga. Ko je njegovo poveljstvo v noči na 3. oktober dobilo omenjeno brzojavko o obeh partizanskih napadih, je zjutraj (načelnik štaba, polkovnik Annibale Gallo) poslalo poveljstvu 2. armade (to se je maja 1942 preimenovalo v višje poveljstvo oboroženih sil za Slovenijo in Dalmacijo, kratica: SUPERSLODA) na Sušak brzojavko, v kateri je o boju pri Vodnjaku dobesedno prepisalo podatke iz omenjenega poročila poveljstva divizije Macerata. Medtem se je general Robotti že zjutraj napotil v Kočevje, da bi na kraju samem ugotovil dejstva, zakaj pred desetimi dnevi je podoben poraz kot sedaj pri Lešnici njegova vojska doživela pri Tanči gori v Beli krajini, in to v veliki ofenzivi, ko naj bi uničili partizanstvo v taklo imenovani Ljubljanski pokrajini ali »italijanski Sloveniji«. Vmes se je Robotti ustavil v Ribnici, govoril s poveljnikom bataljona, ki se je prejšnji dan popoldne bojeval pri Vodnjaku, in se nato odpeljal v Kočevje in naprej v Brod na Kolpi, vendar se tam ni mogel pogovoriti s poveljnikom bataljona, ker je ta prejšnji dan padel pri Lešnici.

PRVA CELOVITEJŠA POROČILA O BOJU

General Robotti je po podatkih, ki jih je dobil v Ribnici, Kočevju in Brodu na Kolpi, po vrnitvi v Ljubljano 3. oktobra zvečer napisal poročilo za poveljnika 2. armade, generala Maria Roatta. Ker nas zanimajo samo podatki o boju pri Vodnjaku, bomo navedli samo ta del poročila.

EKSCLENCI VRHOVNEMU
POVELJNIKU OBOROŽENIH SIL
SLOVENIJA DALMACIJA
2. ARMADA

NOVICE O BOJIH PRI BRODU
NA KOLPI IN GRČARICAH

Včeraj zvečer ob 21. uri sem dobil novice o boju pri Brodu na Kolpi in ob 22. uri o boju pri Grčaricah. Danes ob 6. uri sem odšel na kraj dogodka in lahko sedaj na kratko, vendar zanesljivo poročam o glavnih okoliščinah dogodka.

I.
BOJ PRI BRODU NA KOLPI

II.
BOJ PRI GRČARICAH

Včeraj zjutraj je poveljnik posadke iz Ribnice, major Lusena, usmeril svojo navadno izvidniško in očiščevalno dejavnost proti coni Grčarice–Glažuta, kjer so pred nekaj dnevi videli skupine upornikov. Ko je šel v smeri Grčarice–Glažuta, je s svojo predhodnico srečal skupino upornikov, oboroženih s strojnico, ki je držala enega manjših položajev nasprotnikovega zavarovanja. Kratek spopad je bil okoli 11. ure dopoldne, skupina upornikov je zbežala in pustila na kraju mrtveca (vodjo skupine z znamenjem rdečih črt na čepici) in odnesla s seboj enega ali dva ranjenca.

Kratek boj pa je sprožil alarm. Ko je bil naš oddelek, sestavljen iz skupno 150 mož, vključno s topničarji enega voda brez topov, na višini točke 787 m na cesti Grčarice–Glažuta in videl velik tabor upornikov, se je znašel skoraj popolnoma obkoljen od teh upornikov ter imel svoje prve žrtve: padlega častnika in dva vojaka. Trd boj je trajal okrog pol ure, ko je major Lusena videl, da mu je skromno strelivo že skoraj poslo, da ne more tam ostati celo noč in da ne more pričakovati nič drugega, kot da se obroč sovražnikov vse bolj krepi, se je odločil, da si z bajoneti odpre pot in vrne v Grčarice. Tako je prebil obroč na jugovzhodu in se ob vračanju bojeval z zaščitnico majhne kolone, medtem ko je vod topničarjev šel na čelu glavnine in so mu sledili oddelki upornikov, upajoč, da imajo pred seboj ves oddelek.

Major Lusena je poskušal odnesti s seboj trupla padlega častnika in drugih dveh padlih vojakov, ko pa je videl, da je pri tem imel druge 4 izgube, med njimi tudi podčastnika, ni več vztrajal pri tem poskusu. Ko je prispel v Grčarice, do kamor so mu še vedno sledili uporniki (ljudje navadnega hrvaškega videza v številu več kot 300, oboroženi z mnogimi strojnici in zelo dobro izurjeni), se je v prvem trenutku odločil, da nadaljuje odpor v kraju Grčarice, da bi upornikom preprečil nadaljnje zasledovanje do Ribnice. Vendar je v Grčaricah dobil novice, da je tudi v Ribnici boj med stražami, ki so ostale v posadki, in (partizanskimi) oddelki iz okoliških območij, ki jih je očitno podpiral del prebivalstva. Takrat se je major Lusena, ki je ostal skoraj brez streliva, odločil, da bo nadaljeval svoj umik do Ribnice. Da bi oviral morebitno zasledovanje močne množice zasledujočih upornikov, je razmestil vod topništva (30) na jugozahodu kraja Grčarice skupaj z drugimi 40 pešci. Ko je prispel v Ribnico, je to imelo za učinek okrepitev odpora straž, ki so ostale v postojanki, in je do jutra nenehno slabil poskuse nasprotnikov zunaj in znotraj krajevnega pasu (mrežo so že deloma pretrgali), pri čemer pa ni imel nadaljnjih izgub niti ni ugotovil kakšnih nasprotnikovih uspehov.

V Ribnici, kjer sem dobil te podatke osebno od majorja Lusena, s katerim sem se zaradi pomanjkanja časa ukvarjal le malo, sem ugotovil tole:

1. – Naše izgube:
 - mrtvi častniki: 1: poročnik Violi
 - vojaki: 10 (s podčastnikom vred)
 - ranjeni: 8
 - pogrešani: 3
 - orožje: nobene izgube orožja, morda le kakšna puška padlih, katerih trupel ni bilo mogoče pobrati.
 - Nasprotnikove izgube: 20 mrtvih zagotovo, veliko ranjencev.
2. – Dejansko so prebivalci sodelovali pri napadu (to mi je zagotovil major Lusena na nedvoumen način) upornikov, ki so poskušali priti v kraj in se ga polastiti.
3. – Topniški vod se je umaknil iz Grčaric v Ribnico danes zjutraj brez vsakih nevarnosti.

Sprejel sem tele ukrepe:

a) Ukazal sem, naj major Lusena pri generalu Quarri zaprosi za okrepitve in se čimprej vrne na kraj boja, na goro pri Grča-

ricah, da bi pobral trupla častnika in drugih padlih vojakov.

b) Pooblastil sem majorja Lusena, da prime in odpelje v Ljubljano civiliste, ki so osumljeni, da so se skupaj z uporniki udeležili akcije v Ribnici. O nekaterih med njimi, pravi, da ima podatke zadostne verjetnosti (kaže, da so z županove žage streljali na naše vojake in tako tudi iz nekaterih hiš v gozdovih na obrobju).

Nisem imel možnosti, da bi obiskal ranjence in počastil mrtve (tiste, ki so jih lahko prinesli domov), ker nisem imel časa.

Te svoje podatke iz osebnih poizvedb na kraju bom dopolnil z rednimi poročili, ko jih bom dobil od poveljstva divizije Macerata.

GENERAL ARMADNEGA ZBORA
POVELJNIK
Mario Robotti

Istega dne kot general Robotti je napisalo svoje poročilo tudi poveljstvo divizije Macerata in ga poslalo poveljstvu 11. armadnega zbora. Iz njega bomo izpustili tisti del, ki govori o boju pri Lešnici.

POVELJSTVO PEHOTNE DIVIZIJE
»MACERATA« (153)

Odsek za operacije, obveščanje in službe

Št. 02/5092/op.

V. p. 153, dne 3. oktobra 1942-XX

ZADEVA: Boja pri Brodu na Kolpi in na Veliki gori

Priloge: 1

POVELJSTVU 11. ARMADNEGA ZBORA

Urad za operacije
VOJNA POŠTA 46

Glede operativnih novic ob 21. uri večeraj, 2. oktobra.

[...]

2) Poveljnik posadke Ribnica je slišal novice o navzočnosti skupine upornikov na Veliki gori in se je večeraj podal v cono Grčarice-Glažuta-Jelenov žleb-M. Bela stena s četo na avtomobilih in z vodom topništva. Ko je prebil prvi spopad pri Glažuti, kjer je padel upornik, za katerega po znamenjih na čepici sodijo, da je bil voditelj, je nadaljeval

pot proti Jelenovemu žlebu. Tam se je spopadel z veliko patruljo banditov, ki so se zaradi naše akcije umaknili.

Med vračanjem na višino Lepa gorica je iznenadil tabor z več kot 300 uporniki, deloma v italijanskih in deloma v hrvaških uniformah ter deloma v civilnih oblekah, ki so sprejeli zavarovalne ukrepe. Ne glede na reakcijo nasprotnika, ki je imel strojnice in minomete, so mu v boju, ki je trajal okrog dve uri, prizadejali izgube, ki jih cenijo na 20 mrtvih in veliko ranjenih.

Kolona se je izognila nameravani obkolitvi in je dosegla Grčarice, kjer si je odpčila pod varstvom oddelkov, ki so prispeli iz Kočevja, in topniškega voda. Prispela je v Ribnico, v kateri je sestavljala ustrezno posadko, potem ko se je slišalo streljanje med Dolenjo vasjo in Ribnico.

Naše izgube

Mrtvi: poročnik Violi, podčastnik, 8 vojakov;

Ranjeni: 6 vojakov;

Pogrešani: 3 vojaki.

DIVIZIJSKI GENERAL
POVELJNIK
Edoardo Quarra Sito

Kot smo lahko prebrali v Robottijevem poročilu, bi moral major Lusena, ko bi dobil pomoč iz svoje divizije, odriniti na kraj boja in pobrati mrtve. To pa se ni zgodilo. General Robotti je namreč še 3. oktobra poslal brzojavko poveljstvu divizije Macerata, ki se je glasila: »Morebitnih akcij za nadzor con, v katerih sta bila boja, ne delajte, dokler nimate takšnih sil, da bi bili varni pred presenečenjem. Če je potrebno, vložite prošnjo okoliškim enotam.« Tako so padli Italijani ostali pri Vodnjaku. Kje so bili, zvemo iz spominov Milana Gučka: »Sestopili smo na cesto proti Jelenovemu žlebu. Po poti so ležali do golega slečeni pobiti Italijani. Za roke in noge smo jih zgrabili, zaučkali in metali v strmino pod cesto.« (M. Guček: Jutri bo vse dobro. Ljubljana 1959, stran 176.)

Za nas je seveda najzanimivejše poročilo majorja Umberta Lusena, ki ga je 4. oktobra poslal poveljstvu svojega polka.

POVELJSTVO POSADKE RIBNICA

Št. 1166 prot. A/O

V. p. 153, dne 4. oktobra 1942-XX

ZADEVA: Poročilo o boju, z dne 2. 10. 1942-XX

POVELJSTVU 121. PEHOTNEGA POLKA
»MACERATA«

V. p. 153

Po novicah, ki sem jih dobil o zbiranju upornikov v coni Jelenov žleb (Cerknica 1 : 100.000 VL-CD), sem menil, da je ustrezno, da opravi čistko v tej coni, potem ko sem dobil dovoljenje poveljstva divizije. Sestava kolone: 2 formacijski četi z razpoložljivimi vojaki iz bataljona in z nekaterimi možmi prve baterije 153. topniškega polka, desetina strojničarjev, desetina minometcev kal. 81 mm, vojaki premične skupine karabinerjev, vod divizijskega topništva; skupno 160 mož, dva topa in dva policijska psa. Odhod ob 4. uri iz Ribnice in z odmorom do prvega svita v Grčaricah, kjer se je vod topništva postavil na položaje. Pot: Ribnica-Grčarice-Glažuta in Jelenov žleb. Nameraval sem očistiti točko 1225 na Debelem vrhu, in to s sodelovanjem posadke iz Loškega Potoka. Poleg tega sem, potem ko smo imeli okoli 13. ure majhne spopade z majhnimi nasprotnikovimi izvidnicami v Jelenovem žlebu, vendar brez izgub, nameraval prodrati proti Beli steni, ker sem po sledovih, ki so jih zapustili uporniki, menil, da so se umaknili tja. Zares so v soteski med Črnim vrhom in Lepo gorico (t. 1144 in t. 876) začeli streljati s strojniciami in minometi proti bataljonu. Svoje strojnice in minomete sem postavil na ustrezne položaje in se bojeval z uporniki. Medtem sem s pehoto krenil v napad in prisilil nasprotnika k umiku na grebene Sušnega vrha.

Potem ko sem razrušil tabor, sem nadaljeval pot, da bi prišel do avtomobilov in se vrnil v postojanko. Sovražnik je hotel ponovno vpasti v krila, vendar so ga pri tem ovirale zaščitnice in je moral odnehati. Da bi preprečil nadaljnje izgube, sem bil prisiljen pustiti mrtve na terenu; da ne bi v gozdu ponoči prišlo do kakšnega presenečenja, če bi upočasnil pohod, in zaradi majhne količine streliva, ki mi je še ostalo. Boj je trajal več kot dve uri. Menim, da je imel nasprotnik na razpolago več kot 400 mož. Ko sem prispel v Grčarice, sem dobil novice, da so napadli postojanko Ribnica, zato sem se kar najhitreje vrnil vanjo. Pri vrnitvi sem moral uporabiti orožje proti upornikom, ki so že obkolili kraj. Takoj sem poskrbel za okrepitev proti nasprotniku, ki je pozno ponoči nehal napadati, ko je videl, da je neuspešen. Sovražnikove izgube: več kot 50 mrtvih in

veliko ranjenih, veliko materiala je bilo uničenega na kraju samem, zaplenjeno strelivo. Naše izgube: 6 mrtvih, 7 ranjenih.

Vedenje vojakov je bilo zgledno.

MAJOR POVELJNIK
Lusena Umberto, s. r.

Za t. p.
MAJOR, VODJA ODSEKA
Ovidio Pergola

VRNITEV UJETNIKOV IN NJIHOVO POROČILO

Poveljstvo 11. armadnega zbora je 5. oktobra dobilo tole brzojavko poveljstva divizije Macerata:

»02/5143 op. dne 5. 10. 42. Kot nadaljevanje svojega lista št. 02/5092, z dne 3. t. m. Trije vojaki, ki so veljali za pogrešane, in štirje, ki so veljali za mrtve, dne 2. t. m. zaradi boja in teme, so se danes vrnili v Ribnico, ko so jih uporniki izpustili. Ti vojaki, podčastnik in šest vojakov, so poročali o določenem učinku topniškega obstreljevanja včeraj na cono, v kateri prebivajo uporniki in iz katere so malo prej odšli. Slišali so se mnogi klici in tarnanja.«

Drugi dan je major Lusena poslal poveljstvu svojega polka poročilo o tem, kaj so izjavili ujetniki o svojem bivanju v partizanskem ujetništvu.

POVELJSTVO VOJAŠKE POSADKE
RIBNICA

Št. 189 prot. zaupno
V. p. 153, dne 6. oktobra 1942-XX

ZADEVA: Zasliševanje vojakov, ki smo jih imeli za pogrešane, pa so se vrnili k temu poveljstvu.

POVELJSTVU 121. PEHOTNEGA POLKA
»MACERATA«

V. p. 153

Iz zaslišanja pešcev tega bataljona, ki so ostali ujetniki komunističnih upornikov 2. t. m. in so jih ti včeraj izpustili, izhaja:

1) Vsi izjavljajo, da so bili obvladani in ujeti, ko jim je zmanjkalo streliva.

2) Bili so zaslišani o moči posadk Kočevje, Ribnica, Žlebič, o postojankah za zaščito železnic in o moči patrolj ob železnici.

Vsi so čimbolj pretiravali o moči naših sil.

3) Bili so vprašani, ali se hočejo vključiti v enote upornikov in vsi so odgovorili, da se želijo vrniti k svojemu poveljstvu v Ribnici.

4) Komunistični uporniki so jim povedali, da želijo dobro kraljevim vojakom in se hočejo bojevati samo proti fašistom, mišnikom in karabinjerjem in jih pobijati. Pozvali so jih, naj ne streljajo nanje.

5) Vsi izjavljajo, da so z njimi ravnali dobro, da so imeli odeje za noč in so jedli enako kosilo kot uporniki, dali so jim celo kaditi povprečno dve cigareti na dan.

Za ranjence so skrbele ženske, uporabljale so italijanske medicinske zavoječke.

6) Po mnogih urah pohoda so jih pozvali, naj se slečejo; uporniki so to upravičevali s pomanjkanjem obleke in rekli, da ima Italija polna skladišča in da jih bodo na njihovem poveljstvu znova oblekli. Potem ko so jih čimbolj slekli, so jih s starimi cunjami izpustili. Po dveh urah hoje so prispeli v Novo Štifo in od tam v Žlebič.

7) Vsi se strinjajo v izjavah, da je moč komunistične uporniške skupine več kot 300 mož. Po boju se je oddelek hitro odpravil proti severu in domnevamo, da se je usmeril proti ljubljanski kotlini.

8) Sedaj so vsi oskrbljeni v osamljenem prostoru poljske bolnišnice št. 471.

ZAČASNI POVELJNIK BAT.
maj. Lusena I. r.

Za t. p.

MAJOR VODJA ODSEKA
Ovidio Pergola

PODATKI IZ POROČILA ŠTABA TOMŠIČEVE BRIGADE

Istega dne, ko so se iz partizanskega ujetništva vrnili italijanski vojaki, je štab Tomšičeve brigade poročal glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet o delovanju brigade od 14. septembra do 5. oktobra 1942. O boju z dne 2. oktobra v poročilu beremo:

»2. oktobra smo se nahajali na cesti proti Jelenovemu žlebu in so nas nenadno ob 17. uri napadli Italijani. Naša brigada oziroma II. in III. bataljon sta sprejela takoj borbo, katera je potrajala do mraka, na kar so Ita-

lijani premagani se umaknili ter pustili na bojišču 6 ubitih vojakov in enega oficirja (tenente), kateri je pripadal komandi Ribnici in tam vršil funkcijo adjutanta. Ujeli smo pa 6 vojakov ter enega sergeanta, katere smo zaslišali. Zaslišanju so bili prisotni komandant Čiro Zasavec (Janez Hlebs – op. T. F.), nam. komandanta Jerin (Ivan Jakič, op. T. F.), politkom. Boris Nikič (Niko Šilih, op. T. F.), nam. politkom. Lado Dolenc (Ladislav Babič, op. T. F.) ter nam. politkom. III. bat. Milan (dr. Milan Dolenc, op. T. F.), kateri je bil obenem tolmač.«

Potem, ko poročilo navede imena in podatke ujetnikov ter njihove izjave, dodaja:

»Vsi ujetniki imajo željo, da bi jih izpustili domov ter da ne želijo iti nazaj v barake, ter da bodo, če bodo šli zopet na partizane, takoj se predali, ali kakor je eden rekel, da se bo rajši v nogo ustrelil, kakor da bi šel v boj proti partizanom. O množicah partizanov nimajo nobenih podatkov, ker oficirji to držijo za sebe ter jim povejo samo, kaj je nujno, in to pred samim spopadom z nami. Vidi se, da je ta narod moralno in politično daleč zaostal, ker pri vprašanju npr., kaj je to komunist, je eden odgovoril, da je to tisti človek, kateri beži čez mejo svoje domovine ter da nima pravice živeti v svoji državi.

Po sklepu štaba brigade smo jih spustili na svobodo, prej smo jih pa podučili o namenu naše borbe in celotnega komunističnega pokreta, o katerem imajo oni tako slabe pojme.

Pri tej operaciji smo dobili naslednje stvari:

15 pušk, 1 puškomitraljez, 34 bomb, 6 bajonetov, 4 čelade (drugo so pustili tov. na položaju), 6 opasačev, 8 nahrbtnikov, 1 deko, 2 nosili za minometalec, 1 nišansko spravo, 1 podnožje za minometalec, 5 min, 3 hlače, 7 bluz, 3 pare čevljev, 3 porcije, 500–600 metkov, 120 Lit. in 2 zaboja min. Potem še vse obleke ujetnikov, katere smo slekli, preden smo jih izpustili. S to akcijo smo veliko pridobili, ker smo pojačali ofenzivni duh naše brigade ter je morala obenem tudi na visokem nivoju.«

POKOP ITALIJSKIH VOJAKOV PRI VODNJAKU

Italijanska vojska si ni upala odriniti na bojišče pri Vodnjaku vse do 7. oktobra

1942. Za tisti dan je namreč general Robotti ukazal, naj 51. polk pehotne divizije Cacciatori delle Alpi in 8. bataljon črnih srajc (ta je bil na Velikih Blokah) »očistita« Veliko goro. Ko je 4. oktobra izdal povelje za to operacijo, še ni vedel, da partizanov ni več na Veliki gori; to je lahko zvedel šele 5. ali 6. oktobra, ko so prišli ujetniki v Ribnico in povedali, da so partizani odšli proti severu. Zato 51. polk in 8. fašistični bataljon M v ofenzivni akciji nista dosegla ničesar, razen da je 2. bataljon omenjenega polka našel in pokopal vojake, ki so padli 2. oktobra pri Vodnjaku. O tem je poveljanik polka, polkovnik Sebastiano Musu, že drugi dan poročal poveljstvu svoje divizije.

51. PEHOTNI POLK »ALPE«
Urad »I«

št. 219/I prot.
V. p. 100, dne 8. oktobra 1942-XX
Zadeva: Sporočilo.

POVELJSTVU PEHOTNE DIVIZIJE
»CACCIATORI DELLE ALPI«

V. p. 100

Včeraj, 7. t. m., je II. bataljon 51. polka v coni 100 metrov vzhodno od križišča pri črki N gore Nok – točka 1084 (VM-CD) našel 8 trupel, ki so vsa gola in jih na noben način ni mogoče prepoznati.

Po tipu perila, ki je deloma pokrivalo trupla, domnevamo, da jih 7 pripada našim vojakom in eno civilistu; od 7 trupel vojakov se za eno po noši srajce in tipu oblečenega telovnika domneva, da pripada častniku.

Vsa trupla imajo znamenja ran strelnega orožja v prsnem košu in eno tudi od ročnih bomb.

Osem trupel smo pokopali kot sledi:

a) pet trupel smo pokopali v veliki jami med omenjenim križiščem in vodnjakom, ki je oddaljen manj kot tristo metrov proti vzhodu od tega križišča, nad njo smo postavili velik križ iz neobdelanega lesa;

b) truplo enega vojaka smo pokopali manj kot 100 m od prve jame pod drevesom, na deblo katerega smo pritrdili majhen križ;

c) drugo jamo, ki je 50 m južno od prve, smo izkopali za truplo častnika, tudi njo pod drevesom in s križcem na deblu; in končno

100 m od te, tudi južno od ceste (ki je na zemljevidu označena kot steza), ki pelje v Rakitnico; vanjo smo položili truplo civilista, tudi na ta grob smo postavili križ.

V coni, malo oddaljeni od trupel, smo našli ploščo opore minometa 81 mm.

POLKOVNIK POVELJNIK
(Sebastiano Musu)

Iz tega poročila torej zvemo, da so vojaki iz divizije alpskih lovcev 7. oktobra pri Vodnjaku pokopali italijanskega častnika, šest vojakov in enega civilista, in to v štirih grobovih. Medtem ko iz več italijanskih virov, ki jih bomo še navedli, zvemo za imena častnika in vojakov, ne vemo, kdo je bil civilist. Milan Guček je v svojih, tukaj že omenjenih spominih navedel, da je bil italijanski vojski za vodnika na Veliko goro 2. oktobra 1942 belogardist, brat partizana Antona Križmana-Grčca. Je bil to morda Ivan Križman, ki je bil z bratom Antonom prej v partizanih in sta se baje – to zvemo iz dnevnikov Edvarda Kocbeka in Toneta Fajfarja ter iz nekega Kardeljevega pisma – med veliko italijansko ofenzivo v Kočevskem Rogu izkazala slabo. Kakšna je bila usoda Antona Križmana na Travnici gori jeseni 1942? Tako bi razmišljal, če me ne bi pred kratkim bivši sekretar OK KPS Ribnica Matija Maležič opozoril na resnično usodo bratov Križman. V roški fazi velike italijanske ofenzive sta bila v zaščiti vodstva narodnoosvobodilnega gibanja in z njim prebila ofenzivo v znanem bunkerju blizu Kamenjaka. Baje sta kritizirala tako dolgo odlašanje odhoda partizanov iz Kočevskega Roga pred omenjeno sovražnikovo ofenzivno fazo na Rogu in se s tem zamerila vodstvu. Anton je za to bil okoli 4. oktobra 1942 na Veliki gori kaznovan s smrtjo (po Maležičevem mnenju je bila kazen prestroga ali celo krivična). Brat Ivan je potem, ko je zvedel za njegovo usodo, zapustil partizane in se skril na svojem domu. Jeseni 1943 ga je odkril sovražnik in odpeljal v nemško koncentracijsko taborišče, od koder se ni več vrnil. Vodnik italijanske vojske pri Vodnjaku 2. oktobra 1942 je bil torej nekdo drugi. Iz omenjenega poročila tudi zvemo, da so na grob, v katerega so položili trupla petih vojakov, postavili velik križ iz neobdelanega lesa in nanj najbrž oni ali pa pozneje kdo iz divizije Macerata napisali tudi letnico 1942 ali samo 42. Domnevam, da si

je to številko zapomnil Miha Butara ali tudi drugi očividci. Iz italijanskih dokumentov, ki so dobro ohranjeni v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, ni razvidno, da bi pozneje kdo trupla prekopal ali celo odpeljal v Italijo.

KONČNA POROČILA O BOJU PRI VODNJAKU

Ko so se ujetniki vrnili v ribniško postojanko in povedali, kaj so doživeli v partizanskem ujetništvu, so lahko ustrezna vojaška poveljstva natančneje ugotovila izgube bataljona v boju pri Vodnjaku. Navajamo končni poročili poveljstev divizije Macerata in 11. armadnega zbora z dne 7. in 8. oktobra 1942.

POVELJSTVO PEHOTNE DIVIZIJE

»MACERATA«

Operativni odsek

Št. 02/5186 prot. op.

Vojna pošta 153, dne 7. oktobra 1942-XX

ZADEV: Boj 2. oktobra v coni Črni vrh.

POVELJSTVU XI. ARMADNEGA ZBORA

Urad za operacije

Vojna pošta 46

Dne 2. oktobra je posadka iz Ribnice s sodelovanjem posadke iz Loškega Potoka opravila čistko cone Debeli vrh (Cerknica VH-CD), kjer so poročali o skupinah komunističnih upornikov, ki so pogosto ogrožali prebivalstvo v krajih blizu Ribnice.

Oddelek iz posadke Ribnica, ki je sodeloval v akciji pod poveljstvom majorja Umberta Lusena, poveljnika II. bataljona 121. pehotnega polka, sta sestavljali dve formacijski četi z razpoložljivimi vojaki iz bataljona, oddelek karabinjerjev, 30 mož (peš) iz baterije topništva kal. 100 mm, model 22, desetina minometalcev kal. 81 mm, desetina strojničarjev. Skupno: 9 častnikov, 176 podčastnikov in vojakov ter še vod vprežnega topništva kal. 100 mm, model 22.

Kolona je ob 9. uri prispela do Glažute, potem ko je ugotovila v gozdu sledi bivačkov komunistov in pobrala vojaški material, ki so ga skrili ti uporniki.

V Glažuti so našli truplo oboroženega komunističnega upornika, oblečenega v uniformo bivše jugoslovanske vojske. Po

dokumentih sodeč naj bi bil voditelj, študent medicine.

Ko je kolona slišala odmev boja iz smeri Jelenov žleb, ki ga je najbrž bila posadka iz Loškega Potoka, se je usmerila tja in prispela ob 13. uri. Tam je našla sledi minulega boja, ni pa tam našla nikogar.

Ko je oddelek prispel do kraja, ki ga major Lusena opredeljuje s koordinatama VM-CD 2, so ga začeli obstreljevati iz avtomatičnega orožja, kar je povzročilo smrt majorjevega pribočnika. Oddelek se je vrgel v napad in prisilil upornike k umiku ter dosegel velik tabor upornikov, kjer se je ravno pripravljalo kosilo. Oddelek je uničil vse stvari (kotle, šotore, razne priprave) in poskrbel za umik trupel naših padlih v boju.

Izgube sovražnika so zagotovo več kot 30 mrtvih in veliko ranjenih, veliko vojnega in nastanitvenega materiala je uničeno.

Okoliščini, da je ura že pozna in da je ogrožena Ribnica, sta zahtevali vrnitev, kar se je zgodilo pod neprestano nevarnostjo ljudi, ki so nenehoma poskušali ogrožati krili kolone.

Naše izgube: mrtvi so 1 častnik, 4 pešci in 2 topničarja, ranjenih je 9. Poleg tega so pogrešani višji seržant in šest vojakov s strojnico.

Te vojake, ki so bili na krilih in so jih obkolile nadmočne sile, so komunistični uporniki nato izpustili, potem ko so jih prej pozvali, naj se jim pridružijo.

DIVIZIJSKI GENERAL

POVELJNIK

Edoardo Quarra Sito

POVELJSTVO XI. ARMADNEGA ZBORA

Urad za operacije

V. p. 46, dne 8. oktobra 1942-XXI

Št. 02/10744 prot. op.

ZADEV: Poročilo o boju pri Brodu na Kolpi

EKSCLENCI VRHOVNEMU

POVELJNIKU OBOROŽENIH SIL

SLOVENIJA-DALMACIJA

- 2. ARMADA -

VOJNA POŠTA 10

Glede na svoje sporočilo 02/10700 z dne 3. t. m. pošiljam poročilo o boju pri Brodu na Kolpi. To poročilo sem sestavil na podlagi osebnih raziskav in dopolnil s posled-

njimi preverjenimi novicami, ki mi jih je posredovalo poveljstvo divizije »Macerata«:

BOJ PRI BRODU NA KOLPI (VU-BH)
[...]

II.

BOJ PRI GRČARICAH

Istega dne 2. oktobra je bataljon iz posadke v Ribnici priredil ofenzivni sunek v smer Grčarice–Glažuta, in ko je prispel na kraj, ki so ga predhodna obvestila označila za sedež neke uporniške tolpe, je presenetil in zapletel v boj velik nasprotnikov oddelek, ki se je nato branil blizu svojega tabora. Silen odgovor je dal natančen občutek številčne premoči, zato je poveljnik naše kolone upravičeno poskrbel za izognitev možnosti obkolitve, meneč, da je treba dobiti okrepitev. Med umikom je padel naš častnik in še kakšen vojak. Ko je kolona prišla v Grčarice, še vedno v stiku z uporniki, je prispela novica, da je straža, ki so jo pustili v posadki Ribnica, napadena in se brani v srčnem pričakovanju vrnitve glavnine. Tej novici je sledil umik kolone do Ribnice, kjer je kmalu uredila razmere.

IMENA PADLIH, UJETIH IN RANJENIH
VOJAKOV

V našem arhivu je ohranjenih več virov z imeni padlih, ranjenih in ujetih italijanskih vojakov iz boja pri Vodnjaku. Poveljstvo divizije Macerata je 13. oktobra 1942

sporočilo poveljstvu 11. armadnega zbora imena tehle padlih: poročnik Giacomo Vio-li iz Bologne, vojaki Antonio Sulla iz Torina, Giovanni Pecorari iz Palermo, Calogero Coniglio iz Campobella in Pasquale Bruzese iz Cinquefrondija. Manjkata imeni dveh topničarjev, in to Antonia Emanuellija iz Macerate Feltrie in Augusta Costanzia iz Ginestretta. Za vseh sedem pa so ohranjeni mrliški listi. Omenjeno poročilo navaja imena osmih ranjenih vojakov, ki so se omenjenega dne še zdravili v vojaški poljski bolnišnici št. 471 v Ribnici; najvišji po činu je bil starejši vodnik Giovanni Valenti. Imena sedmih ujetnikov, ki jih navaja tudi že omenjeno poročilo štaba Tomšičeve brigade, vendar z nekaterimi napakami, so: Giovanni Valenti, Raffaele Capriotti, Francesco Iovino, Carlo Fini, Vittorio Mezzotto, Paolo Sercia in Giuseppe Olivieri. Tri od teh navaja omenjeno poročilo med ranjenici.

Mislim, da je s temi objavljenimi dokumenti zanesljivo ugotovljeno število padlih in ujetih italijanskih vojakov iz boja pri Vodnjaku 2. oktobra 1942. Drugače pa je seveda z italijanskimi podatki o padlih partizanih. Da bi italijanska poveljstva omilila občutek poraza (sicer precej manjšega kot pri Lešnici), so navajala podatek o okrog 20 padlih partizanih, kar pa seveda ni bilo res. Padla sta le dva ali največ trije partizani, česar pa ne navaja niti poročilo štaba Tomšičeve brigade. Njihova imena navajajo le spominski ali ustni viri, ki jih je uporabil Franci Strle v zelo podrobnem opisu omenjenega boja v svoji drugi knjigi o zgodovini Tomšičeve brigade.

DR. DUŠAN NEČAK

Avstrijsko- jugoslovanski odnosi 1941–1955 brez manjšinskega vprašanja

*Prispevek
je avtorjevo predavanje,
ki ga je imel 20. januarja 1987
na inštitutu za mednarodno politiko v
Laxenburgu
v Avstriji.
To pot je objavljeno prvič.
Pripravljeno je le na osnovi gradiva,
ki ga je avtor imel na voljo v času
bivanja na Dunaju.*

Avstrijsko-jugoslovanske odnose po drugi svetovni vojni lahko delimo na nekaj kronoloških in vsebinskih delov. Kronološka in vsebinska delitev se včasih pokrivata, vendar to ni pravilo. Edino problematika slovenske in hrvaške manjšine, ki živita v Avstriji, je nekakšna rdeča nit meddržavnih odnosov v vsem času po vojni, ki je determinirala odnose. Kronološko lahko razdelimo jugoslovansko-avstrijske odnose na naslednje etape: 1945–1949, 1949–1955, 1955–1958/1959, 1959–1970, 1970–1976, od 1976 naprej.

Ta kronološka delitev je pogojena z manjšinsko problematiko. V času od 1945 do 1955 so bili to odnosi med suvereno Jugoslavijo in Avstrijo z omejeno suverenostjo zaradi prisotnosti zavezniških armad. Do leta 1949 so bili večji del omejeni na stike na mednarodnih konferencah, na katerih se je odločalo o usodi Avstrije in z njo usodi slovenske in hrvaške manjšine. Zato so bila mejna vprašanja oziroma vprašanja, povezana s slovensko in hrvaško manjšino v Avstriji, prevladujoča. Raziskovalci tega časa v obeh državah zato najbolje poznajo prav to problematiko, čeprav tovrstni odnosi niso bili edini. Od leta 1949, natančneje, od 20. junija 1949, ko so štirje zunanji ministri v Parizu dokončno odločili o mejnem vprašanju v prid Avstrije, sta se vsebina in kvaliteta odnosov začeli spreminjati v korist mnogostranosti in prijateljstva. Ti odnosi so v smislu odnosov med dvema suverenima državama postali popolni šele po letu 1955, ko je bil razglašen status Avstrije kot nevtralne države. Toda tudi pozneje je bila kvaliteta odnosov med državama odvisna od reševanja manjšinskega vprašanja.

V prispevku se bom omejil le na obdobje od 1945 do 1955 in poskušal osvetliti dvostranske odnose od več platí. Manjšinski problematiki ne bom posvetil pozornosti, saj je ta najbolj znana in najbolj obdelana. Časovno bom segel tudi nekoliko nazaj, v čas vojne, in v avstrijsko-jugoslovanske odnose prištel tudi tiste elemente, ki neposredno ne sodijo v meddržavne odnose, na primer vprašanje Trsta.

AVSTRIJSKO-JUGOSLOVANSKI
ODNOSI
MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Odnosov med okupirano in neobstoječo državo (Jugoslavijo) in državo, priključeno

rajhu, ni mogoče uvrstiti med običajne dvostranske odnose. Toda stiki med jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem in avstrijskim odporom ter demokratično avstrijsko emigracijo so vendar bili in so predmet tega razdelka. Najpomembnejši del avstrijske protinacistične emigracije – socialistični, komunistični, krščansko-socialni itd. – je bil med vojno v Londonu. Tam so bile tudi največje emigrantske organizacije, čeprav tudi ni zanemarljiv delež emigrantov, ki so živeli in delovali na Švedskem, v ZDA, Moskvi, Južni Ameriki in drugod.

Komunistično usmerjena emigrantska organizacija FAM (*Free Austrian Movement / Svobodno avstrijsko gibanje*) je kmalu po Hitlerjevem napadu na Jugoslavijo začela oblikovati svoje stališče do »jugoslovanskega vprašanja«, ki pa je bilo obenem tudi vitalno avstrijsko vprašanje. Že novembra 1941 je njihovo glasilo Zeitspiegel v komentarju o napadu na Jugoslavijo zapisalo: »Avstrijci že danes izjavljamo, da si v novi Evropi želimo tesnega prijateljstva z našimi slovenskimi bojnimi tovariši na podlagi obojestranskega priznanja pravice do samoodločbe.«¹ Od tedaj naprej je bila problematika Jugoslavije, Slovenije, Slovencev in njihovega odporniškega gibanja tudi na avstrijskih tleh permanentno navzoča. FAM se je ves čas zavedala, da bo eno najpomembnejših vprašanj v povojni obnovi Avstrije vprašanje južne meje. Zato ni čudno, da je Zeitspiegel že leta 1943 zapisal: »Nova Avstrija bo lahko v prijateljskem pogovoru in sporazumno s Slovenci pretehala in rešila vprašanje meje.«² Tako mnenje je FAM obdržala le do moskovske izjave 1. novembra 1943. Ta pomeni prelomnico in, lahko bi rekli, kvalitativno spremembo odnosa političnih sil, ki so stale za Zeitspiegлом. Nič več ni bil govor o skupnem reševanju mejnega, to je manjšinskega vprašanja o povezovanju, nič več ni bilo hvaljenja jugoslovanskega odporniškega gibanja itd. Poudarjeno je bilo predvsem dejstvo, da je z moskovsko deklaracijo pravzaprav priznana Avstrija z mejami pred letom 1938.³ Šele ko je sčasoma postalo vse bolj očitno, da bo treba vsaj na neki način izpolniti tudi zahtevo zaveznikov iz moskovske deklaracije – po aktivnem odporu Avstrijcev kot pogoju za obnovitev Avstrije, se je politika FAM spet nagnila na stran sodelovanja. Bolj ko se je vojna bližala

koncu, več je bilo pozivov, zlasti komunističnih voditeljev avstrijske emigracije (Ernst Fischer, Friedl Fürnberg, Johann Koplenig), po tesnem sodelovanju z jugoslovanskim odporniškim gibanjem in slovensko Osvobodilno fronto na Koroškem: »Tu na Koroškem v boju slovenske ljudske armade, to so moči, ki jih potrebuje ljudstvo. Tukaj najdejo avstrijski patrioti mogočno oporo, tukaj najdejo vojaške organizacijske izkušnje za organizacijo splošnega ljudskega odpora,« je septembra 1944 zapisal Ernst Fischer v Zeitspieglu.⁴ Za novo leto 1945 pa je v Zeitspieglu pisalo: »Naše bojno tovarištvo z jugoslovanskim ljudstvom je več kot simbol. To je izraz želje Avstrije, da hoče v prijateljstvu živeti s svojimi slovenskimi sosedi na severu, jugu in vzhodu.«⁵ Ureditev mejnega, to je nacionalnega vprašanja z Jugoslavijo s potegnitvijo etničnih meja ni bila več omenjana. Nasprotno. Ob osvoboditvi Celovca 8. maja 1945 je radio Avstrija oddal naslednje sporočilo: »Trditve, da prihajajo jugoslovanske enote kot zavojevalci, so nesramna laž. Titove enote nimajo namena prilastiti si niti koraka ozemlja.«⁶ Očitno je torej, da se komunistično usmerjeni avstrijski emigranti niso hoteli zameriti ne jugoslovanskim političnim somišljenikom ne domačemu prebivalstvu, saj so se zavedali, da bi jim po vojni drugačna politika doma prinesla negativne točke.

Socialistična avstrijska emigracija, ki je bila v Angliji zbrana v organizaciji Büro der österreichischen Sozialisten in Großbritannien in sta jo vodila sekretar socialistične internacionale Oscar Pollak ter vidni socialist Karl Czernetz, je med vojno gledala na »jugoslovansko vprašanje« z manj simpatijami. V glasilu London Information je kmalu po napadu na Jugoslavijo sicer objavila obširen članek, v katerem obžaluje uničenje še ene evropske države, opozarja, da je Hitler z razkosanjem Jugoslavije pripeljal vojno neposredno na mejo Avstrije, in zagotavlja, da se bosta tako Avstrija kot Jugoslavija, podobno kot po prvi svetovni vojni, tudi po drugi rodili kot svobodni, toda za socialistično emigracijo so bila mejna vprašanja z Jugoslavijo rešena že leta 1920, tako da je tudi v bodočnosti predvidevala le dobro.⁷

Avstrijska socialistična emigracija nato v javnosti ni načela »jugoslovanskega vprašanja« skoraj leto dni. Šele marca 1942 so

spregovorili o njem skozi usta emigrantskega klerikalnega ministra, Slovenca, monsignorja dr. Alojzija Kuharja. Toda Kuhar je govoril le proti Habsburgom, podobno kakor je to storil mesec pozneje.⁸

Socialistična emigracija se je med vojno pravzaprav bolj ukvarjala s problematiko odnosa do FAM in komunistov in vprašanja oblike obnove Avstrije kot z »zunanjo politiko«. Zato ji je bilo ukvarjanje z »jugoslovanskim vprašanjem« bolj obrobna zadeva, čeprav tudi ona ni mogla mimo jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in njegove vloge pri obujanju avstrijskega odporiškega gibanja. Zaradi politike čakanja seveda ni navdušeno zagovarjala jugoslovanske poti osvobodilnega gibanja. Pri presoji aktivnosti in obstoja avstrijskega oboroženega odporiškega gibanja so socialisti največkrat prišli v spor s FAM. Še sredi leta 1944 je bil Pollak prepričan, da je »osvobodilna fronta« v domovini le sanjska slika.⁹ Tudi slovenskemu osvobodilnemu gibanju na Koroškem niso pripisovali veliko pomena.

Šele moskovska deklaracija iz novembra 1943 je spremenila politiko avstrijske socialne demokracije v emigraciji. Potreba po aktivnem protinacističnem gibanju je postala »condition sine qua non«, toda socialisti so prav do konca vojne dvoumno svarili pred nepotrebnimi žrtvami. V drugi polovici 1944 pa so vendarle začeli pozivati k sodelovanju z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem. Posebej je to postalo očitno, ko je v London prispel odposlanec maršala Tita general Velebit. Njegovi prisotnosti so avstrijski socialisti posvetili veliko pozornost. Njegov obisk je bil posebej pomemben zanje zato, ker je Velebit med drugim poudarjal pomen in vlogo jugoslovanskega

osvobodilnega gibanja tudi v Avstriji in s tem posredno potrjeval trditve socialistov, da je avstrijska osvobodilna fronta le propaganda komunistične FAM.¹⁰

Ob tej priložnosti se je London Information prvič jasno in odkrito zavzel za sodelovanje z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem. Zapisal je: »Kot bo odporiško gibanje v Avstriji raslo, kot bo lahko vse bolj odkrito in se bo prilagajalo novim oblikam boja, bo tudi sposobno doseči vojaško sodelovanje s partizani, ki delujejo na mejah Koroške in Štajerske. Naša resna želja je, da bi do tega sodelovanja čimprej prišlo.«¹¹ Konec septembra so socialisti poslali celo poziv vojakom na Balkanu, naj dezertirajo in se predajo zavezniškim armadam. Mednje so prišeli tudi jugoslovansko osvobodilno vojsko. Ta poziv so poslali tudi generalu Velebitu s prošnjo, naj ga objavi Tanjug.¹² Šele ko je 5. oktobra 1944 ameriška vojaška obveščevalna služba v dokumentu z naslovom Austrian Partisan Movement zapisal: »Številna poročila o partizanski dejavnosti v južni Avstriji jasno kažejo, da se pod vodstvom jugoslovanskih partizanov počasi oblikuje podobno gibanje. O dejavnosti partizanskih skupin v južni Avstriji ni nobenega dvoma...«³ so morali socialisti pomembneje spremeniti svojo kljub posameznim drugačnim potezam zadržano politiko do jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in oboroženega aktivnega odpora, pa tudi do avstrijskega komunistično obarvanega odpora doma. Že 12. oktobra 1944 najdemo v pismu Oskarja Pollaka in Karla Czernetza tovarišem v domovini prve znake nove politike: »Vsako mogoče tehnično, vojaško in politično sodelovanje s komunističnimi in drugimi komaj nastalimi ilegalnimi borbenimi organizacijami je zažele-

¹ Dušan Nečak: Avstrijska emigracija 1941–1945 in jugoslovansko vprašanje, Zgodovinski časopis, Ljubljana 1981, št. 4, stran 360.

² Prav tam, stran 363.

³ Prav tam.

⁴ Prav tam, stran 366.

⁵ Prav tam, stran 367.

⁶ Prav tam, strani 367, 368.

⁷ Dušan Nečak: Avstrijska socialistična emigracija med drugo svetovno vojno in jugoslovansko vprašanje, Prispevki za sodobno zgodovino, Ljubljana 1986, stran 94.

⁸ Prav tam.

⁹ Prav tam, stran 99.

¹⁰ Prav tam, stran 102.

¹¹ London Information (LI), 1. junija 1944, Nr. 11, stran 5.

¹² Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DÖW, E – 17884/3.

¹³ DÖW, E – 17884/1.

no, vendar je politično nujno obvarovati samostojni obstoj socialističnih organizacij.¹⁴

Te politike niso spreminjali do konca vojne, le svoje zavračanje trditev o obstoju avstrijske osvobodilne fronte so pojasnjevali z očitkom komunistom, da ti niso jasno povedali, da gre za njihovo organizacijo, marveč so se skrivali za imenom Osvobodilna fronta.¹⁵

V začetku leta 1945 so socialisti v emigraciji začeli tudi intenzivneje govoriti o mejah. Takoj so bili pripravljeni vrniti ozemlja, ki jih je priključil Hitler, zahtevali so vrnitev južne Tirolske, koroška meja pa je bila zanje dokončna, saj je bila pridobljena s »pravičnim plebiscitom«. Zavrnilo so jugoslovanske zahteve po spremembi meja. Bili so prepričani, da se bo »demokratska Avstrija kmalu sporazumela z demokratično Italijo o južni Tirolski, z demokratično Jugoslavijo o koroški meji, z demokratično Madžarsko o Ödenburgu. Naj vsi ti primeri pridejo pred mednarodno arbitražo, potem ko se bo o tem izreklo prizadeto prebivalstvo.«¹⁶ Socialisti so postali popustljivejši do komunistov tik pred koncem vojne, saj so se pripravljali na prevzem oblasti v domovini po končani vojni, zato pa so bili do jugoslovanskih zahtev vse trši. Politiki priznavanja zaslug jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju pri graditvi zametkov oboroženega avstrijskega protinacističnega gibanja in zavračanju vsakršnih mejnih korektur na južni meji, ki se je izoblikovala tik pred koncem vojne, so ostali zvesti tudi po vojni. Ne samo tisti, ki so se takoj po vojni vrnili domov, posebej tudi tisti, ki so še nekaj let po vojni ostali v Londonu.

AVSTRIJSKO-JUGOSLOVANSKI ODNOSI 1945–1955

Tržaško vprašanje v luči dvostranskih odnosov

Po končani vojni je bilo prvo vprašanje, zunaj neposrednega konteksta mejnih korektur, ki je bilo izrednega pomena za obe državi in s katerim sta se morali spopasti – vprašanje statusa Trsta. Če je bil Trst za Jugoslavijo pomemben zlasti z etničnega stališča in iz strateško-ekonomskih razlogov, je bil za Avstrijo pomemben z gospodarskega pa tudi političnega vidika. Avstrijska politika in sredstva javnega obveščanja so zato

natančno sledili reševanju tega vprašanja. Septembra 1945 je uradno glasilo dunajske vlade Wiener Zeitung objavilo vestico, da bo Trst dobil mednarodni status,¹⁷ nekaj dni pozneje pa najdemo v istem časopisu izčrpen komentar o nujnosti ekonomskega preživetja Avstrije, ki posveča veliko prostora Trstu. Iz njega lahko razberemo pomen, ki ga je dunajska vlada namenjala Trstu: »Toda če hočemo izgraditi gospodarske odnose, nujno potrebujemo: dostop do širnega sveta, svobodno pot, ki nam naj omogoči, da bi dobivali izdelke iz drugih dežel in jim posredovali svoje. Dve poti naj nam pomagata izpolniti to nalogo: tok Donave, ki povezuje narode, in prosta vrata do Jadranskega morja, kar je za nas Avstrije samo Trst. Tudi tu gredo načrti zaveznikov k sreči na roko željam Avstrijcev, kajti na konferenci zunanjih ministrov petorice veslesil so razpravljali in odločali na eni strani o internacionalizaciji vodnih poti v Evropi, torej predvsem o donavski poti, in na drugi o vprašanju Trsta kot mednarodnega pristanišča, o katerem naj se odloči pri podpisu mirovne pogodbe z Italijo. Tako jasno izražajoča prizadevanja zavezniških sil po osnovanju in ohranjanju večjih gospodarskih prostorov ponujajo tudi Avstrijcem primerno podlago in možnosti za udeležbo v širši gospodarski podlagi.«¹⁸

Lahko torej trdimo, da je šlo večji del za nevtralno poročanje o tržaškem vprašanju, največkrat povezanim z južnotirolskim, čeprav je iz citiranega in tudi iz poznejših stališč jasno, da je Avstrija podpirala politiko internacionalizacije tržaškega pristanišča, vendar je bila bližje varianti, ki so jo zagovarjali zahodni zavezniki, kot tisti, za katero se je zavzemala Jugoslavija. Jugoslovanski predlog je namreč temeljil na priključitvi Trsta k Jugoslaviji – dobil bi celo status sedme republike – pristanišče pa naj bi bilo pod internacionalno kontrolo in upravljanjem. Interes Avstrije za rešitev tržaškega vprašanja v smislu zavezniškega in delno jugoslovanskega predloga je bil tako velik, da se je zunanji minister Gruber pred začetkom mirovne konference zavzel za udeležbo Avstrije v upravnem aparatu Trsta.¹⁹ Na začetku pogajanj o sklenitvi Državne pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije pa so zahodni zavezniki celo predlagali, da bi v pogodbo o Avstriji zapisali odstavek o dostopu Avstrije do svobodnega pristanišča Trst.

Zoper to se je postavil sovjetski predstavnik in odstavek ni prišel v pogodbo.²⁰

Avstrijski interes je bil v prvi vrsti pogojen z ekonomskimi razlogi. Uvoz Avstrije prek tržaškega pristanišča je leta 1949 in 1950 znašal 80 odstotkov skupnega uvoza in 1951. leta 82 odstotkov. V skupni izvozni dejavnosti Trsta je avstrijski izvoz leta 1949 bil 65 odstotkov, 1950. leta 79 odstotkov in 1951. leta 64 odstotkov.²¹ Pozneje se je pomen Trsta v avstrijskem izvozu zmanjševal, saj je avstrijski izvoz prek Trsta na primer leta 1953 znašal le še dobrih 55 odstotkov. Težišče avstrijske pomorske trgovine se je počasi začelo premikati na druga pristanišča, posebej na Bremen.²² Trst je namreč začel zgubljati pomen, ko je bil priključen Italiji. To je še pred podpisom londonskega sporazuma napovedal dr. Lujo Tončič-Sorinj.²³ Toda kljub slabim obetom za razvoj Trsta je Avstrija oktobra 1955 sklenila z Italijo sporazum o tržaškem svobodnem pristanišču, ki je predvideval: »Ustanovitev mešanega odbora za vsa vprašanja, ki se tičejo avstrijskega prometa preko Trsta, določitev stalnega avstrijskega zastopnika v Trstu, odpravo vseh dodatnih tarif za avstrijsko blago na železnicah proti Trstu, uporabo Trsta kot matičnega pristanišča za avstrijske ladje in brezcarinski tranzitni promet skozi Trst.«²⁴ Očitno pa to tudi dolgočasno ni bilo uspešno, saj neuradni podatki za leto 1986 kažejo, da je luka Koper v tranzitu za Avstrijo prehitela tako Reko kot Trst.²⁵

Reševanje tržaškega vprašanja, ene ključnih zunanepolitičnih aktivnosti Jugoslavije v prvem desetletju miru, je bilo neposredno povezano tudi z reševanjem avstrijskega vprašanja, to je s sklenitvijo pogodbe o Avstriji, pa tudi z reševanjem

južnotirolskega vprašanja. Od tod politični interes Avstrije. Po neuresničnem načrtu zaveznikov, da bi zaživel Svobodno tržaško ozemlje, je Sovjetska zveza leta 1950 začela povezovati rešitev tržaškega vprašanja z reševanjem avstrijskega. Potem ko zahodni zavezniki niso odgovorili na sovjetsko noto z dne 20. aprila 1950 v zvezi z imenovanjem guvernerja Svobodnega tržaškega ozemlja, je partijsko glasilo Pravda objavila uradno oceno angloameriške politike in neposredno povežalo reševanje avstrijskega vprašanja s tržaškim: »Primer Trsta, v njem imajo ZDA in Anglija še vedno, čeprav s tem kršita mirovno pogodbo, svoje čete, je prepričljiv dokaz za to, kakšne vrste so pravzaprav načrti ameriške in angleške vlade glede avstrijske pogodbe. Čeprav je minilo že dve leti in pol, odkar je v veljavi mirovna pogodba z Italijo, zahodne sile niso izpolnile niti ene določbe te pogodbe, ki zadeva Trst. V nasprotju z mirovno pogodbo, je bil Trst spremenjen v angloameriško vojaško oporišče . . . Kako naj bomo v takšnih okoliščinah prepričani, da se bo spoštovala in izpolnjevala pogodba z Avstrijo in da Avstrija ne bo spremenjena v novo angloameriško oporišče v Evropi.«²⁶

Čez dve leti, 1952, se je položaj v zvezi s Trstom še bolj zapletel in Sovjetska zveza je še bolj konkretno povežala avstrijsko in tržaško vprašanje. V diplomatski noti z dne 27. septembra 1952, ki jo je Sovjetska zveza poslala vladam treh zahodnih velesil, najdemo stavek: »Sovjetska vlada hkrati opozarja na to, da se vprašanja državne pogodbe z Avstrijo ne sme obravnavati brez ozira na to, kako vlade ZDA, Velike Britanije in Francije izpolnjujejo sprejete obveznosti iz mirovne pogodbe z Italijo, ki se tičejo Svobodnega tržaškega ozemlja.«²⁷ Tako sovjet-

¹⁴ DÖW, E – 17884/3.

¹⁵ Prav tam in LI, 1. novembra 1944, Nr. 20. strani 3, 4.

¹⁶ LI, 1. januarja 1945, Nr. 1., stran 3.

¹⁷ Wiener Zeitung (WZ), 21. septembra 1945.

¹⁸ WZ, 29. septembra 1949, Wege ins Freie.

¹⁹ WZ, 23. avgusta 1946, stran 2, Österreichs Wünsche um Triest.

²⁰ WZ, 7. februarja 1947, stran 2, Debatte zwischen Österreich und Jugoslawien.

²¹ Archiv der Gegenwart (AG) 3399/A – 24. marca 1952.

²² Europa Archiv (EA), 1955, Nr. 8, 20. aprila 1955; dr. Lujo Tončič-Sorinj: Das Schicksal Triest, sein Bedeutung und Stellung im Vergangenheit und Gegenwart, strani 7476–7478.

²³ EA 1954, Nr. 17, 5. septembra 1954; dr. Tončič-Sorinj: Die Entwicklung der österreichischen Aussenpolitik seit den zweiten Weltkrieg, stran 6856.

²⁴ EA 1955, Nr. 23/24, 5. in 20 decembra 1955, stran 8459.

²⁵ Delo, Ljubljana, 3. januarja 1987, stran 2.

²⁶ AG 2403/D – 25. maja 1950.

²⁷ AG 3673/A – 29. septembra 1952.

sko stališče zagotovo daje dovolj podlage za podmeno, da je tudi v tej smeri treba iskati razloge za zavlačevanje sklenitve pogodbe o Avstriji. Obenem pa sta se Avstrija in Jugoslavija dokončno zavedeli, da je reševanje tržaškega vprašanja za obe strani vitalnega pomena. Jugoslovanska stran je izrabila prvi povojni obisk avstrijskega zunanjega ministra dr. Karla Gruberja na Brionih (19. do 24. junija 1952) in v uradnem glasilu Borba poudarila skupni interes obeh držav pri reševanju tržaškega vprašanja, in sicer tako, kot si ga je predstavljala sama. Borba je med drugim zapisala: »Popolnoma v avstrijskem interesu je, da Trst ostanejo morska vrata za srednjo Evropo. To je najlažje doseči s tem, da se uresniči jugoslovanski predlog o Svobodnem tržaškem ozemlju, v skladu s njimi bi bila Jugoslavija udeležena pri upravi Trsta, ker je srednjeevropska država in Trst leži na njenem nacionalnem ozemlju.«²⁸ Na tiskovni konferenci ob obisku je dr. Gruber izjavil, da se o Trstu niso pogovarjali, saj je to vprašanje vlad Italije in Jugoslavije, obenem pa je moral demantirati vesti, da bo Avstrija sprejela vlogo posredovalca pri tržaškem vprašanju.²⁹ Očitno je torej, da so tudi opazovalci zunaj Jugoslavije in Avstrije zaznali poseben interes Avstrije za čim prejšnjo rešitev tržaškega vprašanja. Iz primarnih virov nisem mogel ugotoviti, kakšno rešitev tržaškega vprašanja si je v prvi polovici petdesetih let želela uradna Avstrija. Toda če sodim po izjavah dr. Luje Tončiča-Sorinja, je mogoče sklepati, da je Avstrija pričakovala od morebitne rešitve tržaškega vprašanja na »etnični osnovi« tudi koristi pri reševanju južnotirolskega vprašanja, čeprav je bilo to formalno rešeno že leta 1946. Ko je namreč leta 1953 italijanski ministrski predsednik Pella predlagal za rešitev tržaškega vprašanja plebiscit, je Tončič-Sorinj v Die Presse zapisal: »Predlog italijanskega ministrskega predsednika Pelle, da bi rešili tržaško vprašanje s plebiscitom, je znova načel politično diskusijo o stari tezi, pravici narodov do samoodločbe.

Če je italijanski predsednik vlade sam predlagal, da bi se vprašalo prebivalstvo prizadetega ozemlja, je samoumevno, da je tisto, kar je prav za Trst, tudi za Južno Tirolsko primerno . . . «³⁰ Dve leti pozneje pa je v dunajskem parlamentu poslanec Gschnitzer zahteval: » . . . Statut o pravicah manjšin v Trstu (gre za Posebni statut o varstvu

manjšin v Tržaški pokrajini, priključen Londonskemu memorandumu o soglasju iz 5. oktobra 1954 – opomba pisca), naj bi bil bistveno popolnejši kot pariška pogodba o avtonomiji Južne Tirolske. Bilo bi na mestu, da se podelijo tudi Južni Tirolski prednosti manjšinskega statuta.«³¹

Tržaško vprašanje ni bilo rešeno tako, kot je želela Jugoslavija, pa tudi Avstrija, gledano dolgoročno, v tej rešitvi ni dobila pričakovanih gospodarskih koristi. Kmalu po rešitvi tržaškega vprašanja je bilo rešeno tudi avstrijsko vprašanje, k čemur je gotovo prispevala rešitev prvega. Nekaj političnih koristi je torej vendarle bilo.

Politično-diplomatski odnosi

Znano je, da je jugoslovanska armada ob koncu druge svetovne vojne zasedla del državnega ozemlja prve avstrijske republike. To akcijo je opravičevala z narodnoosvobodilnim gibanjem, ki se je tako po vojaški, kot tudi po oblastni plati razvilo med koroškimi Slovenci in je bilo neposredno vezano na jugoslovansko osvobodilno gibanje, ter z dejstvom, da gre za ozemlje, ki sodi k slovenskemu etničnemu ozemlju. Po sklepu zaveznikov je morala jugoslovanska armada konec maja 1945 to ozemlje zapustiti, prav tako pa zavezniki tudi niso odobrili jugoslovanske zahteve, da bi na avstrijskem ozemlju, to je delu Koroške, dobil svojo okupacijsko cono. Jugoslavija je želela biti neposredno navzoča v Avstriji, saj je bilo pričakovati, da bodo pogajanja o jugoslovanskih zahtevah težka in dolgotrajna. Tako je Jugoslavija že v začetku novembra 1945 naslovila na zavezniški svet na Dunaju zahtevo po ustanovitvi jugoslovanske vojaške misije na Dunaju. O tem je zavezniški svet razpravljal 10. novembra 1945, skupaj z enako zahtevo Češkoslovaške.³² Z ustanovitvijo jugoslovanske vojaške misije na Dunaju je dobila Jugoslavija neke vrste diplomatsko predstavništvo v Avstriji. Obstajalo je do ukinitve vojnega stanja med Jugoslavijo in Avstrijo ter sklepa o navezavi rednih diplomatskih odnosov januarja 1951.³³

Tudi diplomatsko-politična aktivnost v dvostranskih odnosih je potekala prek jugoslovanskega predstavništva. Med najpomembnejše probleme tega časa gotovo sodita problem avstrijskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji in jugoslovanskih emigrantov,

bodisi pripadnikov vojaških kvizlinških enot ali pa tako imenovanih »razseljenih oseb« (DP – displaced persons).

Od konca vojne pa do srede 1946 so iz Jugoslavije v Avstrijo prihajali tisti avstrijski vojni ujetniki, ki so bili nesposobni za delo. Maja 1946 je jugoslovanska vojaška misija pri zavezniškem svetu objavila, da taki vojni ujetniki ne bodo več prihajali domov, ker jih ni več. Zdravi bodo odpuščeni šele po koncu mirovne konference, je bilo rečeno v izjavi. Jugoslovanska stran je dovolila stik z vojnimi ujetniki le po pošti, in to enkrat na mesec eno pismo ali dve dopisnici iz Jugoslavije v Avstrijo. Obratno je bila pošta neomejena, jugoslovanska misija pa je izjavila, da se bo trudila omogočiti paketni promet. Posebej je poudarila, da nima nobenega smisla pošiljati prošnje za odpust iz vojnega ujetništva, bodisi pri jugoslovanski misiji bodisi pri avstrijskih oblasteh.³⁴ Vendar je bila problematika vojnih ujetnikov tako pereča, da je Wiener Zeitung, ko je poročal o sprejemu novega vodje jugoslovanske misije dr. Franca Hočevarja pri notranjem ministru Helmerju, posebej poudaril, da sta sogovornika dosegla popolno soglasje zlasti pri vprašanju vrnitve avstrijskih vojnih ujetnikov.³⁵ Tako je konca novembra 1946 iz Jugoslavije prišlo domov okoli 4400, po večini za delo nesposobnih vojnih ujetnikov. Uradno pa je jugoslovanska vlada sporočila, da bo poslala domov okrog 15.000 vojnih ujetnikov po sklenitvi pogodbe z Avstrijo. Za rešitev tega problema sta se zavzemala tako vodja jugoslovanske misije dr. Hočevar kot tudi notranji minister Avstrije Helmmmer.³⁶

Pogovori med Helmmmerjem in Hočevarjem so kmalu obrodili sadove, saj je prvi transport z avstrijskimi vojnimi ujetniki prispel v Hüttelsdorf (pri Dunaju) že 14. ja-

nuarja 1947. V njem je bilo 811 ujetnikov, med njimi tudi 35 bolnikov, ki so jih takoj odpeljali v bolnišnico. Ob tej priložnosti se je notranji minister Helmmmer posebej zahvalil dr. Hočevarju za prizadevanja pri vrnitvi vojnih ujetnikov, čeprav moramo poudariti, da so bili, vsaj kar zadeva zunanji videz, odnosi med Jugoslavijo in Avstrijo v teh prvih mesecih leta 1947 (londonska konferenca, moskovska konferenca) hudo zaostreni in omejeni predvsem na problematiko meja.³⁷

Vračanje avstrijskih vojnih ujetnikov se od začetka leta 1947 ni ustavilo. Transporti so bili tudi zelo veliki, saj je transport, ki je prišel v Avstrijo 7. novembra 1947, štel kar 1061 ljudi. Poznejši transporti so vedno štel nad nad sto vojnih ujetnikov.³⁸ Po časopisnih poročilih so vojni ujetniki pripovedovali, da so z njimi v Jugoslaviji ravnali lepo in da se pripravljajo novi transporti, ki bodo štel od 150 do 300 ljudi.³⁹

Avstrijski vojni ujetniki, sposobni za delo, so se začeli množično vračati v domovino v drugi polovici leta 1947. K temu je gotovo prispevala akcija avstrijskih komunistov. Državnozbornski poslanec, komunist Honner je namreč julija 1947 poslal maršalu Titu pismo v imenu komunističnih poslancev s prošnjo, naj pospeši vrnitev vojnih ujetnikov.⁴⁰ Toda pismo je ostalo neodgovorjeno. Namesto odgovora je oktobra 1947 iz Beograda prišlo povabilo Komunistične partije Jugoslavije, naj državnozbornski poslanec Honner pride na obisk v Beograd, kjer naj bi se o tej problematiki pogovarjal tudi z maršalom Titom. Namestnika predsednika Honnerja je na poti v Beograd spremljal generalni sekretar Komunistične partije Avstrije Friedl Fűrberg.⁴¹ Avstrijska komunistična delegacija se je v Beogradu pogovarjala s predstavniki jugoslovan-

²⁸ AG 3519/F – 17. junija 1952.

²⁹ AG 3530/B – 24. junija 1952.

³⁰ AG 4291/C – 12. decembra 1953.

³¹

³² AG 517/G – 10. novembra 1945.

³³ AG 2780/4 – 19. januarja 1951.

³⁴ WZ, 16. maja 1946, stran 1.

³⁵ WZ, 14. novembra 1946, stran 1.

³⁶ WZ, 21. novembra 1946, stran 4.

³⁷ WZ, 15. januarja 1947, stran 2; WZ, 31. januarja 1947, stran 2.

³⁸ Volkstimme (VS), 1. februarja 1948; VS, 4. februarja 1948.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ AG 1152/J – 23. julija 1947.

⁴¹ AG 1222/A – 15. oktobra 1947 in WZ, 16. oktobra 1947, stran 1.

skih oblasti. Ti so ji najprej zatrjevali, da bo izpustitev avstrijskih vojnih ujetnikov odvisna od sklenitve mirovne pogodbe z Avstrijo, češ da zato, ker so avstrijske oblasti sovražno razpoložene do Jugoslavije. Pozneje pa, ko je delegacija komunistov pozvala jugoslovansko vladu, da naj ne otežuje položaja komunističnim poslancem v parlamentu in naj se ne ozira na avstrijske reakcionarne kroge, so jugoslovanski predstavniki zatrdili, da ne bodo čakali na sklenitev pogodbe z Avstrijo, temveč da bodo takoj začeli vračati ujetnike. Tako naj bi se jih takoj vrnilo okrog 1000, drugi pa naj bi bili odpuščeni postopoma, začenši z januarjem 1948.⁴² Jugoslovanske oblasti so svojo obljubo držale. Kot sem že omenil, je prvi transport po tem dogovoru prispel v Avstrijo že 7. novembra 1947, potem pa so se transporti intenzivno vrstili v enakomernih kratkih presledkih vse do konca 1947, celo leto 1948, da bi bili leta 1951 izpuščeni in repatriirani še ostanki avstrijskih vojnih ujetnikov.⁴³ Zadnji ujetniki so torej prišli leta 1951, čeprav je jugoslovanski notranji minister Ranković, sredi leta 1948, na drugo pisno intervencijo Honnerja odgovoril, da bodo vsi vojni ujetniki doma že do konca leta 1948, in to je v posebni noti avstrijski vladi potrdil tudi vodja jugoslovanske misije na Dunaju Jaka Avšič.⁴⁴

Na nepopolnih podatkih ocenjujem, da se je v domovino vrnilo najmanj 20.000 avstrijskih vojnih ujetnikov.⁴⁵

Problematika jugoslovanske politično-vojaške emigracije in tako imenovanih razseljenih oseb je tako široka, da zahteva posebno obravnavo. Ob tej priložnosti naj le opozorim, da je šlo v letih 1945–1955 na eni strani za vprašanje izročitve kvizlinških vojaških enot in vrnitev civilnega prebivalstva, na drugi pa za začetke politično-terorističnega delovanja jugoslovanske in še posebej slovenske politične emigracije na avstrijskih tleh. Centri jugoslovanske emigracije so se osnovali zlasti na Koroškem, pa tudi v Salzburgu in drugod. Na obmejnem ozemlju Avstrije je v prvih povojnih letih delovalo nekaj »terorističnih protijugoslovanskih band«, da uporabim tedanji besednjak, in avstrijske oblasti so nemalokrat simpatizirale z njimi. Vse to je obremenjevalo avstrijsko-jugoslovanske odnose. Reševanje teh problemov ni bilo vedno v pristojnosti Avstrije, temveč praviloma v pristojnosti okupacijskih oblasti.

Če vemo, da je bilo takoj po vojni na avstrijskih tleh okrog 300.000 jugoslovanskih emigrantov, da je bilo še sredi leta 1947 v Avstriji okrog 650.000 »razseljenih oseb«, večji del folksdojčerev, da so v političnem vsakdanjiku na Koroškem lebdela vprašanja o tako imenovanih »verschlepte Personen«, ki naj bi jih odpeljali jugoslovanski partizani, in da smo imeli opravka tudi z močnimi, oboroženimi enotami, bodisi srbskih četnikov ali hrvaših ustašev, potem je jasno, zakaj je ta problematika preširoka in prezamotana, da bi jo lahko obdelal le kot del enega predavanja. Povem naj, da se je največji del jugoslovanske politične emigracije do leta 1955 razpršil po svetu, da je bil del vojaških enot vrnjen takoj po vojni Jugoslaviji in da so bili ti ljudje večinoma likvidirani. Manjši del, posebej slovenske politične emigracije, pa je ostal na Koroškem in se tam deloma vključil v delovanje ene od organizacij koroških Slovencev – Narodnega sveta koroških Slovencev. To dejstvo je dolgo časa po vojni obremenjevalo odnose med Jugoslavijo in Narodnim svetom koroških Slovencev.

Klasičnih, to je neposrednih diplomatskih, pa tudi političnih dvostranskih stikov na ravni vlad v času do odločitve o mejah leta 1949 pravzaprav ni bilo. Po pariški odločitvi so se začeli odnosi vidno toploti in izboljševati. Vse to je prispevalo k prvemu uradnemu diplomatsko-političnemu srečanju na ravni vlad, obisku avstrijskega zunanjega ministra dr. Gruberja v Jugoslaviji (od 19. do 24. junija 1952). Pomemben dokaz za otoplitev odnosov po letu 1949 je prav gotovo objava konca vojnega stanja z Avstrijo, dne 19. januarja 1951, ki jo je avstrijska vlada pozdravila kot bistven prispevek k normalizaciji odnosov, vendar je obenem pristavila, da mednarodnopravno vojno stanje nikoli ni obstajalo.⁴⁶

Med redke dvostranske stike, ki niso sodili v vrsto stikov na konferencah za sklenitev pogodbe o Avstriji, sodijo stiki na zasedanju komisije za Donavo (Donaukomission). Zaradi diskriminacije plovbe po Donavi, ki sta jo bili tako Avstrija kot Jugoslavija od leta 1948 do 1953 od strani Sovjetske zveze deležni, sta obe državi pri tem vprašanju postali nekakšni naravni zaveznici. Vendar je kljub temu Jugoslavija leta 1948 glasovala zopet polnopravno včlanjenje Avstrije v komisiji za Donavo. Od 30. junija do 17. avgusta 1948 je namreč v

Beogradu zasedala komisija za Donavo, ki je sprejela tudi konvencijo o režimu ladijske plovbe po Donavi. Na zasedanju je bila Avstrija zastopana le z opazovalcem. Avstrijski predstavnik dr. Felix graf Orsini Rosenberg je že 31. julija zahteval za Avstrijo polnopravno članstvo, toda predlog je bil zavrnjen s 7 glasovi proti 3 (Francija, Velika Britanija, ZDA).⁴⁷ Spor Jugoslavije s Sovjetsko zvezo in informbirojem je sicer dolgoročno povezal interese obeh sosednjih držav, toda julija 1948 je bila Jugoslavija še vedno na pozicijah dokazovanja, da ni disident iz socialističnega tabora, in je glasovala tako kot Sovjetska zveza. Avstrija, ki je bila na beograjskem zasedanju komisije za Donavo zastopana s sofijskim poslanikom, je postala opazovalka pri tej komisiji leta 1957, polnopravna članica pa šele leta 1960.⁴⁸ Sovjetska zveza je sicer zastopala stališče, kakršno je bilo zapisano v konvenciji, da Avstrija lahko postane polnopravna članica šele, ko bo podpisana pogodba o Avstriji^{49†}, vendar je kljub temu od leta 1953 Avstrija lahko sklepala pogodbe o ladijski plovbi po Donavi s socialističnimi državami, skozi katere teče Donava. Z Jugoslavijo je tako pogodbo sklenila 10. novembra 1954. Pogodba je bila sestavljena po vzorcu pogodbe z Madžarsko, kar pomeni, da je zagotavljala svobodno plovbo po Donavi, pa tudi uzakonjala vsestransko komercialno in tehnično-operativno sodelovanje med tema obdonavskima državama.⁵⁰ Jugoslavija je bila med šestimi državami druga, ki je sklenila tako pogodbo z Avstrijo.

Do leta 1947 ne zasledimo drugih pomembnejših politično-diplomatskih stikov med obema državama. Sredstva javnega

obveščanja v Avstriji pa so razmeroma veliko prostora namenjala poročanju o procesih zoper jugoslovanske kvizlinge, bodisi da je šlo za proces proti Mihailoviću, kardinalu Stepincu, generalu Rupniku ali komu drugemu.⁵¹ Ni najti tudi sicer običajnih vlnjenosti fraz ob državnih praznikih ali drugačnih priložnostih.

Šele leta 1950 najdemo prve jasne znake o normalizaciji odnosov. Ko je maršal Tito 27. aprila 1950 govoril na prvem zasedanju na novo izvoljene skupščine o zunanjepolitičnem programu, je o Avstriji dejal: »Vlada FLRJ meni, da se odnosi s sosednjo Avstrijo vedno bolj normalizirajo, saj obstaja dokaj pomembno gospodarsko sodelovanje, kar bo nedvomno prispevalo k učvrstitvi dobrososedskih odnosov med obema deželama.«⁵² Zato ni čudno, da je z izmenjavo not 30. januarja 1951 prišlo do vzpostavitve normalnih diplomatskih odnosov.⁵³ Od tod tudi spodbudne besede ministra Gruberja, ki je za londonski Times aprila 1951 izjavil: »... da so se odnosi z Jugoslavijo pomembno izboljšali in da je namera vzpostaviti normalen obmejni promet in trgovinske odnose, tako da bi imeli podobne odnose, kot jih imamo s Švico.«⁵⁴

Novo, dobrososedsko politiko je začrtal obisk avstrijskega zunanjega ministra Gruberja v Jugoslaviji leta 1952, ob katerem so v uradni komunikie med drugim zapisali, da je obisk potekal v prijateljskem ozračju, da se bo Jugoslavija zavzemala za čim prejšnjo sklenitev pogodbe o Avstriji in da si bosta obe državi prizadevali za čim tesnejše in boljše gospodarske odnose.⁵⁵

V tem duhu je Jugoslavija leta 1953 amnestirala vse avstrijske državljane, ki so bili obsojeni zaradi vojnih zločinov v drugi sve-

⁴² AG 1231/G – 26. oktobra 1947.

⁴³ VS, 4. novembra 1948, stran 7; VS, 30. oktobra 1948, stran 4, Enciklopedija Jugoslavije (slovenska izdaja), Zagreb 1983 (EJ), stran 368.

⁴⁴ VS, 11. maja 1948, stran 1; VS, 19. junija 1948, stran 1.

⁴⁵ Podatki so zbrani iz časopisnih poročil. Glej posebej: WZ, 22. novembra 1946, stran 4; VA, 4. novembra 1948, stran 7; VS, 19. novembra 1948, stran 3; VS, 8. maja 1948, stran 3.

⁴⁶ AG 2780/G – 19. januarja 1951.

⁴⁷ AG 1603/K – 18. avgusta 1948.

⁴⁸ Pichler Franz, Die Donaukommission und die Donaustaaten, Wien – Stuttgart, stran 3 (Pichler ...).

⁴⁹ AG 1606/K – 18. avgusta 1948.

⁵⁰ Pichler ..., stran 54 und AG 4842/A – 10. novembra 1954.

⁵¹ Npr.: WZ, 16. julija 1946, stran 2; WZ, september 1946.

⁵² AG 2357/B – 27. aprila 1950.

⁵³ AG 2794/F – 20. januarja 1951; EA 1964, Nr. 17, stran 6852.

⁵⁴ AG 2917/7 – 26. aprila 1951.

⁵⁵ Integralno besedilo Komunikacije glej: AG 3530/B – 24. junija 1952.

točni vojni, se tik pred berlinsko konferenco februarja 1954 odpovedala vsem ozemeljskim zahtevam do Avstrije in to potrdila z ratifikacijo pogodbe o Avstriji novembra 1955 in s sprejemom zakona o avstrijski nevtralnosti konec novembra istega leta.⁵⁶ Na tej podlagi so današnji avstrijsko-jugoslovanski odnosi.

Gospodarski odnosi

Gospodarski odnosi (mednje ne prištevam vprašanj avstrijskega premoženja in reparacij, saj so ta reševali na mednarodni ravni) med obema državama so napovedovali boljše politično-diplomatske odnose. Prva akcija, ki jo lahko štejemo med gospodarske, je bila že sredi leta 1946, ko so bili skoraj vsi drugi odnosi komaj zaznavni. V začetku julija je bil namreč vzpostavljen telegrafski promet med obema državama. Kot zanimivost navajam, da je ena beseda stala 56 grošev in da so bili dovoljeni jeziki nemščina, angleščina, francoščina, italijanščina, hrvaščina, ruščina, slovaščina, slovenščina in češčina.⁵⁷

Resnejše in konkretnije gospodarsko sodelovanje pa se je začelo v prvi polovici 1948 (19. aprila), ko so se začela trgovinska pogajanja med Avstrijo in Jugoslavijo. Jugoslovansko delegacijo je vodil vodja jugoslovanskega predstavništva Jaka Avšič, avstrijsko pa minister dr. Kolb.⁵⁸ Vendar ta pogajanja niso dala zadovoljivih rezultatov in so bila prekinjena konec aprila z zagotovilom, da se bodo nadaljevala julija 1948 v Beogradu. Med pogajanja je prišla do izraza želja Avstrije, da uvozi predvsem živila, jugoslovanski interes pa so bili metalurški izdelki in izdelki papirne, elektro in kovinske industrije.⁵⁹ Taka trgovska pogodba v višini 21 milijonov dolarjev je začela veljati 31. avgusta 1948⁶⁰ in se je pozneje redno obnavljala vsako leto. Podobni sta ostali v vsem obravnavanem času tudi struktura in vrednost trgovine.⁶¹

Jugoslavija je bila v zgodnjih petdesetih letih relativno slaba trgovska partnerica Avstrije. V letu 1950 je bil delež Jugoslavije v avstrijskem uvozu le 2,3 odstotka, leto pozneje pa 2,4 odstotka. Delež izvoza je znašal leta 1950 4 odstotke in leta 1951 3 odstotke. Za primerjavo povejmo, da je bil delež uvoza leta 1937 7,9-odstoten, izvoza pa 5,5-odstoten.⁶² Jugoslaviji je bila Avstrija leta

1951 četrta trgovinska partnerica po obsegu trgovine, saj je ta znašal 0,8 milijarde dolarjev. Na prvem mestu je bila Velika Britanija z 1,5 milijarde, nato ZDA z 1,3 milijarde, Italija z 1,1 milijarde, in za Avstrijo Francija z 0,45 milijarde dinarjev.⁶³ Ob koncu obravnavanega obdobja je znašal trgovski promet z Avstrijo približno 5 milijard dinarjev prometa v vsako smer.⁶⁴

Po letu 1952 so postajali gospodarski stiki pestrejši. Julija 1952 sta se obe strani konkretno lotili ureditve problema dravskih elektrarn. To vprašanje je bilo na dnevnem redu spornih dvostranskih zadev vse od leta 1950, ko so prvič poskušali reševati to problematiko. To pot naj bi problem dravskih elektrarn rešila skupna dravska komisija.⁶⁵ Istega leta 5. septembra (1952) sta državi v Bad Gleichenbergu parafrirali sporazum o posesti dvolastnikov v jugoslovanskem obmejnem pasu in sporazum o ureditvi maloobmejnega prometa. Že naslednji dan pa je bil odprt tudi novi most čez reko Muro pri Radgoni.⁶⁶ Gospodarsko sodelovanje med obema državama je odsevalo tudi na mednarodni ravni, saj sta obe državi na primer leta 1953 delovali v ekspertni skupini Organizacije združenih narodov, ki naj bi proučila možnost jugoslovanskega izvoza elektrike. V tej skupini so bili tudi strokovnjaki Švice in Zvezne republike Nemčije.⁶⁷ Po letu 1955 sta se tako obseg kot tudi pestrost gospodarskega sodelovanja močno razširila.

Kulturni odnosi

Tudi za kulturne odnose velja enaka ugotovitev kot za politične. Do leta 1949 stikov na kulturniški ravni praktično ni bilo, od leta 1950 do 1955 pa so se intenzivirali. K vzpostavitvi kulturne zamenjave v tem času je največ prispevala slovenska narodna manjšina, državi pa sta njeno pobudo podprli z neposrednim sodelovanjem dežele Koroške in republike Slovenije. Leta 1950 je prišlo do gostovanja ljubljanske opere v Celovcu, sledili so medsebojni obiski novinarjev, učiteljev, pevskih zborov in drugih kulturnoprosvetnih skupin. Zlasti močni so bili ti kulturni stiki leta 1951, naslednjega leta pa so se razširili tudi na izmenjavo predavateljev. Leta 1952 je ljubljanska opera ponovno gostovala v Celovcu, slovenski pevski zbori pa so na Koroškem zapeli spet leta 1953. Šele ob koncu obravnavanega ob-

dobja, leta 1955, je prišlo do gostovanja kulturne ustanove zunaj Koroške, v Jugoslaviji. V Ljubljani je gostoval dunajski Burgtheater z Goethejevo Ifigenijo na Tauridi in Schnitzlerjevim Ljubimkanjem. Istega leta je v Ljubljani gostovalo tudi celovško gledališče, v Celovcu pa je gostovala mariborska Opera. V celovškem gledališču so leta 1955 uprizorili prevedeno delo Slavka Gruma Dogodek v mestu Gogi.⁶⁸ Ne smemo pa pozabiti, da so bili prevedeni v obdobju 1945–1955 številni avstrijski literati, kot Von Doderer, M. Guttenbrunner, V. Baum, H. Carossam, F. Kafka, R. M. Rilke

in nekateri naši pisatelji, kot I. Cankar, M. Kranjec, I. Tavčar in F. Milčinski.

Na koncu lahko rečem, da je tudi nepopoln oris avstrijsko-jugoslovanskih odnosov v času do sklenitve pogodbe o Avstriji brez manjšinskega vprašanja dokazal, kako pomembni so bili odnosi med obema državama v tem času za razvoj po letu 1955. Te odnose so raziskovalci po krivici zapostavljali, saj so več pozornosti namenjali tistim aktualnim odnosom med obema državama, ki so sodelovanje kalili, skoraj popolnoma pa zanemarili tiste, ki so omogočili današnje dobrososedske in prijateljske odnose.

⁵⁶ EJ, stran 368; EA 1954/ Nr. 17, stran 6852; AG 5494/A – 1. decembra 1955, in Dušan Nećak: Problemi manjšin v avstrijsko-jugoslovanskih odnosih, Beograd 1977, stran 27.

⁵⁷ WZ, 4. julija 1946, stran 4.

⁵⁸ VS, 20. aprila 1948.

⁵⁹ VS, 28. aprila 1948, stran 2.

⁶⁰ VS, 1. septembra 1948, stran 4.

⁶¹ AG 2130/H – 12. novembra 1949; AG 2814/G – 13. februarja 1951; AG 3510/D – 9. junija 1952; AG 4200/B – 12. oktobra 1953; AG 4886/A – 5. decembra 1954; AG 5529/D – 21. decembra 1955.

⁶² AG 3346/C – 17. februarja 1952.

⁶³ AG 3448/C – 29. aprila 1952.

⁶⁴ EJ, stran 371.

⁶⁵ AG 3540/F – 1. julija 1952.

⁶⁶ AG 3637/A – 6. septembra 1952; AG 3913/E – 19. marca 1953.

⁶⁷ AG 3877/E – 18. februarja 1953.

⁶⁸ EJ, stran 377.

ZORKA ILICH-ŠLEBINGER

Ljubezenska in življenjska drama Stanka Vuka

Minula vojna je posegla v premnoge usode in povzročila nešteto osebnih nesreč in tragedij. A tudi v tej množici je malo usod, ki bi bile tako pretresljive in hkrati nedoumljive, kakor je usoda slovenskega pesnika in pisatelja Stanka Vuka in njegove žene Danice. Nasilna smrt je v sušcu 1944 pretrgala vse Stankove življenjske in ustvarjalne načrte in otežila tudi knjižno izdajanje njegovega dela. Dela, ki ni utegnilo prav dozoreti, tako da so po igri usode postala njegov poglavitni del pisma, ki jih je Stanko pisal iz raznih zaporov svoji ženi. Pesnikova prijatelja Lino Legiša in Milko Matičetov sta želela za desetletnico pesnikove smrti (1954) izdati zbornik, ki bi mu bil posvečen. Izšel je lahko šele leta 1959 (*Zemlja na zahodu*, Založba Lipa v Kopru) z daljšim Legiševim uvodom in je vseboval predvsem Vukove pesmi in spise v prozi, izmed blizu 400 pisem ženi pa je tam natisnjen le izbor 34 pisem (in eno pismo očetu). Legiša je medtem umrl, neutrudnemu prizadevanju M. Matičetova pa se imamo zahvaliti, da je zdaj javnosti dostopna dobra tretjina znanih pisem, bodisi v italijanskem izvirniku ali v slovenskem prevodu. Založništvo tržaškega tiska se je namreč odločilo za dve izdaji, 85 pisem je izdalo v italijanščini z naslovom *Scritture d'amore*, 131 pisem pa v slovenskem prevodu z naslovom *Ljubezenska pisma**. Ker je v italijanski izdaji 25 pisem, ki jih v slovenski ni, je torej skupaj objavljenih 156 pisem.

Založba je povabila italijanskega pisatelja iz Istre, Fulvia Tomizzo, da bi k italijanski izdaji pisem napisal spremno besedo. Po besedah M. Matičetova pa je bil »ob Vukovi usodi človeško tako pretresen in pisateljsko tako razgret, da je zraven zaprošene spremne besede napisal še roman *Gli sposi di via Rossetti*, Tragedia in una minoranza (izšel pri založbi Mondadori) in z njim prehitel vesoljno slovensko pisateljsko srenjo. Roman je imel med italijansko beročim občinstvom izreden uspeh in Matičetov ima gotovo prav, ko piše (v spremnih opombah k Pismom), da bo Tomizzovo pogumno dejanje »zatržno v šir in dalj po Italiji in ven iz nje poneslo glas o Slovencih v Italiji učinkoviteje kakor ne vem kakšne kulturno-politične manifestacije«.

Tomizzova knjiga je potem dobila mednarodno literarno nagrado Vilencica za leto

1986 in izšla tudi v slovenščini pri Založništvu tržaškega tiska,** ki je torej Vukov spomin počastilo kar s tremi knjižnimi izdajami.

Stanka Vuka sem tu pa tam omenil v svojem pisanju, zares o njem pa nisem pisal še nobenkrat. In vendar sem ga osebno poznal, bil sem z njim res le kratek čas, a prav tedaj se je njegova usoda dramatično spreminjala. Naj zato to najino srečanje popišem ob tej priložnosti.

Leta 1939 je katoliško akademsko društvo Zarja, v katerem so bili tedaj zbrani svobodnejše misleči katoliški študentje, pripravljalo kulturno-socialni teden v Bohinju za čas od 7. do 12. avgusta. Če se prav spominjam, sem bil tedaj celó predsednik društva. Namenil sem se, da nekaj tednov pred tem namenim za popotovanje po slovenskih krajih v Italiji, ki sem jih že dolgo želel spoznati, pravzaprav bolj ljudi v njih. Pred popotovanjem sem si nabral precej naslovov ljudi, s katerimi bi bilo dobro priti v stik. Med temi je bil tudi naslov pesnika Stanka Vuka, doma iz Mirna pri Gorici, njegove pesmi sem dobro poznal, saj jih je objavljial tudi v reviji Dejanje, pri kateri sem sodeloval. Ne vem več, kdaj sem prišel čez mejo, najbrž blizu srede julija. Ker sem začel na severu, sem kmalu obiskal Vukove, vendar Stanka nisem dobil doma, povedali so mi, da ga bom našel v Trstu, ker živi tam. V hiši sem prenočil in predstavili so mi tudi Furlanko z imenom Karmen kot že vrsto let Stankovo zaročenko. Pozneje sem prišel v Trst, spoznal tam razne ljudi, med njimi tudi Pina Tomažiča, študenta, ki v pogovoru ni skrival svojega komunističnega prepričanja. Presenetila me je njegova nenarečna slovenščina, pa se je izkazalo, da je bil hodil v šolo tudi pri nas.

Med drugimi, ki sem jih tedaj spoznal, je bil Boris Pahor, tudi že sodelavec Dejanja, tisti čas pa v slabi koži, ker je bil zapustil semenišče in ga je čakala vojaščina. Nekajkrat sem prenočeval pri njegovih, bilo je peklensko vroče, stanovanje pa pod streho, tako da se skoraj ni dalo spati. In spoznal sem tudi Stanka Vuka, zelo drugačnega od podobe, ki sem si jo bil ustvaril o njem ob prebiranju njegovih pesmi (a takšne reči se nam dogajajo pogosto). Bil je zelo velik, slok, zdel se mi je nemiren, skoraj živčen, in vpraševal sem se, kaj ga dela takšnega, ko so pred njim sami dobri obeti, saj je bil absolvent fakultete za politične in diplomat-

ske znanosti. Vem, da sem bil nekajkrat pri njem, čutil sem, da je najbolj izobražen in razgledan med vsemi, kar sem jih spoznal v Trstu, in pripovedoval mi je premnoge anekdote iz svojega vseučiliškega življenja, pa tudi druge iz tamkajšnjega življenja nasploh, nekatere so mi ostale v spominu vse do danes, deloma v italijanščini, ker so se dale samo v njej dobro povedati.

In potem sem neke, pa ne bi znal povedati kje, spoznal tudi Tomažičevo sestro Danico, in brž ko je slišala za moje poznanstvo z Vukom, je obljubila, da naju bo povabila »na pogovor in sladoled« k sebi domov. Kmalu nato sva bila z Vukom tam, spominjam se sobe v visokem pritličju, z Danico pa je bila še neka njena prijateljica (danes vem, da je bila to Cita Perkan-Kosmina, Daničina »sestrica«, kakor so ji pravili zaradi intimne povezanosti z Danico in vso Tomažičevo družino). Danica je poslala po sladoled in čez čas zavrtela gramofon. Meni se je zdelo preveč za predloženi ples, obsedela sva s Cito in se pogovarjala, Stanko in Danica pa sta zaplesala. Gledal sem ju in doživel sem presenečenje: zdela sta se mi goreča zaljubljenca, tudi Stanko, čeprav sem vedel za njegovo zaročenko. V resnici je njuna ljubezen tedaj že cvetela, saj sta si jo po pričevanju gospe Cite razodela 2. julija, to naše snidenje pa je bilo bolj proti koncu istega meseca.

Kakor se sam le bolj slabo spominjam raznih podatkov in datumov iz tistega časa, tako je marsikateri narobe naveden v »vukovskih« knjigah. Še Stanku samemu se je zgodilo, da pravi (pismo št. 92, stran 179 Ljubezenskih pisem): »Veš, tako lep je avgustovski večer, ko sva se spoznala...«, ko je bilo to zanesljivo v juliju.

Kmalu potem sem Trst zapustil, spominjam se, da sem šel z večjo skupino slovenskih dijakov še na Krn, od tam pa potem nič več na jug, temveč proti Bohinju, da sem bil do začetka avgusta za naš Teden tam.

Moj doživljaj v Trstu je dobil epilog precej pozneje, nekoč v naslednjem šolskem letu, ko sem zvedel v Ljubljano, da se je Stankova zaroka s Karmen razdrla in da se bo poročil z Danico Tomažič. (Dolga leta sem celo mislil, da je bil tisti vroči popoldan v Trstu začetek njune ljubezenske zveze in jaz njena priča, zdaj vem, da je bilo malo drugače.) In ker sem jima bil tedaj tako blizu, me je njuna skupna grozovita smrt, ko sem zvedel zanjo, silno pretresla.

Naj za tiste, ki knjig niso brali in zgodbe nesrečnih »mladoporočencev« ne poznajo, na kratko povzamem nekaj dejstev in podatkov. Dne 2. junija 1940. fašisti zapro Pina Tomažiča. Dne 18. junija se Stanko in Danica poročita, že 19. oktobra pa zapro še Stanka. Njuna skupnost v zakonu je torej trajala le štiri mesece. V velikem procesu fašističnega Posebnega sodišča za zaščito države, ki je trajal od 2. do 14. decembra 1941, je Pino s štirimi drugimi obsojen na smrt in ustreljen, Stanko pa dobi 15 let zapore in ga nemudoma odpeljejo v kaznilnico v Fossano, kraj daleč v Piemontu, na zahodu Italije. Tam je moral ostati dobri dve leti, tudi še po Mussolinijevem padcu. Dne 13. januarja 1944 so ga premestili v zapor v Alessandrijo (vzhodno od Turina), po enem mesecu pa od tam v koronejske zapore v Trstu, od tam so ga 12. svedčana izpustili. V zaporih je torej presedel tri leta in blizu štiri mesece. Po tako dolgi odsotnosti se je moral malo razgledati in pretehtati položaj. Kmalu se je, tako zatrjujejo, odločil, da z ženo odideta k partizanom. Preden pa sta to mogla uresničiti, so ju trije neznanci dne 10. sušca (skupaj z dr. Dragom Zajcem iz Ljubljane) v njenem stanovanju zverinsko umorili. Vse do danes je mogoče samo ugibati, kdo so bili storilci.

Kakor sem že povedal, je Stanko Vuk ženi iz zapore napisal premnoga pisma, 100 iz Trsta, 267 iz Fossana in 5 iz Alessandrije (čeprav Tomizza nejasno pravi, da »Tudi iz Alessandrije ni nikomur pisal«). Razumljivo je, da so vsa ta pisma zaradi zahtev italijanske cenzure v italijanščini, slovenski je le tu pa tam kak citat ali ime. Vukovo veliko znanje italijanščine lahko občudujemo, ob tem pa je vendarle jasno, da bi bil v svojem domačem jeziku bolj sproščen in bi bil mogel marsikaj izraziti drugače. Pozabiti tudi ne smemo, da so bila ta pisma edina pot, po kateri so se mogle v ječi sproščati Vukove ustvarjalne pobude in energije. Vse svoje oblikovalne zmožnosti je zaposlil tukaj, da bi ljubezen, ki je ni mogel izkazovati v življenju, izpričal ženi na sto in tisoč načinov. Zakaj o tej veliki ljubezni ni mogoče dvomiti, Stanka Vuka je napolnjevala tako, da je izrinila mnoge druge reči, ki so mu bile

prej v življenju nadvse pomembne. Le izražati jo je bilo težko, ko je bilo to mogoče samo na papirju, povrhu izpostavljenemu neprijaznim očem cenzorjev. In ker sta z ženo preživela tako malo časa skupaj, je skušal v pismih doseči, da bi njuna ljubezen rastla in dozorevala. Ženi je skušal dajati vpogled v tisto, kar je doživljal sam v svoji samoti, njej pa dajati napotke za življenje v družbi in v svetu, o katerem je vedel, da pri naša mnoge nevarnosti, tudi zanjo in za njuno skupnost.

2.

Ko premišljam o Vukovih pismih, ne morem mimo nekega vprašanja, ob katerem je bilo vedno veliko sporov in različnih mnenj. S kakšno pravico ljudje iz poznejših rodov objavljajo dopisovanja, ki (s kakimi redkimi izjemami) niso bila namenjena javnosti? Kdo nam daje pravico, da prebiramo pisma, ki so bila napisana za enega samega človeka in včasih razkrivajo intimnosti, kakršnih občutljiv človek nikakor ne bi hotel sporočiti še komu drugemu? Kadar gre za pisateljske (ali nekatere druge umetniške) korespondence, mnogi zgodovinarji in teoretiki zagovarjajo objavo, češ da to omogoča boljše poznanje in razumevanje pisateljevih ali umetnikovih del. Ampak cena, ki jo mora za to plačati pisateljeva intimnost, je visoka, in nemalokdaj pisma sploh nič ne pripomorejo k razumevanju del. Današnji čas je sicer tak, da intimnosti skorajda ne priznava in bi najraje tudi najbolj skrite drobnosti iz življenja tistih, ki zbuja radovednost občinstva, spravil na dan in razgrnil pred vsakomer. A to prizadevanje je najbrž odmev posurovelosti, ki so jo prinesli razburkani časni vojn in revolucij in ki je rahločutne duše ne prenesejo. Zato povsem razumem tiste slavne ali vsaj znane ljudi, ki pred koncem svojega življenja uničijo svojo korespondenco. Kakor je to mogoče izguba za človeštvo, pa je tudi edini zanesljivi način, da potomci ne bodo mogli vrtati v skrivnosti, ki se jih ne tičejo.

Razumem sicer tudi Vukove prijatelje: ko so odkrili njegova pisma, so menili, da je to takšna visoka pesem ljubezni, da jo je tre-

* Prevedla Vida in Milko Matičetov, izbor in opombe Milko Matičetov, uredil in spremni esej napisal Miran Košuta. Založništvo tržaškega tiska, Trst 1986. 318 strani.

** Fulvio Tomizza: Mladoporočenca iz ulice Rossetti. Tragedija neke manjšine. Prevedla Majda Capuder. Trst 1987. 152 strani.

ba odkriti javnosti. M. Matičetov v opombah sporoča, iz kakšnih razlogov številna pisma niso prišla med objavljena, vendar meni, da je bila »dosežena vsaj relativno zaokrožena podoba Vukove korespondence ženi iz ječe«. Po mojem mnenju nam ta podoba tudi zadostuje in je nepotrebno misliti na izdajo celotne zbirke pisem: prinesla ne bi dosti novega, okrepila pa bi dis-harmonične akorde, ki jih je že v sedanjih zbirki dovolj in ki jih je, kakor bomo še videli, pomnožila ponovna izdaja Pahorjevega romana *Zatemnitev*.

Prevajavca pisem sta imela težavno nalogo: kako dati pismom enakovredno podobo v slovenščini, v jeziku, v katerem bi pravzaprav morala biti napisana? Kolikor je mogoče soditi brez primerjanja z izvirnikom, sta nalogo odlično rešila. Prevod je narejen v lepi knjižni slovenščini, ki pa ima vendarle nadih »primorščine«, v kakršni bi bil utegnil pisma napisati Vuk sam (kak »nezahodni« Slovenec tega pač ne bi zmo-gel). Košutov spremni esej je napisan priza-deto in z dobrim poznanjem dogodkov in snovi. Opombe M. Matičetova postavljajo pisma v več koristnih primerjav in pojas-njujejo razne izraze, imena, kraje ipd. Pri tem se mi zdijo nekatere opombe nepotrebne, ker gre za splošno znane reči, kaka dru-ga reč pa bi res potrebovala pojasnila, a ni pojasnjena. Osupljivo je, da vse do danes niso mogli ugotoviti, kdo je bila Daničina prijateljica Gion, ki ji je Stanko Vuk ustno prevajal svoj Križev pot.

Tomizzova knjiga *Mladoporočenca*, na-grajena in veliko hvaljena, ima tudi precej ostrih kritikov, ki ji očitajo vse mogoče. Ne mislim se spuščati v te nadrobnosti, ker menim, da je Tomizza kot tujec in kot člo-vek, ki se je moral z vsem okoljem, z nešte-timi podatki, trditvami, domnevmi itn. še-le seznaniti, naredil, kar mu je bilo mogoče narediti. Res pa bi mu koristilo nekaj več natančnosti. Iz ust tako rekoč edine ali vsaj najbolj verodostojne priče dogodkov, gospe Cite Perkan-Kosmina, sem slišal, da je To-mizza dva meseca bil skoraj vsak dan pri njej, vse obhodil, vse pregledal, potem pa je vendarle o marsičem napisal drugače, ka-kor je slišal in kakor je po njenem res bilo. To velja tudi za tako odločilne dogodke, ka-kor je Stankovo in Daničino prvo srečanje, popisano na straneh 34–36, ali za dogodke po umoru. Na strani 30 (slovenskega prevo-

da) piše Tomizza: »Zadnjo nedeljo tega me-seca (julija) je spoznal Danico Tomažič.« Na strani 33 pravi samó »tistega nedeljskega popoldneva v juliju«. Po pričevanju gospe Cite pa je bilo to srečanje 2. julija, in prav gotovo ni bilo »zadnjo nedeljo«, to vem tudi jaz (glej spredaj). Prav neverjeten spodrs-ljaj je na strani 43, kjer je govor o aretaciji Pina Tomažiča, 2. junija 1940, nekaj vrstic naprej pa piše: »Zadeva se je vsem zdela resna, to-liko bolj, ker je Italija malo pred tem stopila v vojno z Jugoslavijo.« Tomizza se je tu zmotil kar za leto dni, in človek se vprašuje, kako da ta napaka ni popravljena (ali pojas-njena) vsaj v slovenskem prevodu, če je že takšna v izvirniku.

Skrivnosti, kdo je ubil in kdo dal ubiti zakonca Vuk, seveda tudi Tomizza ni prišel do dna, v knjigi navaja le razne možnosti in domneve. Po njegovem je k neenotnosti mnenj precej pripomogel tujec, »ki je bil vpleten v to temačno zadevo«, doktor peda-gogike Drago Zajc iz Ljubljane. Naključje je hotelo, da je bil tudi to moj znanec in kolega iz seminarja na univerzi, jezikovno sem mu celo popravil doktorsko disertacijo. Zato sem tudi mislil, da bi se preko njegove uso-de dalo kaj zvedeti o umoru samem, in ko sem nekaj let po vojski zvedel, da je v Mla-dinski knjigi v Ljubljani zaposlen njegov brat, sem skušal kaj zvedeti od njega, a žal ni vedel ničesar. Tudi Tomizza piše, da je »doživel nič kaj posrečeno snidenje z Zajče-vim starejšim bratom«, zato pa je spoznal vdovo Draga Zajca, h kateri po njegovih be-sedah v vseh štiridesetih letih nihče ni našel poti; najbrž nihče ni več vedel zanjo, kar ži-vi v Starem gradu v Istri (nisem še zvedel, kje je to). Tomizza ima od nje obširno pričevanje o njenem možu in se tudi zanese nanj. A spričo raznih med seboj nasprotujočih si pričevanj o teh istih dogodkih bi bilo pač tu-di tukaj potrebno nekaj previdnosti. Iz svo-je vednosti zelo dvomim, da bi bil Zajc pri-rvrženec krščanskih socialistov, kakor je za-pisano na strani 145.

Skoraj gotovo pa so morivci še med na-mi. In če ne morivci, ljudje, ki vedo, čigave roke so pretrgale življenjsko nit tej trojici. Bodo kdaj spregovorili? Zapustili o tem vsaj kako pismeno pričevanje? Sodobniki tega najbrž ne bomo več zvedeli. Vsekakor pa je bilo to eno najbolj črnih dejanj med-vojnega časa.

O zvestobi slovenskega prevoda Tomiz-zovemu izvirniku ne morem soditi, ker mi

izvirnik ni bil dosegljiv. Morda znam tudi premalo italijansko, da bi bil kos besedilu, o katerem slišim, da je precej težavno, polno lokalizmov. Zato bi menil, naj takšno kritiko napiše kdo, ki je bolj poklican. Rekel bi pa, da so nekatera mesta v prevodu zelo nenavadna in oddaljena od normalne slovenske rabe. Recimo: »hčer Darinko, s katero se je naš študent brž ovohal« (stran 23); »Norčava Tomažičeva hči« (47) – takega pridevnika tu ne pričakuješ; »se znašla v žmahtnem vsakdanjem življenju« (74) – tukaj tudi ne; »Pikal ga je v spomin« (64) – pač čudno izraženo. Ali je Tomizza res zapisal o Stanku, da je bil »občasen katoličan, a prav nič površen in še manj neiskren« (77) – le kako nam je to razumeti? Ali da se je Danica »v preprih spustila na precej prostaško raven« (129) – je Tomizza res zapisal tako hudo trditev, ali gre za neustrezen prevod? In seveda bi se moral slovenski naslov glasiiti *Mladoporočenca iz Rossettijeve ulice*.

3.

Potem ko je Tomizza iz Vukovih pisem spoznal vso globino in širino njegove ljubezni do žene Danice, je moral biti zanj pravi šok, ko je odkril obstoj romana Borisa Pahorja z naslovom *Zatemnitev*, ki je očitno imel več povezav z njegovima »mladoporočencema«. Pahor je roman izdal leta 1975 v samozaložbi, zato je k nam prišlo komaj nekaj izvodov in je roman ostal precej neznan. Kakor povzema vsebino Tomizza, »Pahor pripoveduje v tretji osebi o žalostnih dogodkih, ki so se mu pripetili med vojno...« [do februarja] ko so ga iz zaporov Coroneo odpeljali v taborišče Dachau... Vzdlž te pripovedne niti se odvija tudi zgodba o polno zaživetih ljubezni med glavnim junakom in mlado ženo iz dobre meščanske slovenske družine v Trstu, po imenu Mija, katere mož je konfiniran v Sardinijo... Mija iz romana ima precej skupnih potez z Dani, nekateri so ju nazadnje tudi poistovetili, s tem da so resnični osebi pri taknili neko obdobje v življenju, v katero ni posumila niti njena najboljša prijateljica. Vihra, ki se je ob tem sprožila, je med drugim vrgla senco tudi na sveženj Vukovih pisem... in vplivala na sorazmerno previdno izbiro primerkov [pisem], namenjenih za javnost.«

Vseeno je zdaj za nas, kaj o tem misli in razglablja Tomizza, tu lahko sami poskusimo priti bliže resnici. Pahorjev roman sem bral takoj po izidu. Ker vem, da je skoraj vse njegovo pisanje avtobiografično, in ker tudi poznam poglobitve podatke iz njegovega življenja, nisem prav nič dvomil, da je Radko v romanu pisateljeva podoba. Popisana je bila ljubezen z Mijo, vendar mi je bila manj zanimiva od popisa ilegalnega delovanja, trpinčenja in upiranja v zaporu in odhoda v taborišče. Zato si nisem belil glave z vprašanjem, kdo bi ta Mija lahko v resnici bila, in povrh so bile razne posameznosti spremenjene, skratka, zakonca Vuk mi nista prišla niti od daleč na misel. Veliko pozneje sem od nekoga slišal, da gre v resnici za ljubezen z Danico Vukovo.

Že po izidu Tomizzove knjige v slovenščini je *Zatemnitev* izšla v novi izdaji pri Slovenski matici.*** Pisatelj je roman zanj dopolnil in razširil, marsikaj tudi spremenil in napisal epilog. Kar je bilo prej zabrisano, je zdaj jasno, nekdanja klavzula v prvi izdaji, češ da je morebitna podobnost oseb in dogodkov z resničnimi samo igra naključja, je izpuščena, in roman ima čisto jasno posvetilo »Dani v spomin«. Bravca, ki bi morda imel le še kake dvome, lahko prepriča epilog, ki prinaša nove potrditve o ljubezni med Radkom Subanom in Mijo – Danico.

Nič ne pomaga: tudi če bi si kdo želel drugače, velika ljubezen med »mladoporočencema« je bila čista le z ene strani, z druge jo je zatemnil ljubezenski zaplet z drugim moškim, ki je šel prav do kraja. Ta stranska zgodba je v drugi izdaji romana izdelana veliko bolj pregledno in razvidno. Njeni začetki segajo precej nazaj, k izletu na Krasu, kjer Mija Radka zbada zaradi njegove semeniške preteklosti. Pozneje se zbližata, jeseni 1941 mu Mija, poročena žena, piše pisma iz Abruzzov in iz Mark. Spomladi 1942 jo pride obiskat, ko dobi pri vojakihi dva dni dopusta, Mija pa mu pozneje vrne obisk, ko on slušbuje pri Gardskem jezeru. In tako gre to naprej do prvega poljuba v oktobru 1943. Radko ima potem hude dvome in misli, da položaj od njega terja, »naj se odpove Miji, ker to zahteva lojalnost do človeka, ki je ujet in se ne more potegovati za ohranitev tega, kar je dosegel« (105). Sklene, da sam ne bo ničesar storil za nadaljevanje te zveze, vendar ga Mija kmalu vnovič pri-

*** Boris Pahor: *Zatemnitev*. Roman. Slovenska matica v Ljubljani 1987. 326 strani.

tegne in se mu vsa preda. Očitke vesti zaradi Mijinega moža si preženeta z mislijo: »Kar pa se Darka tiče, menim, čeprav to ni nikako opravičilo, da bi se v takem primeru ne odločil drugače.« (125) V Trstu, ki ga imajo po italijanski kapitulaciji zasedenega Nemci, so razmere zmeraj bolj grozeče. Mija prosi Radka, naj jo odpelje proč (148), in mu ob drugi priložnosti pove, da bi rada imela otroka z njim in ga dala v rejo, ker ga ne bo mogla imeti doma (160). To je že v decembru (1943). Radko ji obljubi, da bosta odšla po Božiču, vendar se mu stvari v ilegalnem delovanju zapletajo tako, da ne moreta. Lepega dne (iz drugih virov vemo, da je bilo to 21. prosinca 1944) pride domobranska policija in odpelje Radka v zapor, potem ga zaslišujejo s trpinčenjem in izroči jo gestapovcem. V zaporu ima dovolj časa, da premišlja tudi o svoji zvezi z Mijo, in si očitá: »Zavoljo afronta proti človeku, ki je zapornik, je postal tudi sam zapornik, pri tem pa tudi izgubil Mijo; ker se ji pač sam ni bil odrekel, je maščevalna usoda uravnavala tehtnico in določila kazen za greh.« (198) Vendar tega očitka ne sprejme: »In ni res, da je zdaj kaznovan, ker je brezvestno spregledal Darkov položaj in njegovo ljubezen. Ni ga spregledal. In umaknil se je bil.« In ker Mija ni sprejela njegovega umika, »mu je bil to dokaz, da Darku ne more več odvzeti, kar mu je bila že Mija odvzela.« (199) Mija mu pošilja perilo v zapor in mu na skrivnem lističu sporoča, da si nikdar ni tako želela otroka (z njim) kakor v trenutku, ko mu piše. Pa tudi, kako je slišala, da šo se nekateri vrnili iz kaznilnic. In o svojem možu. »Iz vsega srca mu želim [vrnitve] a ne smem misliti na to.« (261) Radko po tem pismu premišlja, kako je Mija nosila zavoje v ječo najprej bratu, potem za moža in zdaj njemu. »In najpoprej je šlo za komunista, potem za kristjana, zdaj pa za nazorsko neopredeljenega človeka.« (262)

V zaporu medtem postane jasno, da bodo Nemci večje število zapornikov odpeljali v taborišče (Dachau). Radko si zaželi zimsko suknjo, Mija mu jo prinese in v njej skrito sporočilo: »Tako tebe ne bo prav v času, ko mi usoda nalaga nerešljivo preizkušnjo. Zdaj namreč že nekaj dni nisem več sama... vsa razklana sem, ko človeka, ki je verjel v mojo in svojo ljubezen, ne morem kar tako odklanjati, hkrati pa ne vidim možnosti, da bi me spremljal kot brat. Tebe pa čutim ves čas ob sebi, ko se zavzemam za

svojo neodvisnost pred začudenimi, jezni mi in potrtimi očmi, ki si ne znajo razrešiti uganke moje spreobrnitve.« (294) Medtem se je namreč (12. svečana) vrnil mož.

Čez nekaj dni zapornike odpeljejo v taborišče, zunaj pa so že pripravljeni morivci Mije in Darka, udarijo v začetku marca, »to se pravi samo nekaj dni potem, ko je vlak odpeljal njega [Radka] in njegove tovariše.« (319) To je povedano v epilogu romana, ki tudi poroča o tem, kako se je Radko vrnil »iz dežele zla«, medtem ko so mnogi krepkejši od njega padli v »zasedah smrti«. In med bombardiranji Trsta nekoč podrt zid pokoplje Mijinega očeta pod seboj, tako da ostane živa le Mijina mati, »slovenska Nioba«.

Zares, le malokdaj usoda nakopiči usodne dogodke s tako dramatično silo. Radka (če mu rečemo tako) primejo 21. januarja 1944. Dne 12. februarja se vrne Stanko Vuk iz zapora k nezvesti ženi. V začetku marca odpeljejo Radka v Dachau, 10. marca pa neznani morivci pobijejo Danico in Stanka Vuka z Dragom Zajcem. Lahko si zamislimo duševne boje in bridkosti, ki jih je preživljala trojica udeležencev te drame. Tomizza nekako nerad verjame (in ponekod najbrž sploh ne verjame) pričevanju, ki ga prinaša Pahorjev roman. A brez tega seveda ni nobene pametne razlage za Daničino nenavadno vedenje ob moževi vrnitvi, izpričano tudi pri Tomizzi, (ko sta šla zakonca spat), v Stankovih besedah drugo jutro prijateljici Citi: »Voščila mi je lahko noč in se obrnila na drugo stran.« Objava pisma in objava romana nam dajeta priložnost, da se seznanjamo z intimno človeško dramo, kakršne navadno ostajajo prikrite radovednim pogledom občinstva.

4.

Vendar nas prepričljivost besede ne sme zapeljati, da bi postavljali v isto vrsto pričevanje, kakor ga podaja Tomizzova in kakor ga podaja Pahorjeva knjiga. Tomizza skuša po pravici in resnici povedati vse, kar je lahko zvedel o življenju in smrti mladoporočencev iz ulice Rossetti. (Videli smo že, da se mu ni povsem posrečilo.) Pahor pa je napisal *roman*, in tudi če je to avtobiografično delo, je to sad njegove spominske zmožnosti, njegove domišljije, zmožnosti vživljanja v tujo duševnost, besednega oblikovanja, skratka leposlovno delo. Zato

ima kljub vsem pisateljevim prizadevanjem, da bi nas prepričal o resničnosti vsega v romanu, le omejeno pričevanjsko vrednost. Pahorju njegova pisateljska strast očitno ukazuje, naj popiše prav vse, kar je kdaj doživel, tudi če bi zato prišel pred javnostjo v neugodno luč. V pripisu k prvi izdaji *Zatemnitve* pravi, da je njen osnutek star natanko trideset let (in knjiga je izšla leta 1975). Da se mu je potem zbuja dvom, ali se bo znal v preteklost vživeti tako, kakor bi želel, in se je pisanja večkrat loteval in ga spet odlagal, dokler ni spoznal, da »tekst zahteva od mene samo eno: da sem do kraja neizumetničen, preprost in čist«. Potem se je zaklenil v gorenjsko sobico in na dušek napisal roman.

V drugi izdaji je očitno pisateljevo prizadevanje, da bi se še bolj približal resnici. Bravcu je ponujena kot roman in kot roman moramo *Zatemnitev* v zadnjem jedru tudi presojati, kakor koli bi koga lahko mikalo, da bi jo jemal za poročilo o dejanskih dogodkih.

Kot nekakšnega soudeleženca dogodkov, vsaj v nekem majhnem delu, me je dramatični zaplet dogodkov toliko vznemirjal, da sem se šel pogovarjat tudi z gospo Cito, poglavitno pričo. Pomembno se mi zdi zlasti njeno zatrdilo, da je Danica Vukova, čeprav sta si bili tako blizu, vso stvar s Pahorjem *povsem zamolčala* pred njo. Še več, v vsem dejanju in nehanju te dvojice gospa v tistem času ni opazila prav ničesar, kar bi bilo kazalo na intimnost med njima. In drugo pomembno pričevanje: kakršna koli je že bila prva noč po Stankovi vrnitvi iz zapora, naslednje dneve sta zakonca preživljala v lepi slogi, ne sicer, kakor je po smislu rekla gospa, kakor golobčka, pa vendar v lepem sožitju. Zmotna je bila torej moja predstava, da so morali biti tisti tedni, kolikor jima je bilo še dano živeti, zanju peklenska muka. Živ človek je navsezadnje nekaj čisto drugega kakor kopica njegovih pisem iz neznanske daljave, in kako je v tis-

tih dneh bilo med njima, ne bo zares vedel nihče drug.

Vzporejanje Tomizzove in Pahorjeve knjige je terjalo, da sem v prejšnjih oddajah govoril le o ljubezenski drami, ki jo vsebuje Pahorjev roman, zanemaril pa siceršnjo vsebino romana. Tu so mnoge močne strani, ki podajajo podobo Trsta v vojnih časih, posebno od jeseni 1943, ko mu gospodarijo Nemci, do časa, ko junaka romana odpeljejo v Dachau. Posebno doživeto so orisani prizori v zaporu in pri zasliševanjih. Pogovori ilegalcev in zapornikov se dosti sučejo okoli vprašanj narodnega obstoja, načina osvobodilnega delovanja in poznejše ureditve družbenega življenja, torej vprašanj, ki Pahorja tudi sicer živo prizadevajo. Delo je s predelavo močno pridobilo.

Dachauske prigode Radka Subana so popisane v romanu, ki je prvič izšel 17 let pred prvo izdajo *Zatemnitve*, tedaj z naslovom *Onkraj pekla so ljudje*. Po dveh izdajah je 1978 v avtorjevi samozaložbi izšla še tretja s spremenjenim naslovom, namreč kot *Spopad s pomladjo*. Avtor pravi v spremnem zapisniku, da je hotel bravcem *Zatemnitve* omogočiti, da preberejo tudi nadaljevanje. Tam se začenja tudi že nova junakova ljubez, s Francozinjo Arlette...

Kar zadeva jezikovno plat, če merimo Pahorjev jezik z jezikom večine današnjih pisateljev, lahko mirno rečemo, da je dober. Vendar *Zatemnitvi* lektura nikakor ne bi škodila. Tako ugledna založnica, kakor je Slovenska matica, se bo le morala odločiti, da bo dajala svoje izdaje lektorirati, saj je v zadnjih letih poslala med ljudi že nekaj knjig z jezikom, o katerem je kritika menila, da je škandalozen. Tu ni tako hudo, a dober lektor bi popravil marsikaj. Če se omejim na tuje izreke in imena: nemščina na strani 215 je mizerna; sloveči (ali razvpiti) nemški maršal ni bil Kesserling, kakor beremo kar dvakrat na strani 263, temveč Kesselring; in kaj naj si mislimo o Marburg am Drau (316)?

More živeti človek zgolj iz sovraštva?

*Res je, tak sem kot vsi.
Moje življenje
zaradi tega ni nič več vredno...*

*Človek se zato uči,
da pozabi,*

*bori se, da propade.
Vse pa počne zato,
da dočaka smrt...*

*Neštetokrat bom še premlél svoje življenje,
vselej brez uspeha kot doslej.*

*Življenje sploh nima nobenega cilja,
a kaj ko se moraš pošteno polomiti,
da to spoznaš.*

*In še potem nimaš
s svojim spoznanjem
kaj početi.*

*Ljudje živijo pod vsako oblastjo,
kajti živeti morajo.*

*Saj ne rabijo dosti.
Žrejo, spijo in se parijo.*

(Ne vračaj se sam)

V duhu Kavčičevega romana bi bilo treba še dodati: se ubijajo, se poškodujejo, nasiljujejo, terorizirajo, niso se zmožni ljubiti, komaj morejo živeti drug z drugim, neradi, z odporom, v glavnem so nesrečni, ves čas na begu. Pred čim? Drug pred drugim; pred oblastjo; pred sabo, pred svojimi pomotami. V življenju kraljujeta zmeda, ki jo na videz ureja nasilje, neuspeh, ki ga ne more nič ustaviti.

Prvo vprašanje, ki se ob tem zastavlja, je težko rešljivo; Kavčič kot pisatelj je bil in je še skrivalnica, enigma. Kdo misli, kot sem navajal? Junak Kavčičevega romana **Ne vračaj se sam**, bivši domobranec Tomo, ki so ga spomladi 1945 z drugimi domobranci vred vrnili v Jugoslavijo, a je, ker je slutil, kaj bo z njim(i), skočil – z bratom in tovarišem – pred Jesenicami z vlaka, se nekaj časa skrival doma, pokopal brata Vilija, ki je bil pri skoku z vlaka smrtno zadet, dopustil tovarišu Maksu, da se je naveličal skrivaštva doma in se napotil čez mejo, čez Karavanke; samega je nova oblast ujela, vendar ga je čez nekaj mesecev spustila, sodil je pod zakon amnestije, ker v njem ni odkrila vojnega zločinca. Zamolčal je, da je bil šofer pri gestapu, da je pobijal ujete partizane in ilegalce. Zmazal se je. Konec romana ga kaže, kako živi, vendar v duhu zgornjega navodka. Živi kot mrtvec; in nikoli ne bo z njim drugače, četudi se oženi s polživalsko Agato in preživi še pol stoletja na domačiji.

Nihče v romanu ni kaj prida bolj radostne narave in perspektivne usode. Ne Tomova sestra Helena, ki raztrganosti med brata klerikalca in fanta partizana ne zmore rešiti; žrtvuje se za brata, čeprav intimno ni na njegovi strani. Ne brat Vili, ki bi šel enako (ne)rad v domobrance kot v partizane in umre komaj osemnajstleten. Ne njihov oče, ki je kriv za usmeritev družine v domobranstvo, brani svoje posestvo, dvanajst krav in mlin, a ne more prenesti domobranskega poraza in v obupu in nesporezumu s sabo in svetom odmre, se na hitro postara. Morda bi kdo rekel: že, ampak vse to so liki domobranske strani. Porazena je bila, ta stran, in tu je duševni odsev tega poraza. Kavčič da je pravičen in objektivni, ker zna psihološko točno orisati realni zgodovinski položaj poražencev, ideološko krivih, sploh krivih in zločinskih. Vendar ta pripomba ne drži. Kavčič namenja zmagovalski strani sicer manj prostora kot poražencem, vendar

vseeno toliko, da oriše tudi njo; a tudi ona ni svetla. Helenin fant Milan Rakovčan, partizanski poročnik, se ustrelil. Zdi se, da po naključju; vendar bi težko rekli, da ga preveva kakšna radost, sploh kaj živahno veselega. Narobe, doživlja, da se ne znajde več. Želi si obnove medvojnega stanja, ko je bilo vse jasno, ko je lahko sovražil in ubijal, pa bil zraven prepričan, da dela prav, ko se je podredil zunanjim dogodkom, ti so ga varno vodili skoz pasti in navzkrižja življenja. Zmaga pa – namesto da bi se pokazala kot končni raj, kot uspeh, kot rešitev vseh vprašanj, odpira nova, težja vprašanja in zapeljuje v nejasnost, temo, izgubljenost. Ljubezen do Helene mu skoraj izgine, spi s prijateljevo ženo, s službo ni zadovoljen, rad bi se demobiliziral in vendar še ne, saj s svojim znanjem v tem povojnem življenju ne ve, kaj početi. Njegov samomor na globlji ravni ni naključje. A tudi če je, nič ne spremeni, kajti črna poslanica tega romana je: v življenju vlada naključje, ne pa železna logika karizmatične Zgodovine.

Preprosto: bralec v romanu ne najde oporne točke za svetlobo; ne krščanske, ne partijske, ne marksistične, ne moralistične. Še najbolj trden je biologizem, vendar nima tiste naravne in samoumevne samozadostnosti, skoraj primitive vsiljivosti, kakor jo je dobil pred vojno pri vrsti slovenskih naprednih pisateljev, od Voranca, kjer se je vezal s krščansko mesijansko komunistično vero, prek Bora, kjer je dobil znake agresivne samozagledanosti in kasneje sred-njeslojske zagrizenosti, Potrča, pri katerem se je utemeljeval na spolno telesni komponenti, do Zupana, ki je to komponento, najprej divjo in nasilno, razkril kot enakovredno smrti. Kavčič izhaja iz tega Zupana: za ta roman je življenje enako smrt. (Zupan je šele na koncu **Menueta** obnovil svoje predvojno tematično spoznanje, **Klementa** in **Taha**.)

Vprašanje, ki ga zastavljam, je pomembno danes, lahko si pa predstavljamo, koliko pomembnejše je bilo leta 1959, ko je Kavčičev roman izšel. Niti celo desetletje še ni minilo, odkar je uradna kritika – oblast – potolkla Kocbeka zaradi **Strahu in poguma**; a **Ne vračaj se sam** v marsičem izhaja iz **Strahu in poguma**, le da te novele še radikalizira v negativno smer. Kocbeka je pred sleherno temačnostjo – nihilizmom – zmerom ustavljala in reševalo njegovo krščanstvo, njegova vital(isti)čna radost,

medtem ko Kavčič svojega vitalizma ne gleda naklonjeno; presoja, da je vitalizem zelo nizka stvar, čeprav odločilna. Manjka mu duha. A kje najti tega duha? Kavčič je s krščanstvom obračunal; pretrezen je zanj; okrog sebe vidi surovi, pobijalski, lumpenproletarski, barbarski klerikalizem, življenje na ravni najnižjih nagonov, a nič odrešilne ideologije. V tem je neverjetno dosleden; kajti te ideologije ne vidi niti na nasprotni strani, ali vsaj takšne, na kakršno smo vajeni pri Kranjcu, kjer je sentimentalno krščanska, komunistično mesijanska, humanistično solzava, češ, človek je dober, nekoč bo lepše, vse bo v redu, v človeku zmagujejo čustva, lepi spomini, dober namen. Kavčičeva proza je ena sama polemika s tem Kranjčevim – in tedaj v slovenski kulturi, tj. politiki – uveljavljenim tonom sentimentalnega humanizma, ideološko moralnega in kulturnega alibiziranja surove realnosti, celo stalinizma. Kavčičev pisateljski svet je bil za 50. leta izjemno inovativen, osvobojevalen, presenetljiv, zgodovinsko realen; naslednja leta in desetletja so izhajala iz Kavčičevih pisateljskih spoznanj, ne iz Kranjčevih. Kranjec ostaja danes navzoč kot pisec spominov, podobno kot Tavčar s **Cvetjem v jeseni**. **Strici so mi povedali** je zgodba o bivšem svetu. O tem svetu, o povojnem, Kranjec ni znal veliko povedati, čeprav se je trudil. O tem svetu govori Hofman, ki v **Noči do jutra** direktno nadaljuje Kavčiča.

Prozo **Ne vračaj se sam**, gre za povest, postavljam s poznejšimi deli **Zapisnik** in **Pustota**, morda tudi z **Žrtvami** in povestjo **Ognji so potemneli**, v vrh Kavčičeve in povojne slovenske proze. Že same teme so zanimive; kažejo na avtorjev posluh za čas. **Zapisnik** obravnava med prvimi na Slovenskem témo dachauskih procesov; zato je bil politično problematiziran. **Ognji** imajo za témo slovenske vojske na ruski fronti, seveda na Hitlerjevi strani. **Žrtve** so zelo drugačna partizanska epopeja kot Kranjčeva tetralogija. **Pustota**, ki je umetniško med vsemi morda najlepša, si je izbrala sicer zgodovinsko temo, a boj za obstanek v tej vojni oziroma tik po nji ni bil nič lažji kot v 17. in 18. stoletju. Z vsemi temi in sorodnimi deli – že s prvcem, z novelami **Čez sotesko ne prideš** – oblikuje Kavčič lasten, zelo samosvoji, profiliran svet; vendar pa Kavčičevo ime v povojni slovenski literaturi nima tiste teže in slave kakor, recimo, Ko-

vačičevo ali Hiengovo ali Bena Zupančiča ali Zidarjevo ali Zupanovo, čeprav po moji sodbi za imenovanimi nikakor ne zaostaja; v določenih točkah jih celo prekaša. Vzrok?

Ne bom našteval kulturno-političnih vzrokov; nekaj sem jih v svoji nedavni polemiki s Kavčičem, objavljeni v **Novi reviji**. Res je tudi, da so znali marsikateri mojstri ali le na pol mojstri, ki so bili blizu etablirani politiki, izvrstno poskrbeti za plasma svoje literature; kot da so vstopili v politiko predvsem zato, da bi jim uspelo kot literatom. Kavčič pa kot da je od svoje literature nekako odsvojen. Ne forsira je; narobe, kot da jo piše nekdo drug, ne pa minister Kavčič ali politični delavec itn. – Kavčič. Sam sem mu to dvojnost zameril; nisem razumel, da more delovati po dveh tirih. Ko sem bral povest **Ne vračaj se sam**, takoj po izidu, sem si rekel: ta človek bi vendar moral sodelovati pri **Reviji 57**, pri **Perspektivah**, saj je prozni pendant Zajca, blizu Božiču, Smoletu, povsem tuj Mejakovi in Kranjčevi estetiki; kako to, da je naš sovražnik, sem se spraševal, ko smo prihajali v polemike in kulturno politične napetosti. To je bil čas odločilnega preboja, ko je slovenski stalinizem v kulturi dobival odločilne udarce. (Zajčeva zbirka **Požgana trava**, ravnanje **Revije 57**, nastanek **Odra 57**, Tauferjeve **Svinčene zvezde**, Smoletovi **Črni dnevi**, Božičev **Izven** itn.) Že tedaj sem vedel, da mu je Kavčič z **Ne vračaj se sam** zadal enega najhujših udarcev. Vendar pa Kavčiča zaradi njegove politične figure nisem mogel sprejeti. Ker ga ni mogel sprejeti tudi Mejak ne Kranjec in ne Gradišnik, s katerim je pozneje, revialno, sicer sodeloval, se zdi, da je ostal Kavčič pravzaprav nerazumljen. Da se ga je ocenjevalo bolj po njegovi politični karieri kot po njegovem pisanju; da ena stran – kritična generacija – ni hotela tematizirati tistih plati Kavčičevega pisanja, ki so ji bile blizu, o njih je molčala, tudi jaz, druga pa, ki bi mogla biti Kavčiču politično naklonjena, je ostajala nema pred posledicami nihilizma, izvirajočimi iz črnih Kavčičevih tekstov. Ostal je vmes. Še neocenjen, oziroma še prešibko ocenjen, prezadržano. Sam sem pred dvema letoma poskušal zavzeti do Kavčičeve literature objektivnejši odnos – v Trstu sem predaval o njegovi drami **Aleksander Veliki** – vendar glasovi iz Trsta očitno nimajo kaj prida vpliva na osrednje slovensko dogajanje.

Vprašanja, ki sem ga načel, še nisem dokončal. Bilo bi naivno in krivično, če bi bralec stališča glavnega lika povesti, Toma, istil s Kavčičevimi; to je nemogoče. Ko pa človek išče v povesti Tomovim nasprotna stališča, začuden spozna, da jih ni, da vsa ta druga stališča le manj silovito potrjujejo Tomova, da so le spremljava Tomovih. Ni tiste kristalizacijske perspektivne točke, teze, tendence, ki bi tako po katoliških kot po socrealističnih ideološko estetskih zapovedih pokazala pravo pot iz teme. Uradni kritiki, ki so bili v 50. in 60. letih nezakriti zagovorniki uradne ideologije in so, čeprav dopuščajoč nekaj različnih smeri znotraj prave literature, strastno odklanjali nihilizem, so morali biti zmendeni, kar odreneli pred Kavčičevim tekstom; ker Kavčiča niso imeli za sovražnika države, prej narobe, ga niso mogli postaviti na isto raven kot Božiča, Zajca, Strnišo. Sprejeti pa njegove proze niso ne smeli ne mogli. Bila jim je uganka. Kaj je pravo avtorjevo stališče? Se sme avtor tako brez pridržka notranje poistiniti z domobranskim klavcem Tomom in nikjer v povesti tega ne obsoditi, razen s tem, da je ves tekst skrajno črn; to pa še ni obsodba, če vemo, da je tedaj skozi literaturo revijalcev na Slovensko udarjal radikalni nihilizem, ki so ga ti ideološko celo zagovarjali, recimo v različici črnega eksistencializma prve Sartrove faze. Zapisal bom drugače: Kavčič je izjemno redek primer slovenskega umetnika, ki se ne podreja moralizmu, ideologizmu; ki mu ni prvi cilj literature, da – po cankarjevsko – kaže pot iz teme, ki mu je pisanje samo dovoljšna pozitivnost in mu ni do kakšnih dodatnih propagandno odrešilnih učinkov. V tej lastnosti je Kavčič tako dosleden in nenavaden, da je morda tudi v nji eden od vzrokov za njegovo tujost.

Vsekakor ne morem reči ne tega, da je Tomovo stališče Kavčičevo, ne tega, da je Kavčičevo stališče Tomovemu tuje: da slika Toma kot realistični romanopisec – recimo kot Fontane, tj. kot enega izmed mnogih človeških likov. Povest je napisana tako močno, skoraj izpovedno, v slogu skoraj lirsko, poetično – pozneje spominja nanjo Hofmanov roman **Strah**, da je ni mogoče ne imeti za subjektivni izraz avtorjeve duše. A kakšen izraz?

2.

Literarno zgodovinska analiza bi kazala na več paralel. Med **Strahom in pogumom**

in povestjo **Ne vračaj se sam** je zagotovo Potrčeva proza **Na kmetih**; sicer se le malo dotika gospodarsko-politične povojne stvarnosti – s tem jo poveže pozneje Pavlovičev scenarij **Rdeče klasje** – je pa značilen primer redukcije duhovnega katoliškega in meščanskega človeka na biološko plat. S tem morda ni bila opravljena potrebna individualizacija slovenskega literarnega junaka oz. Slovenca, ki se je izmotaval iz stalinizma – v **Besedi** smo kot kritiki Potrča terjali ravno individualizacijo, ne pa biologizacije, spregledali pa smo, da je tudi biologizacija močna destrukcija stalinizma kot ideologizma in psevdohumanizma; bila nam je zoprna. Držo, ki je bila meni blizu, je izrazil Smole z dramo **Potovanje v Koromandijo**, to je poziv k zapustitvi te in take družbe v imenu nove transcendentne vrednote, ker je staro stalinizem onečastil in razvrednotil. Moral je priti šele Zajc, da nam je dokazal, da ni treba za vsako ceno verovati v – novo – Revolucijo, da je mogoče ostajati tudi pri radikalizaciji negativitete, nihilitete. S tem je okrepil tendenco, s katero je pred časom začela skupina štirih pesnikov, posebno Menart in Kovič, a se je pozneje razvođenela.

Oglejmo si konkretno pomensko strukturo Kavčičeve povesti.

Duha, kulture, diferencirane misli v tem svetu ni. Vse je čutenje. Vse je telo. Vsaka duhovnost se pretaka, prevaja skozi čutno telo, zato je bolj nedoločen, a silno močan občutek kot analiza, kot trdno stališče. Nič čudnega ni, da so ti kmečki fantje, v glavnem bajtarski sinovi, tako po naključju izbirali bojno stran; večinoma niso dobro vedeli, kam naj grejo in kaj pomeni stran, za katero so se odločili; tem laže je bilo ideologom obeh plati – duhovnikom in komisarjem – nerazsvetljene dečke indoktrinirati. Morda je ostala vsa ta indoktrinacija le na vrhu, znali so jo ponavljati, Bog, Partija, Cerkev, Stalin, v resnici, v svoji notranjosti, ki je odločala, pa so razumeli le to, kar so čutili: neznansko sovraštvo. Privrženost svoji strani jim je pomenila varnost. Vsak zase ni znal živeti. Kavčič sijajno podaja osnovno zgodovinsko pomanjkljivost slovenstva – zavrto idividualizacijo. Na deželi še sredi tega stoletja ni bilo individualnih likov. (Grabeljšek bistveno bolj individualizira kot Kavčič; v Grabeljšku je – kljub njegovi veliki literarni nadarjenosti in mojstrstvu – ostalina samouka, učitelja, ideologa, člove-

ka, ki želi moralno in ideološko individualizacijo, v tem ko se spopada z nivelizirajočim in posplošujočim stalinizmom.) Ali pa je Kavčič izbral takšno okolje, v katerem individualitete ni bilo. S tem je naslikal tipično slovensko situacijo bolj iz primitivnosti kot primarnosti. Kot da je vsa Slovenija potopljena v kotlino med gorami – bistveno bolj mentalno in civilizacijsko zaostala, kot se je zdelo Tavčarju, ko je pisal svojo različico **Med gorami**. Kot da ni nikjer nobene perspektive, nobenega izhoda, toka reke, ki bi peljal v veliki svet. Kot da se tem omejenim, a skrajno strastnim – živalsko gonskim, surovim, neprebujenim, temačnim – ljudem, na pol zverem, sploh ne kaže nobeno obzorje, ki bi presegalo odpor do soljudi, nestrpnost, temno zagrizenost, besno zagnanost, mučno samozavrtost, kadar jim okolje prepreči, da bi nasiljevali in ubijali. Kot da je glavni, če ne edini izraz njihove duševnosti, svobode, nasiljevanje in pobijanje. Gre za svet, ki ne pozna svobode.

Svoboda je bila ravno v 50. letih glavni problem za kritične slovenske kulturne generacije. Partija je zmagala v imenu svobode, vendar se je pokazalo, da smo Slovenci sicer dobili narodno svobodo v pomenu odprave nemške in italijanske nadoblasti, izgubili pa še tisto osebno – intelektualno, celo čustveno, kulturno, politično, moralno itn. – svobodo, ki smo jo dosegli v časih avstrijske četrt liberalne, četrt civilne države zadnjega pol stoletja. Jasno je bilo, da bo brez temeljne liberalizacije Slovenija nujno zaostala; danes se je to razjasnilo skoraj vsem, celo najbolj trdoglavim in pristranskim. Tudi zato je tako osvežilno učinkoval sartrizem: kot filozofija osebne svobode. Sartrizem in Tomo (slovenski kmečki medvojni človek, pa naj je belogardist ali partizan, klerikalec ali stalinist), to dvojce ne gre skupaj. Sartizem je bil usmerjen zoper Tomaža in čredno prakso, v kateri je karizmatični vrh – cerkveni ali partijski – mislil namesto ovac; seveda so bile te ovce klavski volkovi. Pri domobranstvu je bila ta tradicionalno konservativna slovenska neindividualiziranost – hlapčevstvo, neintelektualnost, kulturno in etično neobvladana strast – še bistveno močnejša, kar kaže tudi literatura, ki opisuje domobranstvo; recimo Mavsarjevi romani, ki s katoliškim moralizmom le po vrhu prekrivajo podobo zavrtosti – slovenstva kot doma v z vseh strani zaprti dolini. V slepi ulici.

Tradicionalizem je pristajal na odpoved svobodi in individualnosti, vendar je trdil, da dobi veliko v zameno: varnost doma – odtod domo-branstvo. Partijska plat je obljubljala celo civilno svobodo, pa je ni dala oz. jo je vzela, če so si jo leve civilne težnje znotraj revolucije že izbojevale. Belogardiistična plat je obljubljala utrditev, ponovno utemeljitev, obrambo, rešitev Doma, a je tudi ona snedla besedo. Prvo vprašanje je, ali je bilo to, kar je klerikalizem imenoval dom, sploh kak dom. Gotovo, bila je trdna cerkvena Ustanova, ki je povezovala kmete in podeželane v vsaj na zunan trdno katoliško srenjo. Bila je vas, zaprta navzven, zoper tuje vplive. (Kako se je razkrajala, vidimo iz literature 30. let, tudi iz Bartolovega **Čudeža na vasi**, o katerem sem predaval v Trstu lani.) Bil je, skratka, samoomejen in samoomejljiv svet. Pa je to že dom? Bi lahko ta katoliški dom tako hitro razpadel, kot upodablja Kavčič, v nekaj mesecih leta 1945, če ne bi bil le navidezen, če ga ne bi držale skupaj le zunanje vezi, interes prvorojenega, patriarhalizem ali paternalizem, pohlep po zemlji, potreba po izkoriščenju, sovraštvo do tekmeča, ki se je kazal v vsakem sosedu. Koliko je bilo v tem svetu evangelijsko solidarnega, koliko pa le etnocentrično eklezocentričnega, pa nič ljubezni? V Kavčičevem svetu je ljubezen ne le odsotna, ampak neznana; niti živalske ljubezni matere do mladiča ni. Morda je moralno še najvišje dejanje to, da sta Tomo in Maks nekaj ur prenašala umirajočega brata in se s tem izpostavljala večji nevarnosti; bila sta pač manj gibljiva. Po zdravnika pa že nista pustila, in brat je umrl tudi zato. Tomovi občutki do Vilija so dvomljivi; če mu je Vili blizu, mu je le kot brat, torej del bratovstva-družine-slovenstva-fare, del etnije, del gensa, del nedeljive celote, ki je zunanja moč in resnica nepoosebljenih posameznikov. Vili – in nihče, tudi Eva, ženska, ki bi jo mogoče hotel vzeti za ženo, ne – zanj ni sočlovek, bližnji, predmet in cilj ljubezni, notranjega nagnjenja, lepih čustev, dobrote, požrtvovalnosti – nič podobnega. Maks še manj. In ne oče ne sestra Helena. Tomu so vsi tuji, z vsemi je surov, odbijajoč, poškodljiv. Tomo se čuti povsem samega, osamljenega. Osamljenost je temeljna značilnost tako Toma kot vseh nastopajočih, med njimi se ne morejo razplesti intimne vezi. A tak ni le Tomo po vojni, po porazu; tak je že med vojno. Kot njegov oče, ki fa-

natično ščuva otroke zoper komunizem, a ne premore niti senčice ljubezni. Kot da je svet sestavljen zgolj iz radikalnega sovraštva, pa naj se imenuje na eni strani razredni boj, na drugi pa antikomunizem.

Kako naj obstoji dom, če veže njegove člane le sovraštvo? Nekako še gre – čeprav pervertirano, spačeno, ko se vsa ta posamezna sovraštva obračajo navzven, zoper sosedu – to je razumel že Finžgar v **Verigi**, Zorec pa z lirizmom folklore zakrival, glej **Dom ob Temenici** – zoper drugo vas, zoper drugo nacijo ali Cerkev, zoper luterane in liberalce in komuniste. Vendar to ni vzdržno, človek ne živi le od sovraštva. Ko skupni odpor do drugih kot edina vez za hip popusti, sovraštvo preide v razmerje med člani doma. Zdaj se začno ti pobijati med sabo. Kavčičeva povest tega še ne kaže, vendar pa pripelje do roba te podobe. Kavčiča nadaljuje Snoj, z obema romanoma, posebej pa z dramo iz **Fuge v križu**, z **Gabrijelo in Mihaelom**, v kateri se spor med domobranstvom in partizanstvom preseli v spor med bratoma, med dvojčema – v bratomor. (Sploh je med Kavčičem in Snojem veliko paralel. Anica kot sestra je zelo podobna Heleni. Duh praklanja je pri obeh enako močan.) Očitno se slovenskemu katolištvu ni posrečilo med Slovence zanesti evangelijskega duha; ta je bil le ideološki alibi za živalski fanatizem. Fanatizem ni vera, je slepa strast, ki ji zapadejo zgolj sovražeči. Je samoomejenost duha in svobode, je pomanjkanje – odsotnost – notranje svobode, ki izbira in zida, medtem ko je fanatizem hlapčevsko zvest direktivi, ukazu, Vodji. Dom, utemeljen na skupnem fanatizmu, ni dom, ampak vojaška formacija – klerofašizem in stalinizem – ki živi od tuje krvi.

Dokončen razpad doma se je pokazal v vojni. Fanatizem more trajati le tako dolgo, dokler njegovi pripadniki verujejo v zmago. Domobranstvo je po vojni zelo kmalu izgubilo to vero: živelo je poraz. Partizanstvo je vero ohranilo dlje, vendar je bilo zmerom bolj zunanja, ideološki teror, ne pa notranje prepričanje. Občutek zunanje zmage je to prepričanje podaljševal do začetka 80. let – razen pri kritičnih grupah; šele zdaj, ko nazorno spoznavajo, da se je zmaga spremenila sama iz sebe, po notranji neusmiljeni logiki v poraz, se krha vera, razpada dom in se razkriva, da – razredno – sovraštvo ni moglo biti trajnejša zaveza; kdor ga še oznanja, se histerizira in vrača le

novo klanje, le večno – napoleonsko ali sve-to – vojno.

Prav zato deluje Kavčičeva povest da-nes tako osvobojevalno, osvežilno. Upo-dablja današnji razpad tradicionalnega slo-venstva, ki ne velja več le za eno od obeh v vojni poraženih strani, ampak za sloven-stvo v celoti. Obenem pa prav danes, ko prihaja do obnove slovenstva na bolj civilni platformi, na bližanju evropskemu pluraliz-mu, na poti k evrokomunizmu, k evropske-mu socializmu, proč od odkritega in zakri-tega enopartijskega sistema, opozarja na svet, na resnico sveta, na katero ne bi smeli pozabiti. Renesansa današnjega slovenstva je po eni strani lepa; tudi sam jo podpiram, posebno če gre za utemeljitev samobitne, navzven samostojne, navznoter diferenci-rane nacionalne države in civilne družbe. Na drugi strani pa se bojim – imam precej dokazov za ta strah – da bi se ta obnova spremenila v narodno enotno gibanje, ki ga imenujem gentilistično, v novem duhu na-cionalistično. Da bi spet pozabili na prvo nujnost evropeizacije slovenstva: na indivi-dualizacijo, in jo spet nadomestili s skup-nostnim čustvovanjem, z ideologijo nede-ljivega narodnega telesa, krvi, prednikov, zemlje; da bi sprava, ki bi po mojem morala pomeniti le premaganje gonskega fanatiz-ma Toma in Maksa, Gabrijela in Mihaela, nerazvitih in zavrtih slovenskih sovražni-kov, postala nekaj drugega: enotnost na-rodne – monolitne, a s tem že monopolne, od novega razreda, od elit srednjih plasti vodene – akcije, gibanja. Da bi obramba na-cionalnega kulturno-državnega modela po-stala odrešilna Ideja, ne pa zgolj funkcional-na praksa. Gentilizem obnavlja – sicer na višji, a s tem na še bolj nevarni, na še bolj regresivni ravni – temno slovensko pred-vojno vas, ki je živela od odpora do izdajal-cev, v sebi pa ni našla drugih vrednot kot potrjevanje našosti. Danes bi moral vsak kulturni Slovenec prebrati Kavčičevo po-vest **Ne vračaj se sam**, da bi videl, kam pe-lje gentilizem. Na videz v spravo, dejansko v novo postavitev sovraštev; v najboljšem primeru pa bi bil le moralno-ideološki ali celo psevdoverski alibi za partitokracijo, ta-ko kot sta bila komunizem alibi za enopar-tijski despotizem in krščanstvo alibi za mo-nopolizem Cerkve.

Naj bom natančen: vsakdo med nami je sam; to samoto lahko deloma premaga le – v duhu novokrščanstva – v stiku z osebnim,

neinstitucionaliziranim, neustanovljenim, svobodnim Bogom, v dvogovoru med svo-bodno osebno vestjo in Bogom, ki je ne-ujemljiv v okvire in verige kolektivismov; kako jo premaguje, če jo ipd. – to je njegova temeljna življenjska dogodivščina. A bolj ko je razvit, bolj je diferenciran, bolj je tuj svojemu plemenu, kolektivu. Kavčič slika slovenskega človeka na meji, ko se začenja zavedati te svoje odtujenosti, osamljenosti, ko mu kolektivi – (na)rodni, razredni, cer-kveni – ne pomagajo več, ko se začenja – za-radi razloma kolektivitete – njegova zavest individualizacije, vendar pa jo šele čuti. Ni-ma še etičnega in intelektualnega progra-ma, kako jo preseči. Svoj gentilizem – pri-padnost Kolektivu – doživlja kot konec ne-ke zgodovine, kot razpad Doma, Smisla, Tradicije, Občestva, Skupnosti, Pravega: kot umor, smrt, vsega tega. V ospredju nje-govega doživljanja je poraz. Prej je hotel predvsem zmago; vsaka stran noče zmago svojosti, našosti. Zmaga je drugo ime za po-mor vseh drugačnih, ki so zgolj sovražni. Zdaj prehaja v – zgodovinsko objektivno evropsko – možnost, da so drugi lahko raz-lični. Vendar naj tu posebej ostro zapišem: partitokracija, kateri se bližamo ob razpadu integralizmov, gibanj, vsakršnih enotnosti, tudi (na)rodne, ki je rearhaizacija in regres, je znosnejša od enostrankarskega sistema, ni pa nobena rešitev, je le pluralizacija mo-či, oblastnih centrov, pač bolj usklajena z ekonomizmom moderne dobe, s tržiščem, z vlado duha produkcije in informacije. Ni pa bistven korak čez neolitsko družbo (ob)lasti. Vračanje od politokracije – od po-litične demokracije – k enotnim Gibanjem, tudi (na)rodnemu, lahko vodi v fašizacijo, saj spet podredi individuum. Zavest in iz-kušnjo posameznikove strahotne samote je treba ohraniti in jo vzdržati. Nobena posve-titev nečesa tosvetnega – ne Partije, ne Cer-kve, ne Naroda, ne Tržišča, ne Uspeha, ne Zemlje, ne Krvi, ne Razreda, ne Plemena, ne Kolektiva – ne more in ne sme človeka odrešiti odgovornosti njegove osamljenosti; vse to so hudičevi obeti, zapeljevanja dia-bolije. Ideologija sakralizma, ki skuša danes na Slovenskem vrniti sveto brez Boga, spremlja gentilizem kot njegovo temno kri-lo – čustveno versko fanatični alibi, da je lahko kaj tosvetnega posvečeno, pripisova-nje Smisla rečem tega sveta, odgovornost Skupnosti, svobodo Nadrejenim. Je odpo-ved od človekove smrtne dogodivščine.

Nič ni na tem svetu tako trdno – odrešljivo – da bi smelo človeka odvezati njegove osamljenosti in nezmožnosti, da sam najde smisel. Smisel je, vendar na drugem svetu. Le transcendenca – Bog – ga more dati; ker pa Bog ni od tega sveta in ker je nezajemljiv v posvečene kolektive – ustanove, nam ne daje tosvetne trdnosti. Tu je Kavčičeva povest posebej zdravilna: kaže, kaj se zgodi vsem, ki imajo Boga za Vodjo naše skupine, ki Boga posvečajo, namesto da bi ga pustili v svobodi transcendence; kaže, kaj se nameri vsem, ki izgubijo Boga in ohranijo le fanatično svetost, to je sveto vojno za našost. Čaka jih, kot Toma, razpad vsega in životarjenje v temi, ki je slabše od živalskega, saj ga spremlja čutna zavest nenehne porazenosti. Novokrščanski človek se oblikuje šele onkraj navezave na ta svet, predvsem pa na zmago. Človek mora kot avtonomno bitje sicer gledati, da ni nenehoma poražen, v pomenu onemogočen, zavrt, najbolj pa mora paziti, da se ne zapiše iskanju Zmage. Resnica Zmage je zmerom poraz. Iskanje božjega zunaj dvojčkov zmage – poraza je poskus najti tisto zavezljivo svobodo, ki se odreši od osamljenosti – prekletosti – z ljubeznijo.

3.

Oglejmo si še nekatere eksistencialne Kavčičevega sveta, ki so danes zaradi realistične zavesti o našem bivanju blažilni, če ne celo odrešilni.

Kavčičeva realna pripadnost eksistencializmu se kaže tudi s kategorijo tesnobe, ki je temeljna za povest **Ne vračaj se sam**. (Mimogrede: naslov je zelo dvoumen. Bi se moral glasiti: vrnite se vsi!? Kako naj bi se vrnili? V vlakih za morišče, kot zmagovita vojska? Torej kot trupla ali kot zmagovalci? V vsem odločilnem se zmerom morem vrniti le sam! Smrt je posamezna, tudi umiranje je stvar osebe. Če umiram – umrem – kot Razred, Rod, Gibanje, Vojska, se žrtvujem kot mučenik za Idejo, sem že vnaprej zmagovalec, heroj, posvečujoča žrtev. Tudi od tega slepila nas Kavčič odrešuje! Tesnoba je prisilil jopič, ki stiska človekovo dušo. Arhaični Slovenec nima etike – svobode, da bi zmogetl dati svoji duši krila, zamah. Krila je imel le kot pripadnik neke Celote, Gibanja, ne kot posameznik. Bolj ko se Celota problematizira, bolj pada posameznik v tesnobo. Najbrž je zgodovinski položaj celotnega svetovnega Zahoda danes še zmerom

v znamenju tesnobe. Vse celote razpadajo, ljudje iščemo novih celot, sekte in gibanja, zelene in vzhodnjaške, a vse zaman, dokler se ne bomo temeljno dearhaizirali: dokler ne bomo znali postaviti Strank, Cerkev in (Na)rodov na svoje mesto v zgolj imanenci, v zgolj relativnem, prebiti zaslepljenost z imeti in vladati; dokler ne bomo spet svobodni v odnosu do imanence, do reči tega sveta – spet božji otroci v pomenu, ki ga je znal dati besedi že Cankar: popotniki, selci, morda potepuhi, obrobneži, v evangeljskem pomenu ubogi. Tega se moramo zavedati prav danes, ko se Slovenci slepimo, da se rešujemo, če gremo po zahodni evropski poti, če dobivamo državno in duševno, družbeno in ekonomsko suverenost, avtonomijo, emancipiranost. Vse to je potrebno, v območju telesa. Telo brez duše ali telo, v katerem vlada tesnoba – samoomejujoča – duša, bo ostalo nesrečno telo, ki bo v novih svetih vojnah iskalo nove zmage in s tem bredlo vse bolj v živi pesek napačne poti.

Notranji monolog, ki je bil v 50. letih formalna novost na Slovenskem, je rezultat strukture, ki jo opisujem. Človek je postal toliko notranji, da je čutil negativiteto, kvarljivost vsega, v kar je veroval, vendar tega čutenja ni znal povedati javno – tudi javnost ni bila razvita, v dialogu z drugim, svobodno, odgovorno, ampak kot temno, polartikulirano spremljavo lastne očitne misli. Zato je ta notranji monolog bolj notranji občutek, ki podvaja osebo, jo dela sami sebi odtujeno, ta konkretna oseba pa svoje dvojnosti ne more premagati, ker ji občutek nenehoma uhaja, saj ga ne more jasno formulirati; je na drugi – na temni – strani osebe. Je kot žival, ki spremlja duha. Duh se je podrl, zavladata je žival. A žival kot zver ni rešitev. Notranji monolog je eno od literarnih sredstev pokazati na razpad – razcep – človeka, ki ga Kranjec še vzdržuje kot integralnega z vero v udejanljivost konkretnega Komunizma, z mesijanizmom in milenarizmom. (V svojem času Kavčič ni edini s takšno tehniko in doživljanjem. Je pa pri njem funkcionalna, smiselna, medtem ko jo nekateri le posnemajo, ne da bi vedeli, kaj z njo; manjka jim radikalnost; doživetja razpada: depersonalizacije, ki se je zgodila, še preden je sploh prišlo do močne in trdne personalizacije, do personalizma, kakršnega je s težavo in kot glas vpjjočega v puščavi terjal Kocbek.)

V povesti – v njenem svetu – so zelo pomembni vonji in slišanja. Socrealistična, etatistična, pseudohumanistična literatura je temeljila na zavesti, ta pa je bila le ideološko formulirana – marksistična – kolektivna zavest ali zavest karizmatičnih prednikov in voditeljev. Vsakdo, ki je hotel do individualizacije, je moral najprej osamosvojiti posameznikovo telo, njegovo osebno izkušnjo; šele posebno telo je nosilo izkušnjo posebnega duha. (Od Zupana do Menarta in Koviča.) Telo pa je stvar čutov, samočutenja. Grafenauer je pod konec 50. let izdal zbirko **Večer pred praznikom**, ki je z romantično predelavo Benna upodabljala predvsem samočutenje – samozaznavanje, a tudi samomilovanje, samogladenje, že skoraj samooboževanje – telesa, ki se je izmaknilo terorju, nadzoru Kolektiva in se zdaj predaja samo sebi, samo svoji prej prepovedani dogodivščini. Občutje je kot pri Kavčiču: večerno, le da je v njem polno traklovske sladke tesnobe, užitka v samorazpadanju, medtem ko so reakcije Kavčičevih likov ostrejšje, razpad je neprijeten, bridek, odtujen od sleherne miline in le skriva resnico: nož.

Telesna občutja se eksistencializirajo v tista stanja, ki so najbolj značilna za Zajčevo poezijo – sumničenja, negotovost, strah. Strah nastaja zaradi vsega, zaradi občutka zavoženosti individualnega življenja, zaradi mehanizacije objektivno družbenega življenja, zaradi temne krivde, ki se oglašja v vsakomur in ki je tudi posledica ideološkega terorja: vsak je možni agent razrednega in sploh sovražnika. Strah je izraz nemoči, ki spremlja vživljanje v poraz. Zmaga je čedalje bolj stvar onih zgoraj, svetega bistva Stvari same, medtem ko se razodevajo vse posamezne človekove dogodivščine, posamezne življenjske poti kot porazi; strah vrta: zakaj se je vse to zgodilo? Ni več obrambe, varnosti. Strah je posledica izgube smisla; kako živeti brez notranje intimne orientacije? Zajc je upesnil pravo ontološko diabolijo nihilizma – strahu. Ni čudno, da je totalitarna oblast, ki je čutila, da ne sme dopustiti dezintegracije svoje ideološke magije, tako nestrpno reagirala in Zajca – njegovo poezijo – skušala odstraniti s prizorišča. Bolj čudno je, da je molčala ob Kavčičevih tekstih, ki niso bili kaj dosti bolj svetli in so diferencirali v podobno smer kot Zajčevi. Tudi Kocbeku so zamerili predvsem eksistencialni strahu. Vendar je pri Kocbeku poleg

strahu veliko – posebno moralnega – poguma, pri Kavčiču ga ni skoraj nič. Le še preganjanost in beg. (Podobno kot Kavčič je tedaj pisal Grabeljšek; glej posebno povest **Most**. In tudi Grabeljšek je bil toleriran in še zdaleč ne tako cenjen kot Kranjec, čeprav je danes že jasno, da Kranjca tako umetniško kot v pomenu odpiranja novih zgodovinskih stopenj daleč presega. Kranjec je bil umetno vzdrževana nacionalno-razredno-posvečena korifeja, ki je dajala Partiji direktno legitimnost.)

Zdaj smo pri morda najbolj bistveno značilnih Kavčičevih eksistencialnih: beg in preganjanost. Orisani ljudje ne vidijo več v prihodnost, ta je povsem zastrta, tudi partizanom, poročnikom, ki se zdaj obešajo na užitke trenutnosti. (To smer so v 50. letih razvijali Potrč – **Krivda Ele** – pa Bor, najbolj pa Beno Zupančič, čeprav jo je olajševal z ideologijo prijazne stvarnosti, vesolja nad uspehi in usrednjeslojevanju bivših ljudi z dna, užitka v samopotrjevanju znotraj nekam rožnate – na rožnato prebarvane – imanence.) Tudi sebe ne razumejo več. Dozdajšnji intelektualni instrumenti niso več zadostni; kot da vse polzi iz rok. Sprememba sveta je temeljna, oni pa je ne znajo ujeti v razlago. Strahovlado nad bližnjimi nadaljujejo tudi zato, ker jih je strah lastnih praznih rok. Če bi jim pustili, tem drugim, svobodo, bi se hitro pokazalo, da sami ne morejo biti več vodilni razred ali grupa. Eno je zmagati v vojni, drugo voditi civilni svet; vojaški baroni so možni v fevdalizmu, točneje, v začetkih fevdalizma, ne pa v visoko industrializirani in celo poindustrijski družbi; odtod najrazličnejši poskusi spremeniti stvarnost, ne pa sebe: s psevdopolitičnimi sredstvi nasilja jo fevdalizirati. (Glej Kozakove drame, posebno **Afero** in **Kongres**.) Vrednote, kot je heroizem, so fevdalno arhaične. Že grška tragedija jih je problematizirala, glej Evripidovega **Herakleja**. Ciril Kosmač še ne more od njih; tudi zato je doživela **Balada o trobenti in oblaku** takšno vsesplošno slavo: tako pri oblasti, ki jo je reheroizirala, poetizirala in estetizirala njeno ideologijo, njen kultni spomin, kot pri publiki, ki je uživala v herojski preteklosti slovenstva, kot so nekoč Jurčičevi in Levstikovi bralci v **Martinu Krpanu** in **Juriju Kozjaku** ali **Domnu**; Kosmač je moderni Jurčič. Dlje kot Kosmač je šel – več kot desetletje pred njim – Zupan v **Panterju Dingju**; tu je heroizem podan in obenem

problemiziran v izziv, v tveganje, v individualno pustolovščino. (Zupan je Dinga nadaljeval z Berkom v **Menuetu**.) Pri Kavčiču se vse to neha. Zato je tam, kjer slika heroje – tudi v **Žrtvah** – šibkejši, njegovega mu peresu se bolj prilagajajo tesnobni tuhtavci, preganjanci, begunci.

Tudi junak **Pustote** je begunec, osamljenec, reduciran na delovno žival, vendar samotno, ki skuša ohraniti svoje telo; malokateri pisatelj se je znal toliko poistovetiti z reduciranim človekom, kakršnega je ustvarjal stalinizem, obenem pa z nekom, ki ne more in noče biti preprost hlapec, z nekom, ki uide nadzoru totalitaristov s tem, da pobegne v območje težko nadzorljive telesne polzavesti. Je korak nazaj in je vendar obenem tudi možnost za korak naprej; ko bo nadzor popustil, bo telo prešlo v ekspanzijo, individualiziralo se bo, začelo bo z individualno agresijo. Tega Kavčič ne opisuje, to je čez njegovo izkušnjo. Pač pa to opisujejo, čeprav v olajšani obliki, ludisti, glej Filipčičev **Greinvaun** itn. Kavčič se ne more odpreti nikakršni lahkotnosti. Če – ko – njegova literatura izgubi težino, težaškost, obremenjenost, izgubi tudi značilni vonj, estetsko privlačnost, postane intelektualistična, nekam formalistična in prespodbna; to je vzrok za manjši uspeh nekaterih njegovih knjig. (Tudi kaskovskega cikla **Od tod dalje** itn., ki je preveč shematičen, simboliziran, abstrakten. Kavčič nima roke za abstraktno slikanje, najbližja mu je čutna tema.)

Nenehna preganjanost Kavčičevih junakov – nikoli ne bodo dosegli miru, varnosti, notranjega srečanja s samim seboj – je v veliki meri posledica spoznanja, da svetu vlada naključnost. Hujšega krivoverstva pisatelj skoraj ne bi mogel zagrešiti. Vladajoča – mesijanska – posvečena ideologija uči, da vodi razredni boj nujno skozi posamezne zakonite etape k brezrazredni družbi, ta pa je drugo ime za tostranski raj, za ukinitev antagonističnih nasprotij, za udejanjenje komunizma. Votek te teorije je, da človek – Partija – obvlada ovire in nasprotja družbe, s tem tudi ekonomijo in tržišče, človekovo izgubljenost, daje zgodovini in ljudem jasno smer. Vodi jih za roko v to smer. Ta smer je že v bistvenem dognana, dovršena. Večna zmaga je tu. Naključja so le na ravni posameznih usod, ki niso tipične, zato mora literatura slikati tipične ljudi – tipičnost je resnica, posamezne zablode so naključja brez pomena. In zdaj pride nekdo, ki

prečrta to Svetlobo zgodovine in Partije, to hojo, ki je trdno napredovanje k cilju, to zanesljivost hoje. Vse postane nepregledno, temno, nenadzorljivo, izgubljeno. Vse? Zatenkrat le usoda bivših domobrancev. Vendar tudi usode partizanov ne kažejo kaj več šans. (To je utemeljil **Zapisnik**, ki je mojstrska knjiga o skoraj popolni nespoznavnosti sveta, resnice, vedenja, orientacije.)

Kako naj ne bi človek zgolj in povsod le bežal, če pa je vse, kar se z njimi dogaja, postalo naključno? Še huje: ta naključnost ni približna sredina med zlim in dobrim, torej vendarle nekaj šans, da se temu ali onemu posreči in se ogne polomu. Pri Kavčiču človek nima nobenih šans. Logika sveta – zgodovine – je alogična. Vlada iracio(nalnost). Zato je sploh nemogoča smiselna akcija, na mestu akcije je beg. In psihologija polzavednega kot nadomestila – zamene – za izgubljeno akcijo. Beg je drugo ime za zanamiranje vsega, za umiranje, za obup, za nesmisel, ki razdira sleherno možno opredelitev. Vse je zavoženo; vsaka akcija še bolj krepi že dano zavoženost. Z gonskim pravošarstvom prehaja zavoženost v ubijanje. Pristno čustvo je le še sovraštvo – do drugega – in strah zase. Pa tudi že sovraštvo do sebe. Razvija se avtodestrukcija. Literatura tega obdobja in novih smeri na Slovenskem – od srede 50. let naprej – sem krstil za avtodestruktivizem. (Ponavljam: v današnjem slovenskem prerodu vednost o temeljnosti avtodestruktivizma ne bi smela manjkati, sicer bomo spet zašli v naivne propagandizme in ideologizme nacionalistično (na)rodne kova.)

Téma povesti je skrajna, neznanska stiska: ujetost človeka v precep, v verige, v past. To je mučnost nihilizma poznih 50. let; perspektivovstvo se ga je zavedalo, zato se je vrnilo k Sartru, deloma k marksizmu in revoluciji, vendar na nov način. S sarkotomarksizmom je oblikovalo, načrtovalo, analiziralo, novo socialno akcijo, ki temelji na posameznikovi svobodi, ne več na gibanju in kolektivu, na revoluciji množic in razredov, delavsko-kmečke koalicije, marveč na samostojni življenjski dogodivščini svobodnih, ~~av~~ezanih intelektualcev, ki se srečujejo med sabo, so solidarni in sklepajo začasne zveze. (Morda je bil tu vzrok za nesporazum med perspektivovci in Kavčičem, saj je ta ostajal do intelektualne akcije skeptičen; v Slovencih je preveč videl usode Tomažev in polživali. Po svoje je imel

prav, točno je napovedal zlom **Perspektiv**. Vendar je bil ta prav bolj prav človeka, ki vidi na koncu vsega poraz in smrt. Ne moti se; a kaj, ko je treba živeti. V tem primeru pa je bilo oblikovanje slovenskega kritičnega intelektualstva – šele danes vidimo, kaj je s Slovenci, ker te plasti nismo razvili – pomembnejše od skepse, pa čeprav je tekla zgodovina tega intelektualstva skozi hude poraze; a noben še ni bil dokončen. Tudi Jančarjevi drami **Arnož** in **Valček** nista dokončna nihilistična vsota napačnega intelektualstva oziroma ponovne zavlade lumpenbarbarizma. Moč človeka kot intelektualca je večja, kot si mislimo, seveda če ga ne reduciramo zgolj na kinično ciničnega dediča razsvetljenstva, če ga povežemo z novokrščanstvom.)

Osnovnemu sporočilu Kavčičeve povesti ali njenemu votku bi mogli reči: spoznanje o usodni brezizhodnosti človeka. Kavčič sam to brezizhodnost sicer v duhu stoe ali deloma začetnega Camusa in njegovega **Mita o Sifizu** omejuje, kaže na človekovo nepristajanje na poraz, na nekakšen ničejanjski nihilistični heroizem: delamo – ustvarjamo, pišemo (intelektualci! pisatelji), ne da bi verovali v končno zmago. Delamo, ker nočemo popustiti. To je veliko, vendar najbrž ni dovolj. Camus je po obdobju tragičnega razumevanja življenja – **Nesporazum** – odkril upanje, že od **Kuge** naprej. Faulkner je odkril celo – čeprav paradokсно – vero, krščanskost. Kafka navzlic vsemu ni mogel zanikati in odstraniti problematičnega Boga. Montherlant je utemeljil etično akcijo na veri v Boga, a na podlagi spora s – konfesionalno – institucijo; glej dramo **Port Royal**. Kavčič se nagiba k evripidovskemu nihilističnemu tragizmu, čeprav ga je v obravnavani povesti na koncu olajšal z opisom človekovega životarjenja. Snój je v **Gavženhribu** in drami radi-

kalnejši – vse gre k hudiču. Po drugi strani pa je zamisel o nenehnemu razpadanju – omtvelosti, gnitju, zamočvirjenju – slovenskega sveta še hujša od heroične tragedije, ki je herojem vendarle pravična: čaka jih strahotna smrt, zakol. Tomaža ne čaka jasna smrt, gnije pri živem telesu. V Snojevi drami je umor protest, v Kavčičevi povesti izgubijo umori jasnost dejanja, anonimizirajo se – anonimizacija je tudi spoznanje 50. let, Kovič, Smole, Božič itn. – se skrijejo, postanejo pol resnica, nazadnje kot da jih ni več. Kavčič je v tem radikalnejši od Snoja. Ne veruje več, da je mogoče s posvečeno žrtvijo ustanoviti nov svet. Snój tega najbrž tudi ne veruje, a se dela, kot da bi morda bilo to mogoče. Za Kavčiča očitno ni več mogoče. Razpadamo. Da bi se rešili, moramo začeti drugje in drugače, ne več z obnovo umorov. Tu pa se Kavčič uskladi z Zajcem. Vojna je za oba prehudo doživetje, da bi smela z njo še kdaj in kako manipulirati. Rešitev mora nastati onkraj vojne, onkraj vojščškega pristopa k življenju, onkraj dileme zmaga-poraz.

Kot vojščaki bomo le nadaljevali iztrebljanje teles in kulture-duha. Izgubili bomo posluš za razliko med življenjem in smrtjo. Reducirali se bomo zgolj na ponesrečence. Verovali bomo – nihilistično – zgolj v nespremenljivost tragičnega dogajanja: smrti. Med sabo bomo zgolj preganjanci in preganjanci. Le linčarji. Le nosilci ekskluzivizmov. Le podivjanci brez izhoda. Le nosilci krivde, ki bo pretežka za naša ramena.

S povestjo **Ne vračaj se sam** nas Kavčič vrača k nam samim, k vsakemu posebej, k njegovi najbolj strašni resnici, ki pa nikoli ne sme postati le formalna, še manj presežena resnica preteklosti. Je resnica današnjosti in ostala bo resnica prihodnosti. Vendar pa ne bo vsa resnica. Poleg nje je še nekaj drugega: človek kot upanje in ljubezen.

NADA GABOROVIČ

Prepričljiv in prikupen roman

Ne preseneča, da je *Jezdec brez konja* ponatis iz leta 1973! Kajti ta Godinova stvaritev pomeni premik od vse pretrdovratno uveljavljenega črno-belega, včasih že klišejskega upodabljanja narodnoosvobodilnega boja in njegovih junakov.

Ferdo Godina, ki se je že pred vojno zapisal v slovensko književnost z Belimi tulpikami, je v *Jezdecu brez konja* popeljal bralca v drugo leto narodnoosvobodilnega boja, ko je svojega navihanega, duhovitega in hudomušnega junaka, sedmošolca z ljubljanske gimnazije, odpravil v partizane. Fant ni prav čisto nič olepšan, tak je, da ga imamo radi in mu sledimo v njegove dogodivščine. Ker se je, po naravi udarjen na smeh, šale in neustrašnost, z verzi norčeval iz velikih mož laškega fašizma, posebej seveda iz Mussolinija, mu nenadoma ni več kazalo ne dobro ne spodbudno tam v njegovi šolski klopi. Tako je nastopil pot najprej ilegalca, nato partizana na Krimu. V naslednjih letih je prehodil s sotovariši vse postaje križevne poti slovenskih partizanov vzdolž in širom po Sloveniji, vse do osvoboditve.

Preprosta in navidez nezapletena zgodba. Kot jih je toliko. Iz te snovi pa je zgnel Ferdo Godina z močjo svoje zrele ustvarjalnosti delo, ki ni le sveže in prikupno, zelo berljivo, izvirno v svojih postopkih in ne kaka posiljena slikanica, marveč verjetna, prepričljiva pripoved.

Ker je pripovedovalec glavni junak, je bilo za pisatelja gotovo teže ubirati ravno pravišno pot med možnostmi in pastmi, ki jih nastavlja ta izbira, saj se je bati, da morebiti zdrkne v preveliko zasebnost, samovšečnost, nekritičnost.

A ta junak, ki se ga je oprijelo kar simbolično ime Jezdec brez konja, saj je os-

tal skozi vso partizansčino anonimni borec, čisto nič stremuški, zmerom odrezav in domiseln, odkrito priznavajoč svoje napake in pomanjkanja čednosti, kot je na primer strah, ta sedmošolec, ki nikoli ni mogel zlesti na konja in je bil poln napak, a pri tem dober ko kruh, zanesljiv in tovariški, kakor je bil zmerom lačen in nabrušenih pet, ni poznal samohvalisanja ne lastnega povečevanja zaslug, junaštev, kaj šele, da bi terjal kakšno plačilo za tisto, kar je bil vselej voljan storiti. Rajši si je pomagal sam. A hlinil se ni, pod kožo ne bi nikomur maral za nič na svetu lesti, ne se zaradi boljšega položaja na hierarhični lestvici vdinjati nadrejene mu. V pravem in prenesenem pomenu potemtakem jezdec na valovih naključij, nikdar pa pred močnostjo, da bi prišel na konja.

Eden izmed številnih, morda le malo opaženih ali sploh skoraj ne. Pozorni bralec pa kmalu odkrije, da ta neolepšani značaj skriva v sebi tiste vrline, ki imajo trajno vrednost. Hibe so posledica mladostne samosvojsosti, zaletavosti ali preskope premišljenosti; so prej koristne kot vsega obsojanja vredne, naredijo veliko manj zgage in škode, kot jo pripravlja iz dneva v dan komandir Strela, ki bi za svoje ambicije, da napreduje, tudi stregel po življenju drugih. V svoji častiljubljenosti, je pripravljen tiste, ki ga dovolj ne častijo, tudi likvidirati. In eden izmed takih, ki so pri Strelu v nemilosti, je tudi Jezdec. Strela je tudi tartifovski tip, zavrt, zato pa osovražen pri tistih, ki dajejo življenju svojo pravo ceno.

Pisatelj je »odbral« posamezne tipe, značilne med borci, ki so krojili usodo reda najprej na Krimu, nato na Dolenjskem in drugod, kjerkoli pač jih je vodil boj

Ferdo Godina:
JEZDEC BREZ KONJA.
Založba Borec.
Ljubljana 1987.
Opremil: Branislav Fajon.
Strani 242.

FERDO GODINA

Avtorjeva beseda

za osvoboditev. Kot njihov soborec jih je natanko opazoval, jih kategoriziral, vdolbel v spomin. Tako je v delu izpisana resnica, kakršno je videlo ustvarjalčvo oko, začutilo srce in kakršna je utegnila biti. Zato prepriča. Jezdec brez konja, mladi gimnazijec, čigar brat pade v partizanih nedolgo potem, ko se srečata, in ki je trn v peti Streli, ni iz takega testa, da bi se slepo pokoraval, če ga razum svari. Tako prihaja do konfliktov, ki so neogibni, saj je do sedaj poznal samo domače in se pričkal s sošolci in sosedskimi fanti o nepomembnih rečeh, medtem ko gre zdaj za biti ali ne biti.

Vodilo Jezdeca je zdrav nagon in neokrnjena mlada narava, s čimer tudi nezavedno odganja tegobe, ki se kopičijo v njem, se skušajo vgnezditi in si ga podrediti, zlasti ob tragikah, ki jim je priča in ga naravnost zasipavajo. Preizkušnje pa ga krepijo. Njegov smisel, da vse preobrne na lažje, šalo, mu stoji rešilno ob strani. Na svoj način se postavlja po robu nepredvidenim in nepredvidljivim okoliščinam, ki jim včasih zdrava pamet ni kos.

Seveda njegov življenjski slog ni lahkomišelnost ali površnost ali neresnost, kakor bi ga rad označil v svojih ocenah Strela. Je njegov obrambni mehanizem, da zmore načrpati dovolj moči, premagovati strah, preživeti iz dneva v dan, iz ure v uro, od bitke do bitke, od umika do umika in od negotovosti do negotovosti. Za sedemnajstletnika včasih neobvladljivi napor postanejo na ta način še obvladljivi, zato poguma tudi nikoli zares ne izgubi, moči mu ne uplahnejo, junačenja ne zamenjuje z junaštvom, dejanj ne z besedami.

Jezdec je tudi tuje postavljane svojega življenja tako na kocko, zato tega tu-

di ne počne s tujim. Nikoli pa ne preneha biti in ostati pravi patriot, nikoli ni nobeden karierist ali le begunec pred nasiljem laškega ali nemškega okupatorja. S tem, ko ne izziva smrti, ker se zaveda enkratne danosti življenja, njegove dragocenosti, mu to njegove zvestobe, predanosti in junaštva nič ne okrne. Saj ga tudi ne mine volja do bodočega življenja, ki ga bo prisiljen preživljati brez roke; na pragu svobode ga namreč hudo pohabi sovražnikova krogla, toda okrutno resnico mladi partizan sprejme kot neogibnost, kot svoj – sicer nedoumljivi – delež v tem napornem boju za slovensko osvoboditev. Tako bo prihodnje preizkušnje tudi zmogel premagovati. V smislu bodočega je premagan davek nesmislu, kar sleherna vojna je.

Jezdecu ni bilo prizaneseno, kot ni bilo večini v tem peklenskem kotlu druge vojne. Toda zaradi svojega lastnega odnosa do časa, v katerega je bil postavljen, ki mu je dal del sebe, kakršen želi biti in ostati, se pravi pristen, prisrčen, globoko človeški, zvest, zanesljiv in tovariški, zaradi tega odnosa je odkrit do sebe, saj se zaveda, da mu zunanja, kakršnakoli polakiranost, olepšavanje ne moreta nič pridati in tudi ničesar odvzeti, da bi bila njegova podoba lepša, pomembnejša. Je drobec naše resnične zgodovine, velike in tragične, del strašnega in izjemnega časa, ki je postavil ljudi na preizkušnjo, ne da bi dovolil stranske izhode; čas navzkrižij, ko je bilo treba zelo veliko človečnosti v ljudeh, da niso omahovali ali omagali in se človeško zlomili.

Jezdec brez konja, katerega odlika je lep in skrben jezik, zasluži hvalevredno pozornost.

Teh nekaj misli je bilo prebranih na predstavitvi ponatisa knjige Jezdec brez konja 22. aprila 1987 v Ljubljani.

Jezdec brez konja je roman iz partizanskega življenja. Kolikor sem mogel sem ga pisal brez vojaških in političnih kalupov. Ob tem bi rad omenil, da smo ves vojni čas nosili v sebi pezo prisotnosti smrti. Ta stiska se je odražala pri vsakem drugače, ko pa smo stali res neposredno pred smrtjo, smo si bili zelo podobni. V hipu nas je prežela neka bolečina, silna želja po življenju in brez izjeme se je smrti vsak bal.

Spominjam se Štefana Kovača, ki je leta 1941 vodil upor v Prekmurju. Že njegova bližina je človeka navdala s toplino in pogumom. Vsaka njegova beseda je pomenila za nas vero vase in seveda tudi v zmagi. Ko pa so Madžari v jeseni 1941 pri velikih aretacijah zajeli večino prekmurskih borcev, se je prostor okrog Štefana Kovača nezadržno ožil. Tisti, ki so prišli še pred njegovo smrtjo z njim skupaj, so pripovedovali, da ga je stiska razdvojila in smrt je bila samo še posledica te stiske.

Drug podoben spomin nosim s seboj na Staneta Semiča-Dakija, ki je bil, kakor je znano, legenda slovenskega partizanstva. Redki so se z njim lahko primerjali po pogumu. Spominjam pa se prizora, ko sem ga videl v smrtni nevarnosti in njegov strah ni bil nič manjši od mojega, ki nisem bil nikoli junak. Italijani so nas namreč 1943 bombardirali iz avionov v požganih kočevskih vaseh. Ob bližanju težkega bombnika, ki je trosil bombe, sem legel pod steno požgane hiše. Od nekod priteče Daki, se vrže pod zid na nasprotni strani ceste in kakor so se bližale eksplozije, je delal grimase. Bal se je najbrž smrti do tiste mere kakor jaz.

Glavni junak v *Jezdecu brez konja* – tako je tudi njegovo partizansko ime –

pa ima drugačen značaj. Svoj strah pred nevarnostmi je vedno poudarjal. Nikoli ni skrival, da rad zamenja pogum in bojno slavo za kuhinjo in kotlji, za kuharjevo skladišče in cigarete. Junaštvo je prepuščal drugim. Zato je bil to v takratnem okolju po svoje absurd. Absurd zato, ker je bilo in je moralo biti po edinicah življenje povsem drugačno. Ščasoma se temu trdnemu življenju ni mogel tudi on izmakniti. Mrznja okolice do njegove neodločnosti in mencavosti ga je potiskala celo v prve vrste bojnega meteža, iz katerega je kot samotni potnik ranjen odšel v bolnico namesto na konju v Ljubljano.

Ob Jezdečevem partizanskem življenju se odvija zgodba njegovega brata Janeza, študenta in njegovega dekleta Katje, ki sta šla pred Jezdecem v partizane. Katja spozna v partizanih lepega in pogumnega Strelo. Pusti Janeza in se naveže na Strelo, ta pa je poln kompleksov manj vrednosti, kajti prišel je v partizane kot kmečki hlapec, brez staršev, Katja pa je bila intelektualka. Tako začeta sicer globoko ljubezen, ki pa je polna napetosti, bridkosti in razklanosti, strahu drug za drugega in stisk pred strogiimi pravili, da je ljubezen v partizanih nezaželjena. Ni bilo mogoče voditi ljubezni v težjih okoliščinah, kakor je bilo v partizanih, še posebej pa za vestno partizanko Katjo. Doživlja udarce, od jih ni konca. Najprej pade njen bivši fant Janez, nato pa še nesrečni in notranje razklani Strela.

V *Jezdecu brez konja* sem se dotaknil tudi naših človeških odnosov do kmečkih ljudi, ki so nas in revolucijo nosili na svojih ramenih. Kljub našim obljubam, da jih v svobodi ne bomo pozabili, so se jih po vojni le redki spomnili. Še

več. Jezdec razmišlja tudi o tem, kako je povojna oblast kmečkega človeka, to največjo štiriletno oporo narodnoosvobodilnega boja udarila, mu odvzela osnovne človeške pravice ter mu jemala njegovo zemljo. Ostal je dolgo brez socialnega in zdravstvenega zavarovanja in potisnjen na rob socialnega položaja, da si je moral množično iskati svoj kos kruha v tujini in to celo pri največjem sovražniku med vojno, v Nemčiji.

Na *Jezdecu brez konja* je ob prvi izdaji bil pozoren Primož Kozak, ki je v tistem času že predaval na akademiji za igralsko umetnost. Vesel sem bil njegovega mnenja, da se pod skorjo humorja in ironije v *Jezdecu brez konja* skriva jo drame naše generacije. Odločil se je, da bi po romanu skušal posneti film, ki bi ga režiral študent akademiji, igrali pa bi študentke in študentje. Če Primož ne bi umrl, bi mogoče danes rekli kako besedo ne samo o romanu ampak tudi o filmu, ki bi verjetno nosil naslov *Jezdec brez konja*.

NADA GABOROVIČ

Plebiscitno leto

Slovenska matica iz Ljubljane je v sodelovanju z Založbo Drava v Celovcu in s celovško Družbo sv. Mohorja izdala zanimivo, poučno in po svoje izčrpno delo *Med nebom in peklom*, pretresljivo pričevanje oziroma dnevniške zapiske in premišljevanja koroškega Slovence Petra Moharja v plebiscitnem letu 1920, komaj dvajsetletnega hlapca pri bogati, a nemštvi že vdani, z vindišarsko zavestjo že prepojeni bogati kmečki družini iz Podgrada pri Škocjanu v Podjuni.

Pisanje je toliko zanimivejše, ker avtentično govori o dogajanjih v tistem času in tistih izpostavljenih slovenskih krajih, katerim se je pisala nova usoda, krojila drugačna bodočnost, saj jim je bila namenjena iztrganost iz slovenstva, odcep od matične dežele in s tem izguba domovine, Slovenije. Krivda za to je bila naprtena marsikomu in marsičemu. Dosedanja zgodovina jo je ocenjevala na temelju dognanj o času in okoliščinah.

Peter Mohar, čeprav le z obvezno osnovno šolo, a izredno vedoželjen, ljubitelj knjig, izrazit premišljivalec, si je skušal s svojim zapisovanjem lajšati mnoge lastne zasebne tegobe in težave, hkrati pa napolniti okolje, v katerem je bil prisiljen garati za skromno plačilo, s svojimi pogledi na svet, s svojo presojo časa, razmer, odnosov med ljudmi, političnega stanja, skratka vsega, kar je ujelo njegovo tanko uho.

Navzlic mladim letom je skušal biti kar se da nepristranski in stvaren. Zrasel iz težavnih razmer na skromnem posestvecu, kjer je tolkel revščino skupaj z domačimi, s privzgojenimi moralnimi načeli, ki so njegov nemirni, vrtajoči duh nujno morala utesnjevati in pehati od pekla do neba, si je skušal sam razmikati ob-

zorja, saj je živo občutil pomanjkljivo obvladovanje znanj. Z globoko vsajeno poštenostjo, nezaletavostjo in skrajno resnim odnosom do vsega se je tudi lotil zapisovanja, ki ga je čutil kot nekakšno neprestano preverjanje svojega hotenja, da bi prerastel svoj socialni položaj, presegel s to neustavljivo slo zlohotnost usojenosti, ki je vnaprej odrejala njegove možnosti. S samoizobraževanjem, četudi je bil zato deležen gospodarjevega posmeha, podcenjevanja vaških fantov, je spodbujal svoja hotenja, ki so postala danes, v knjižni podobi, dokument tistega časa, saj ni razloga, da zapisom ne bi verjeli.

Peter Mohar, po rodu iz slovensko še zelo zavedne Dobrle vasi v Podjuni blizu Škocjana, je z nastopom prve službe pri Mičejevih šele prav začel spoznavati zagrižen boj nemštva za slovenske kraje na Koroškem, ki so po končani prvi vojni pripadli sicer novo ustanovljeni kraljevini SHS, so pa zaradi svinčenega pritiska usodnih sil čakali na plebiscit, ki je odločil, kod bo potekala državna meja med Jugoslavijo (kot so jo že jeli kratko imenovati) in Avstrijo. Avstrija se je na vse kriplje trudila, da bi si pridobila omahljivce. Vse moči je tudi napela, da bi zasejala mržnjo do nove jugoslovanske oblasti. Iz svojih privrženec je naredila spretne agitatorje, dnevne aktiviste, ki so oznanjali konec življenja, kakršno so slovenski Korošci živeli in bili vajeni živeti, s svojimi šegami in verro, doslej – kajti pod Srbi sta pravoslavje in cirilica, je srbski jezik in čisto drugačen življenjski slog. Vrh tega so ti agitatorji udarjali spet na vindišarske strune, opozarjajoč, da so slovenski Korošci nekaj svojega, neodvisnega od slovenstva, od vekomaj in za vekomaj.

Peter Mohar:
MED NEBOM IN PEKLOM.
Slovenska matica,
Založba Drava
in Družba sv. Mohorja.
Ljubljana 1986.
Opremil: Julijan Miklavčič.
Strani 481.

Stara velika Karantanija je bila prezrta, zamolčana, utišana, kolikor se je je še pretekalo po žilah staroselskih koroških Slovencev, jo je prepil strah pred negotovo prihodnostjo v kraljevini SHS.

Do polarizacije je prišlo naglo, saj so razen propagande nemštvu v prid govorili tudi ravnanje novih oblasti na tem »prehodnem« ozemlju, povezano z bridkimi izkušnjami in razočaranjem prebivalstva, pa strah za jutrišnji dan, izjemna navezanost na rodne kraje in deželo ter občutek negotovosti, podkrepjen z zgodovinskim spominom, zaradi česar so tudi nekateri nesporno trdni Slovenci glasovali za Avstrijo. V deželi, naslonjeni na avstrijski, nemško govoreči živelj, v prepletanju dveh pogledov, pripadnosti, zavezanosti domačemu je sleherni početje odmevalo še veliko bolj. Presoje so iz muh pre-raščale v slona, žal ne zmerom brez razloga in neupravičeno. Slovenska Koroška je bolj in bolj postajala čarovniški kotel, v katerem sta se kuhala smola in žveplo zoper kraljevino, jugoslovansko združbo narodov, zoper tujost, ki so jo koroški Slovenci posebno močno občutili v stikih s prišleki z južne strani, ki so prihajali s trebuhom za kruhom, a so domačini v njih gledali vsiljence, možne izkoriščevalce.

Agitatorjem slovenske in nemške krvi, da bi plebiscit obrnil v prid Avstrije, ni bilo treba veliko truda za uspeh, ki se je kazal, sicer prikrito, že vse plebiscitno leto, a je prekosil vsa pričakovanja. Avstrija je triumfiral, Slovenci v matičnem delu so bili vsi iz sebe od razočaranja, zavednim koroškim Slovencem se je vnovič razkrila vsa globina njihove bodoče usode. Slovenska Koroška je bila s čr-

to na zemljevidu odrezana od narodovega telesa, postala je sestavni del ostanka nekdanjega avstro-ogrskega cesarstva. Izigrana, a ne po svoji krivdi.

Ko Peter Mohar popisuje vretje, ki mu je bil priča, meni, da izida volitev niti ni bilo treba ponarejati, kakor so govorila nekatera poročila in obvestila tedaj in kakor je vladalo prepričanje do danes.

Plebiscit je izpeljalo sovraštvo, izid je naredilo sovraštvo, pa tudi tradicija, način mišljenja, način življenja, ki se mu slovenski Korošci niso mogli ne bili pripravljeni odreči ali ga kakorkoli predrugčiti, so opravili svoje. Za ceno tega, najsi se je s priključitvijo začelo izničenje koroških Slovencev in slovenstva tam nasploh, so pristali na ukinjanje svojih naravnih pravic, svoje zgodovine, svoje preteklosti. Sprožili so dolg in do dandanes trajajoč proces zlitja z nemštvom preko ideje vindišarstva in z nenehnim upiranjem zoper to tistih trdnih koroških Slovencev, ki se ne dajo in ki ne odnehajo, prepričani, da je čas stare nakane razvel, spremenil odnos do narodnosti. Da torej še je upanje.

Seveda mladi hlapec tedaj ni mogel pregledati vseh širin in globin problema plebiscita, ki je veliko bolj zapleten, bolj prepredenih korenin, drugačnih dimenzij, kakor se mu je kazalo. Kljub temu imajo njegovi zapisi svojo vrednost – kot priča, prisotnost nekemu tragičnemu trenutku, začetku razraščanja neke problematike, ki tako živo zadeva vse nas Slovence. Sprožajo tudi marsikateri pomislek, ali je bila dosedanja zgodovina tega dogajanja osvetljena zares od vseh strani in iz vseh zornih kotov.

Če nas s plastično upodobitvijo življenja in previranja v njem v letu 1920 Pe-

ter Mohar prepriča, nas precej manj z drugo plastjo v delu, s svojimi natančnimi zasebnimi, prevečkrat ponavljajočimi se in razvlečenimi premišljanji o Evropi kot viru zla za slovanske narode, o samem sebi in svojih zablodah, strasteh, pregrehih, s čimer si je zagrenil kot vdan in globoko veren katolik toliko trenutkov svojega marljivega vsakdanjika čisto po nepotrebnem. Razen kolikor ga je to samozasliševanje in samoobtoževanje ter spovedovanje dvigalo iz plitkosti, na katero bi bil morebiti sicer obsojen, na duhovno revščino, ki bi ji le stežka mogel ubežati v okolju, ki ga je vkleščilo. Vsekakor je njegov uporni in odločni značaj, čeprav večini prikrit, vztrajnost. Prav to je vase pogreznjenega mladega moža tudi postavilo na pot do višjih spoznanj. In tudi zaradi tega je knjiga vredna branja, saj pomeni posebnost v naših knjižnih snovanjih.

NADA GABOROVIČ

Zlata luč

Presenetljivo, a toliko bolj razveseljivo je dejstvo, da nas pisatelj Janez J. Švajncer z vsakim svojim delom bolj vznemiri. To velja še posebej in najbolj za knjigo, ki je nedolgo tega izšla pri Založbi Borec z naslovom *Vzpon in zmaga revolucije pri Sv. Tomažu* in ki s svetlobo svoje neposrednosti, iskrenosti in odkritosti zablesti kot dragocen kamen modrosti, poštenosti in zrelosti. Vse to pa so vrline, ki pridejo do polnega izraza le pri zares nadarjenem pisatelju, kar avtor brez dvoma je in kar dokazuje tudi njegovo najnovejše delo. Čisto preprosto bi ga bilo mogoče označiti kot novo odkritje življenja v vsej njegovi lepoti in surovosti, čarnosti in mračnosti, zakoreninjenosti v zemljo in poskusih, da bi mu spodrezali korenine.

To je delo, ki skrajnje nežno in rahločutno, prizanesljivo in ostro razkriva moč ljubezni in okrnelo sposobnost zares občutiti ljubezen, kar je zmerom poguba za ljudi, saj redko kdo jemlje v misel daljnosežnost posledic. Zato je knjiga tako dragocena, in ker pisatelj govori iz svojih doumetij, zmot, spozab, nepreudarnosti otroka, fantiča, ki je svet začel odkrivati daleč od mesta, v odročni vasi Hranjigovci pri Tomažu pri Ormožu, v vasi, ki šteje nekaj bajt in je ni na nobenem zemljevidu. Toda zanj je bila širen svet; iz domačega brega in njiv, dela in igre, iz stvarnosti je črpal spoznanja in začel razkrivati, da nič zares bistvenega, dobrega, koristnega ne more nastati brez ljubezni med ljudmi, brez navezanosti na domače, brez pravih čustev in vraščenosti v domača tla, v tisto, iz česar izviraš. Da si skupek vsega, kar si prevzel od davne verige prednikov, tvoje pa je, kakšen člen v njej postaneš, da bo ostala

čvrsta, nepretrgana, nezarjavela.

Kajti zlasti to ohranja v človeku človeka. Nič ga ne more ugonobiti, če se je zavedel svoje dolžnosti, da mora predajati tistim za seboj kar največ obogatene bogastva, požlahtnjene misli in čustva. Enaindvajset utrinkov, ki so vsak zase biserni odsev nekega čustvenega doživetja, novega odkritja skrivnosti iz življenja, se veže v celoto, ki odstira garaško, neizmerno pridno, zvesto, pokončno družino pisateljeve matere, v kateri je z dedkom, babico, teto in okoličani fantič vrtal v vse neznano, skušal predreti v bistvo resnic, si izbojevati odgovore na vsa vprašanja, ki so ga trla, tudi o življenju in smrti. V tistih hudih povojnih časih se je teorija krepko bila s prakso in izgovorjenimi obljubami. Fantič je od dedu, značajsko klenem starcu, ki nikoli niti za las ni odstopil od svojega prepričanja, že močno betežnem, a trdnega duha in misli, neverjetno odpornem in žilavem, doživljal svoje otroštvo ob neponovljivih trenutkih lepote, ki so jo prinašali dnevi, pa tudi rušenje svoje otroške zanesenosti in vere v besedo v tem siromaškem, ilovnatem okolišu, tako pogostoma na čisto drugem bregu kot dejanje. Dnevi so nosili razočaranja bistremu dečku, ko se je poslavljaj od pisanih mavric svoje zanesenosti in predanosti parolam, publikam, praznim obljubam. Do obupa in grenkih solz razkačen je v svoji siloviti ljubezni do deda, domačih sovražil njihovo zrelost, zadržanost do slepe vere v vse, kar nosi čas. Trpljenje in žalosti, razočaranja in prevare so jih zmodrile, a tega fantič še ni doumel. Moral je preteči čas, da je zložil vse kamenčke, sestavil podobo, kaj pravzaprav stvarnost je. Pi-

Janez J. Švajncer:
VZPON IN ZMAGA
REVOLUCIJE
PRI SV. TOMAŽU.
Založba Borec.
Ljubljana 1987.
Opremil: Jure Jančič.
Strani 199.

sani baloni visoko gori pod nebom zagotovo ne.

Od rojstva v naš čas hodimo s pisateljem po kolo-vozi, ilovici, ob njegovem dedu in stari materi, teti Angeli, vseh drugih, vrezanih v njegov spomin tako neizbrisljivo, da nas kar silijo živeti z njimi. Kajti to obujanje spomina ni navadno, je vzdigovanje zgodovine neke slovenske kmečke revščine v vidno območje, je oživetv kremenitih, edinstveno zglednih mož in žena, ki so bili pripravljeni na sleherni žrtev, ne da bi pomišljali nase, na svojo blagor, koristi, ne da bi poznali besedo predaja, izdaja. Prava strastna zavzetost, da bi izpovedal vse, kar mu je ležalo na duši, je vodila pisateljevo pero s takšnim žarom, da se njegova svetloba razliva iz sleherne vrstice, ki seže globoko v srce kot zlata luč, ki je ni sposoben uzreti vsakdo; nastani se v njem in ga zlahkni. Skozi srd na deda, svojega najljubšega človeka, svoj vzor, pisatelj skoraj joka nad svojo otroško ihtavostjo in zaletavostjo, s katerima je skušal deda ozdraviti njegovega odpora do vseh tistih, ki bi radi segli po njegovi zemlji, ga zrinili v zadruho, mu odrezali nji-vo za okrožitev agrokombinatovega zemljišča, da bo potem počasi hiral, medtem ko so dedove roke in roke dedovih domačih s takšno ljubeznijo obračale grude in sejale v ilovico, včasih z malo upa na zmago, kadar je bila suša ali je prišla ujma. Prišel je čas, ko je spregledal in doumel, tudi zaradi deda, a tedaj žal že brez njega. Janez J. Švajncar je segel s svojo očiščujočo resni- coljubnostjo v mnogo zakotij, v številne temne luknje, posejane vsenaokrog, izbe- zal je skrite zatohline, ki pri- našajo zagatnost. Kajti že zdavnaj mu je postalo jasno, da je otroštva konec, da os- vobojeni človek ne more

pričakovati svoje prihod- nosti pod spomenikom, do katerega vodi rdeča prepro- ga, po njej pa jezdi jezdec na belem konju. Boj si je treba izbojevati s poštenostjo in potrebo po resnici, iz ljubez- ni in zaradi ljubezni, brez fraz in razglašeniosti, nič gostobesedno, a prepričano. Vsekakor pa ne more biti prostora za hinavščino, laž, dvoličnost, če so še zmerom protislovja, če so še zmerom nerazčiščenosti, če je še vedno premalo morale in preborne, če imajo nizki udarci še zmerom moč.

Skozi vse visoke valove, čvrste kot stena, se je nek- danji fantič moral in hotel prebiti sam. Posrečilo se mu je. Tudi in predvsem s po- močjo deda, ki mu je odkri- val bistvo življenja. Na sebi lasten način, a z vso neiz- merno ljubeznijo do vnuka, zemlje, življenja, vseh reči, ki so mu to življenje sestav- ljale in so mu pomenile vrednoto, ki je nihče nima pravice ne odvzeti ne zavre- či. Tako je, na videz zoper svoje voljo, pisatelj zbiral v sebi dragotine, ki so ga do- zorele, mu izklesale značaj, ga zadolžile, da napiše o čis- to vsem, ker je treba ljud- dem povedati, če sami ne vedo, niso spoznali, se niti potrudili niso ali jim je tega postalo prekleto malo mar, če jim je sploh kdaj bilo mar.

In zato je treba *Vzpon in zmago revolucije pri Sv. Tomažu* kratko malo prebrati, treba jo je vsrkati, si zapomniti njene besede. Bržkone nihče drug doslej ni napisal take knjige, saj je tu- di ni mogel. V tem je edin- stvena. Mojstrstvo pisanja, bogat in izbrušen jezik, iz- raz, kot ga marsikdaj že prav pogrešamo v naši iz- virni literaturi, ki bo leha prav zaradi pomanjkanja znanja ali moči, da mu vrne nekdanje mesto in moč, vse to pritegne bralca, kakor ga naravnost omamljajo lirski

opisi narave, ljudi, in kakor osvabajajoče začuti pisate- ljevo poštenost, s katero se spoprijema z mnogimi usodnimi problemi.

Knjiga sproža v pozor- nem prisluškovalcu njenim sporočilom oživetje morda že kdaj pohabljenih čustev, čutov, ponuja možnost, da se zave spet svoje vpetosti v lepote tega sveta; prebujen doume, da brez neizmerne poštenosti do sebe in dru- gih, brez priznavanja utre- njih vrednot ni zaželeni poti naprej. Knjiga govori v svo- jem lepem, dognanem slo- gu na način, ki jo uvršča med naša najboljša dela tu- di v tem pogledu, da človek ne more biti in ostati človek, človek med ljudmi, če se za to ne bo trudil venomer sam, s tem pa pomagal tudi drugim ljudem do ljudi.

Ljubezen do človeka, ljudi, ki napaja sleherni- stran, je tudi slehernikova temeljna moč in je sporočilo mladega pisatelja bralcu.

NADA GABOROVIČ

Usoda kot vse usode nedvomnih zločincev

S podnaslovom Neulovljivo. Življenje, smrt in konec nedvornega zločinca Jožeta Š. je pisatelj Janez J. Švajncer izdal svoje novo delo *Past za podgane*, ki nam odkriva tega mladega in plodovitega ustvarjalca s popolnoma nove plati. Doslej smo ga poznali kot opisovalca bodisi podeželskega sveta v našem času bodisi kot pozornega prisluškovalca in razčlenjevalca posameznih usod v mestnem okolju (Čuden dan v Bukovci, Dež na Silvestrovo, Življenje svetega Jurija). Sedaj se nam predstavlja z nenavadno, naravnost anatomsko raziskavo duševnosti človeka, Jožeta Š., obsojenega na življenje s podobo smrti in na smrt, preden je v resnici mrtev. Jože Š. je namreč zaznamovan že vse svoje življenje, saj se je zmerom vdinjal oblasti, katerakoli že je bila. Dihal je z oblastjo v sebi, ker so mu jo vcepili. Je sprva edino, kar dojema, sprejema, na kar pristaja. In kar mu omogoča preživetje. In prav ob tem dejstvu se jamejo razpirati vprašanja in nasprotna vprašanja, ki zvečine ne dajejo zadovoljivih odgovorov. Kajti kaj narekuje oblast vdinjancu, kdaj preraste hlapec oblasti dopustno mejo in se preobrazi v podgano, kar je v vseh časih, ki poznajo oblastništvo, najhujša oznaka za pokorneža, ki poljubi škorenj ali čevelj, če je treba in če to od njega terjajo?

Tudi se izoblikuje vprašanje, kdo je večja podgana v oblastniški hierarhiji, hlapec ali nosilec oblasti. Koliko vrst podgan sploh je in katera je hujša in večja? Kdaj je treba nastaviti past podgani in kakšna naj bo, da se bo ujela in se bo zares pokazalo, da tudi v resnici je podgana? Pogine v njej? Je podganstvo nekaj trajnega ali ne? Je bil Jože Š. podgana kot policaj stare Jugosla-

vije ali je zrastel v večjo in nespornejšo podgano pozneje, pod Nemci, in še pozneje? Vendar se o tem, ali je del podganske nature tudi sestavni del oblastniške srenje, sprašuje Jože Š. šele veliko pozneje. Tedaj, ko je že razločil, da sodi med podrepnike kot policaj in politični policaj in zasliševalec in ga je tudi prešinilo, če ni morebitni pojem podgana veljaven tudi za tistega, ki je po naključju padel v past za podgane, pa se je s tem okoristil.

O odnosih grešnik, prekleči-čisti, posvečeni razmišlja Janez J. Švajncer na zelo svojevrsten način, posegajoč v območja, ki so malo raziskana v besedni umetnosti, priključijo pa na kožo kurjo polt. Morala je razgrnjena nekoliko drugače, treba je namreč upoštevati vse zorne kote, ne samo enega, po možnosti le uradnega. Zato tudi pisatelj zbriše razliko med smrtjo in mrtvim, poseže v ustaljene in zacementirane poglede na odnose med ljudmi, na sodbe in zakone. Kajti vse določajo pravila, ki so postavljena skrajno natančno, pravila igre, ki si v njej izničen, če je nisi doumel ali se znal pravilno vključiti vanjo, ali pa se z njo okoristiš in imaš svet pod nogami.

Kdaj je kdo že dolgo mrtev, kot je bil Jože Š., pa živi še kar naprej, samemu sebi v posmeh, drugim, čistim za zgled nečistosti?

S pravo ustvarjalno vročico napisana knjiga je nabita s popisom stanj, v katerih se znajde glavni junak oziroma antijunak, v katera je postavljen in se mora z bogati z njimi, najsi se čuti za to poklicanega ali ne. Ni mogoče govoriti niti o usodi niti o naključju. Gre kratko malo za neko dejstvo, zoper katero ne more nič, saj je bil vanj pahnjen, četudi ga je to stalo življenja, ker gaje ugonobilo, ubilo, tako da blodi,

Janez J. Švajncer:
PAST ZA PODGANE.
Založba Obzorja.
Maribor 1987.
Opremil: Jože Šubic
Strani 223.

je prisiljen bloditi naokrog kot mrtvak. V očeh ljudi je zločinec, sam pa ve, da je bila njegova sleherna ura do njega zločinska, saj ga je nenehno prikrajševala za ljubezen, za vse lepo. Je nepotešenost rodila zločinstvo v njem? Je zločinec samo on? Mogoče prav zaradi tega, ker ga nenehno preganja njegov poklic, prezir tistih, ki jih je bil prisiljen srečevati pri svojem opravilu? Švajncer secira plast za plastjo, da bi se dokopal do osrčja bistva, ki ustvarja zločince v nekem okolju, kakor so označeni po splošnih sodbah in merilih. Ne prezre niti Jožetove sle po pesnjenju, njegove lirične duše, ki je ujeta v notranjosti zločinčeve duše in si tako želi ven, ven, v svobodo, k svetlobi. To zlasti začuti, kadar se domisli zapisnikov prijateljev tistih obtoženih političnih prestopnikov, v katerih se jasno razkriva prava podganja narava, ne pa junaštvo ali pogum.

Življenje je kot tesen rov, skozi katerega se Jože Š. pretika, da bi se na koncu znašel pri rešilnem izhodu. Toda tega zanj ni, ostaja samo črno ustje pištole, da ga porine v svoja usta in dokonča, kar je bilo umorjeno že zdavnaj.

Švajncerjeva pisava terja zelo pozorno branje, kajti zgodba je zabrisana, bralec si jo mora po delčkih sestavljati sam, da doume sporočilo. V mehanizmih nekega sistema, v katerega je kdo postavljen, četudi proti svoji volji, lahko izbere ali propad ali vzpon. Če se bo podrejal, ne bo nikomur na poti, če se bo miselno ali dejansko spotikal ob mehanizme sistema, v katerega je vkleščen, zanj ni drugega kot smrt. Se pravi življenje s smrtjo, živ mrtvec, mrtev, čeprav je datum stvarne smrti še daleč.

Pisatelj skozi pisanje da slutiti grozljivost nemoči po-

sameznika, nedoraslega zahtevam, ki so postavljene predenj, in mora neogibno v vsej sramoti, za večno zaznamovan, propasti, najsi nosi v sebi drugačna obzorja, globoko nekje v duši, zakopana, nikoli izkopana. To ni nobeno opravičilo, je samo nezmožnost najdenja, ki vodi v samomučilstvo, v sovraštvo do sebe in vsega, do izničenja, v konec.

Ustvarjalna zagnanost načenja nova vprašanja, pisatelj se pogumno in odločno spoprijema z njimi ne toliko, da bi odkril nanje vse odgovore, marveč da bi jih načel, odprl vrata v območja, kamor se ni ne lahko ne prijazno podajati, saj zahteva napor, terja moč presoje in skrajno objektivnost. Nenačetost tematike pa zagotovo motivira iščočega ustvarjalca, da se ji ne ogne.

Past za podgane je nadaljnja stopnja vzpona na pisateljevi literarni poti.

JOŽE ŠEME

ODGOVOR RADKU POLIČU NA NJEGOV ČLANEK SPOMINI BREZ PRIMERJAVE

Pod tem naslovom je v letošnji prvi številki revije *Borec* (1987) Radko Polič objavil nekatere tudi dokaj ostre pripombe k mojemu prispevku k zgodovini narodnoosvobodilnega boja, objavljenem v reviji *Borec* št. 6/7, 1986.

Najprej naj omenim, da sem v svojem prispevku obdelal krajevno omejeno dogajanje na ožjem območju, da zajema vrsto podrobnosti, ki do sedaj še niso bile objavljene in številnih tudi Poličeva knjiga *Čudežna pomlad* ne vsebuje. Vsekakor ima to njegovo delo širši značaj in dokaj strokovno obravnava zgodovinsko snov naše revolucije. V njem Polič opisuje več okrožij in tudi širše območje, vojaške razmere in boje raznih enot narodnoosvobodilnega boja, delovanje poveljstva in še marsikaj. Stiki, ki jih je Polič v vojni imel z najvišjimi organi in funkcionarji našega narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji, mu omogočajo, da v svojih zgodovinskih prispevkih dokaj kvalificirano govori o dogajanjih v naši novejši zgodovini. Tako je temeljito opisal tudi življenje in boj v grosupeljskem in stiškem okrožju.

Takoj na začetku prispevka sem poudaril, da kot avtor nimam pretiranih ambicij, da bi bil menil, da so kronološki zapiski, kakor sem jih bil podal, tudi zadostna osvetlitev vseh pomembnejših zgodovinskih dogodkov na opisanem območju, dasiravno sem zajel nemalo važnih in zanimivih stvari. Ko sem zbiral gradivo sem imel stike s številnimi borci in borkami, zato tudi sem večkrat poudaril, da bi bilo treba vsa ta dogajanja prek raznih oblik sporazumevanja dopolnjevati, morebiti tudi korigirati. V tem smislu so Poličeve pripombe, četudi podane v dokaj grobem tonu, pomembne; zlasti v tem pogledu, da se čimbolj približujemo resnici, in to Polič v svojem zadnjem prispevku tudi poudarja. Polič mi očita netočnost pri navajanju podatkov o štirih pomembnih dogodkih: ustanovitev stiškega okrožja 1941, sestanek na Polževem, ustanovitev Stiške čete in partijske celice v Šentvidu. Na njegove pripombe odgovarjam v tem vrstnem redu.

1. USTANOVITEV STIŠKEGA OKROŽJA LETA 1941

Polič pravi: »Toda če že obstaja moje pričevanje o tem, kako sta Vili Šval in Mirko Pušlar iz nekoliko oportunističnih pobud izpeljala to 'osamosvojitev' stiškega okoliša od grosupeljskega, bi ga pač moral Šeme upoštevati.« (*Borec*, 1., 1987, stran 60.) (Polič misli na ustanovitev okrožja Stična, op. pis.) Res je težko upoštevati Poličeve trditve in domneve o tem. Menim namreč, da so politične teritorialne in varnostne razmere, pa tudi nove naloge narodnoosvobodilnega gibanja zagotovo narekovala takšno delitev oziroma ustanovitev okrožja Osvobodilne fronte na širšem območju Stične. Še pred ustanovitvijo okrožnega odbora Stična so poleg Švala in Pušlarja dokaj vsestransko presojali razmere tudi Jože Rus, Ludvik Fedran in Edi Turnher in tako tudi soodločali pri ustanovitvi tega okrožja, pa tudi že prej. Torej, če hočemo zgodovinsko dogajanje na tem območju postaviti na pravi tir, moramo poleg Poliča poslušati še koga in se posvetovati z njim.

Inž. Ludvik Fedran, predvojni komunist, leta 1942 so ga italijanski fašisti ustrelili, bi kot politični delavec in domačin, ki je že na začetku narodnoosvobodilnega gibanja deloval na tem območju, in to kot prvi, in obenem kot eden od soustanoviteljev okrožja zaznal in tudi preprečil morebitni oportunizem, ki naj bi pobudil ustanovitev okrožja, kakor namreč Polič že več let poudarja.

Jože Rus, znana osebnost iz naše revolucije, je tudi že v predvojnem obdobju politično deloval na tem območju. Kot član plenuma Osvobodilne fronte Slovenije je zagotovo izredno dobro poznal in presojal razmere, a je bil ponosen na politično akcijo pri pripravi in ustanovitvi stiškega okrožja in je zelo rad razpravljal o vseh teh vprašanjih. Zelo je cenil

Švala in Pušlarja. V navzočnosti Pepce Zajc sem mu razložil pomisleke in stališča Poliča do Švala in Pušlarja, a je zelo ostro reagiral nanje, zlasti pa je povedal o Švalu in Pušlarju veliko več zanimivega, predvsem o njunem naprednem političnem prepričanju in delovanju, kot sem jaz napisal v svojem prispevku. Pa vendar kaže, da mi Polič tega ne bo opustil. Zato naj še enkrat poudarim. Tako naprednih, delovnih in zvestih obojcev, kot sta bila Šval in Pušlar, bi si v tistih hudih časih res lahko samo želeli. Šval je bil v širšem okolju znan kot ugleden človek in je kot tak pridobil veliko ljudi za Osvobodilno fronto. Med prvimi se je aktivno vključil v narodnoosvobodilno gibanje. Bil je aretiran kot blagajnik okrožnega odbora Osvobodilne fronte Stična. Že pred vojno je napredno in aktivno deloval, to potrjuje tudi Lado Ambrožič, ki je z njim veliko sodeloval, pa tudi številni drugi, zato so ga belogardisti na Urhu strahotno mučili in zverinsko umorili. Kot politični delavec in organizator Osvobodilne fronte je dal svoje življenje za revolucijo – slava mu.

Mirko Pušlar je bil profesor filozofije, in ne učitelj, kot navaja Polič v knjigi Čudežna pomlad na strani 16. Če naj zaradi komunistične revolucije vsaj delno argumentiramo njegovo preteklost in delavnost, omenimo nekatera dejstva. Več let je bil brez službe prav zaradi svoje ustaljene in napredne politične usmerjenosti. V teh dokaj težkih socialnih razmerah so ga – po izjavi njegove žene – poklicali klerikalci in mu nudili službo, če se vpiše in deluje v njihovi stranki, a to je Mirko odločno odklonil. Njegovo delovanje v narodnoosvobodilnem gibanju Poliču ni neznano. Pri njem je delovala tehnika Osvobodilne fronte. V njegovi hiši smo imeli veliko pomembnih sestankov. Tu se je zdravil in skrival tudi Boris Zihnerl. Četudi zelo bolan je Pušlar še vedno raznašal literaturo. Zbral je precej orožja, streliva in druge vojne opreme itd., itd. Torej ni bil le predsednik okrožnega odbora Osvobodilne fronte in organizator, marveč je tudi neposredno opravljal pomembne in tvegane naloge, vse do svoje prerane smrti. Šval in Pušlar sta bila torej poštena, levo usmerjena intelektualca. Zato ju lahko brez dvoma prištevamo k zavednim in požrtvovalnim članom in organizatorjem Osvobodilne fronte; zato sta tudi med pobudniki in organizatorji okrožnega odbora Osvobodilne fronte. Polič nadalje na straneh 60 in 61 (Borec 1, 1987) zanika, da je bilo na volilnem seznamu okrožnega odbora udeleženi tudi pet komunistov. Pravi: »Kakorkoli obrnem, naštejem samo dva . . . Če bi bil prisoten še Ludvik Smolej, bi bili trije . . .«

Poličeva trditev je napačna. Na ustanovnem sestanku je bilo komunistov pet, kot je navedeno v mojem opisu v Borc 6/7, 1986, na strani 349. Naši spomini torej niso »že močno majavi«, kot pravi Polič v zadnjem odstavku na 60. strani (Borec 1, 1987). Navzoči komunisti so bili: Ludvik Fedran, Franc Zupančič, Ludvik Smolej, Jože Kovačič in Jože Kosec. O članstvu slednjega v partiji sem na strani 340 (Borec 6/7, 1986) obširno pisal, preostali pa celo za Poliča niso sporni. Menim, da je resnice treba preverjati z enakopravnim sodelovanjem pri primerjanju argumentov, saj le tako lahko pridemo do stvarnih dejstev.

Polič zanika tudi možnost udeležbe 20 članov Osvobodilne fronte na ustanovitvenem sestanku okrožja.

»Poznavajoč takratna jedra Osvobodilne fronte v šestih okoliših oziroma rajonih Stična . . . bi si upal dokaj točno navesti možne udeležence tega srečanja. Zato sodim, da je število največ deset udeležencev ustrežnejše in resničnejše.« Tako piše Polič v zadnjem odstavku na strani 60 (Borec 1, 1987).

V 2. odstavku na strani 61 (Borec 1, 1987) pa dodaja: »Še bolj pa je sporen, da ne rečem izmišljen podatek o navzočnosti petih tovarišic . . .« Z Zupančičem sva ti »sporni« trditvi ponovno preverila. Zupančič odločno vztraja pri podatkih, navedenih v mojem prispevku (Borec 6/7, 1986, stran 349, 4. odstavek), ki jih Polič kritično obravnava z izrazi izmišljeno, majavo, ohlapno itd. Najprej naj poudarim, da so zame podatki, ki sta mi jih dala Zupančič in delno tudi Rus, oba sta bila navzoča na sestanku, zagotovo najbližje resnici. Poličevi viri pa se opirajo na njegovo politično in kadrovsko oceno . . . (Na ustanovnem sestanku okrožja Polič ni bil navzoč.) Ugotovimo torej, koliko je bilo navzočih in kdo so bili. Zagotovo so tam bili Venceslav Vinkler, Franc Poljanc, Edi Turnher, Jože Rus, Vili Šval, Mirko Pušlar, Rafael Simčič in njegov brat Binče, Škufca iz Gabrovice – po domače Anželov Tone. To je devet tovarišev. Če prištejemo še pet komunistov, je udeležencev že 14. Zupančič meni, da je bil navzoč tudi Jože Piškur, po domače Gmajnarjev Pepe. Prištejemo še pet tovarišic, pri katerih Zupančič odločno vztraja, da so bile navzoče, to je že 19 udeležencev.

Torej Poličeva trditev »največ do 10 prisotnih« zagotovo ni resnična. (Rafael Simčič je izjavil, da je bila na tem sestanku tudi njegova žena, Pepca Zajc pa je navedla navzočnost nekaterih tovarišic, vendar je to treba še preveriti.)

Zupančič je naknadno izjavil: »Pri glasovanju smo z dvigom rok najprej volili plenum, nato pa tudi izvršni odbor. Sestanek je vodil Jože Rus.« Zagotovo so ti podatki najbližje resnici, čeprav je po več kot štiridesetih letih nemogoče z urarsko natančnostjo rekonstruirati in poimensko navesti vse navzoče tovariše in tovarišice. Navedena imena komunistov in drugih aktivistov pa so zagotovo točna in resnična.

Zato pa Polič v svoji knjigi Čudežna pomlad na strani 16, 1. odstavek, napačno navaja, da sta bila na Kravjeku v okrožni odbor Stična izvoljena Jože Kosec in Edi Turnher. Prvi, Kosec, ni bil nikoli član okrožnega odbora Osvobodilne fronte Stična. Edi Turnher pa je bil kmalu po njegovi ustanovitvi kooptiran v odbor. Oba pa sta vsekakor bila navzoča na ustanovnem sestanku. Vendar ne bom uporabil Poličeve metode grobega reagiranja. Menim namreč, da je pri tako obširnih utemeljitvah in opisih naše medvojne zgodovine popolnoma logično in človeško, da se tu in tam zapišejo tudi napake in neresnice. Polič je v Borec 1, 1987, na strani 61, 4. odstavek, zapisal: »Trditev, da je bil Franc Zupančič decembra 1941 izbran za predsednika okrožnega odbora Osvobodilne fronte Stična, ne drži...« Menim, da Poliču ne bi bilo težko po telefonu razčistiti to vprašanje z Zupančičem. Zakaj mu dela krivico in zanika resnico? Bil sem navzoč na sestanku okrožnega odbora pri Zajčevih, ko smo Zupančiča soglasno izvolili za to funkcijo. Mirko Pušlar, bil je hudo bolan, kot sem že navedel, ni bil predsednik okrožnega odbora do svoje smrti, kot zmotno navaja Polič.

Nadalje bi poudaril, da se je okrožni odbor redno sestajal tudi leta 1942, vse do aprila, ko smo bili trije člani tega organa aretirani (Zupančič, Šval in jaz). Poličeva trditev (Borec 1, 1987, stran 61, 4. odstavek), da »se odbor v takratni sestavi po seji, na kateri so me kooptirali v odbor, sploh ni več sestajal« (Polič je bil kooptiran januarja 1942 – po njegovi izjavi), zagotovo ni točna. Polič v Čudežni pomladi na strani 70, 3. odstavek, celo navaja: »Okrožni odbor Osvobodilne fronte Stična se je tisto zimo sestajal navadno vsako drugo nedeljo...« Z Zupančičem se strinja s tem, dodala bi le, da smo se pogosto sestajali celo vsako nedeljo, in to leta 1942, v glavnem pri Zajčevih v Ivančni gorici.

To navajam zaradi Poličeve pripombe: »Prav tako je pretirana in nenatančna trditev na koncu 332. oziroma 333. strani, da je bilo največ sestankov okrožnega odbora od ustanovitve pa do sredine leta 1942 pri Zajčevih v Ivančni gorici«. Mesto in vlogo Zajčeve družine v našem narodnoosvobodilnem gibanju sem podrobno opisal in z mojim opisom se je strinjal tudi Polič. Ali pa je bilo pri njih največ sestankov okrožnega odbora, je zame spričo izrednih zaslug in dejavnosti te družine, obrobno vprašanje. Vendar zaradi resnicoljubnosti pojasnimo tudi to. Od ustanovitve do aprila 1942 so bili sestanki ne samo pri Beršniku in Pušlarju na Hudem, marveč tudi pri Tičku na Polju, pri Jakobu v Dragi, v gostilni Gradiček Stična, v gostilni Jakoš v Ivančni gorici, največ pa jih je zagotovo bilo pri Zajčevih. Pri njih je bila tudi seja, na kateri je bil Zupančič izvoljen za predsednika okrožnega odbora. Z Zupančičem se živo spominjava neke podrobnosti. Milica Zajc, poročena Zupanc je pritekla v sobo in prekinila sejo okrožnega odbora z obvestilom, da so Italijani v Stični obkolili neko hišo. To je bilo verjetno februarja 1942. Polič in Zupančič sta sejo takoj zapustila. Nista odšla po cesti, marveč južno od železniške proge po njivah in travnikih v smeri Šentvida. Takih in podobnih dokazov o sejah pri Zajčevih bi lahko še navedel. A naj ta zadostuje tudi za spodbijanje Poličeve trditve (Borec 1, 1987, stran 61): »Iz prej povedanega pa je jasno, da še celo ni moglo biti nobene pri Zajčevih od januarja do sredi leta 1942.«

Na Poličevo pripombo (Borec 1, 1987, stran 61): »Od kod Šemetu podatek, da je bil na seji okrožnega odbora v začetku januarja 1942 pri Beršniku navzoč tudi Stane Semič-Daki...«, naj odgovorim, da z Zupančičem res nimava nobenega razloga, da bi si izmišljala stvari, še manj pa, da bi na Poličevo vztrajanje to nespodbitno resnico zanikala. O tem sestanku sva se z Zupančičem pogovarjala s pokojnim herojem Dakijem po končani vojni. Pepca Zajc pa je povedala, da je Daki zbiral takrat podatke in možnosti za miniranje železniškega mostu pri Loki.

Kar zadeva ustanovitev in življenje stiškega okrožja do aprila 1942 in Poličeve pripombe k našemu prispevku o tem, upamo, da smo navedli dovolj konkretnih podatkov.

2. SREČANJE S KIDRIČEM NA POLŽEVEM

Najprej naj poudarim, da je bil sestanek in posvet na Polževem s Kidričem v sestavi aktivistov, kot sem zapisal v Borecu 6/7, 1986, na strani 331. Na pikro Poličevo pripombo (Borec 1, 1987, stran 59, predzadnji odstavek), »seveda če bi takšen posvet sploh bil«, odgovarjam, da je Jože Rus o tem sestanku pripovedoval tudi Bogdanu Osolniku. Vse to sva ponovno preverila in tudi potrdila z Zupančičem.

Polič nadalje pravi, (Borec 1, 1987, stran 58, 3. odstavek), da sem 26. junija 1980 v TV-15 zapisal, da je bil omenjeni posvet organiziran za širše območje Dolenjske. To res sem napisal, in Polič mi je že 3. julija 1980 na Polževem povedal, da mi to zameri. Vendar naj povem, da mi je po sestanku na Polževem leta 1980 Franc Kimovec-Žiga rekel: »Če so bili na tem posvetu navzoči tovariši iz doline Krke, Šentvida, Stične, Višnje gore itd., je ta teren bil iz več takrat obstoječih občin. Glede na okupacijske razmere je bilo to resnično s širšega območja Dolenjske, za to ni treba, da to vprašanje sploh omenjamo.« In jaz se s tem popolnoma strinjam. Gre torej bolj za vprašanje izhodišča v boju mnenj, kot pa za vprašanje zgodovine. V Borecu 1, 1987, na strani 59, 5. odstavek, Polič piše: »V vsakem primeru ni bilo nikogar iz grosupeljskega območja, tudi Ludvika Stariča ne, čeprav ga Šeme omenja.« Če tudi to dejstvo zasnujemo na resničnih in objektivno ugotovljenih podatkih, moramo poudariti, da je Zupančič o sestanku na Polževem bil obveščen z dopisnico, ki mu jo je poslal Ludvik Fedran. Tako dopisnico je po Zupančičevi izjavi dobil tudi Starič. Leta 1941, pa tudi pozneje, se je Zupančič zelo pogosto sestajal s Staričem, saj je ta po vaseh okrog Šentvida kupoval živila, poljske pridelke. Zupančič se še dobro spominja, da sta se s Staričem dogovarjala, da se bosta udeležila omenjenega sestanka na Polževem, in sta se na omenjeni seji tudi srečala.

Polič ima pripombe tudi k mojem opisu plošče na hiši Mirka Pušlarja. Na njej je vpisan datum ustanovitve terenskega odbora, 18. junij 1941, za Hudo in okolišne vasi. Polič pravi (Borec 1, 1987, stran 59, 4. odstavek): »Takrat še niso ustanovili terenskega odbora Osvobodilne fronte, ker le-teh preprosto tistikrat še niso ustanavljali...«

Kaj naj odgovorim Poliču na to nepomembno opazko? Rekel bom le, da je to dokaz, da je Mirko Pušlar že na začetku narodnoosvobodilnega boja razmišljal in ukrepal – ustanovil je odbor, ki naj bi postopoma širil osvobodilno gibanje na območju bližnjih vasi. To zagotovo le potrjuje dejstvo, da so naši aktivisti že pred znanimi stališči plenuma Osvobodilne fronte in centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije sami prihajali do podobnih sklepov in pobud in jih postopno tudi uresničevali z ustanavljanjem odborov Osvobodilne fronte. (Tudi v Šentvidu so nekako sočasno ustanovili odbor Osvobodilne fronte.)

In če je odbor Zveze borcev narodnoosvobodilne vojne Ivančna gorica menil, da je ta dogodek treba spominsko zaznamovati, moramo to samo pozdraviti. Ploščo pa si lahko ogleda tudi Polič, saj je vzdana na dokaj vidnem mestu in lahko opazna.

Z Zupančičem sva ponovno in vsestransko razpravljala o sestanku na Polževem in o Poličevih pripombah. Glede udeležbe vodilnih tovarišev in funkcionarjev na čelu s Kidričem z gotovostjo lahko trdimo, da so bili navzoči vsi razen Zdenke Kidrič, kakor je navedeno na strani 331 revije Borec 6/7, 1986. Vseh enajst aktivistov, ki jih poimensko navajam, s Staričem vred, je bilo na tem sestanku s Kidričem. Aktivistov je sicer bilo več, toda navedel sem samo tiste, o katerih sva bila z Zupančičem zares prepričana, da so se sestanka udeležili. Z Zupančičem sva ponovno pretehtala vsebino in potek sestanka in najino mnenje je, da je dokaj zajetno in tudi verodostojno opisan, tudi kar zadeva navedbo nekaterih takratnih prednostnih nalog narodnoosvobodilnega gibanja. Na koncu pa kaže razmisliti tudi o Poličevi pripombi, da je bil sestanek s Kidričem na Polževem na eno izmed nedelj v prvi polovici junija 1941. To predvsem in tudi prepričljivo potrjujejo Poličeve analize, razprave na tem posvetu o nazivu Osvobodilna fronta, ki naj bi jo preimenovali v protiimperialistično fronto itd. Polič navaja moj zapis: »Naziv Osvobodilna fronta takrat še ni bil dokončno opredeljen.« Ker je bilo to vprašanje dokončno rešeno konec junija 1941, ko je bil dokončno sprejet naziv Osvobodna fronta, je Poličeva navedba (Borec 1, 1987, stran 59), da je bil sestanek na Polževem v nedeljo pred 18. junijem, zagotovo resnična in sprejemljiva. Za to pripombo se mu tudi zahvaljujem.

Polič je pravilno popravil tudi moje navedbe datuma, ko je bil ustreljen Ludvik Smolej. Zmotil sem se bil namreč pri mesecu – Smolej je bil ustreljen 2. septembra 1942. Tudi za ta popravek sem Poliču hvaležen.

3. STIŠKA ČETA

Kljub našim prizadevanjem, da bi dokončno razčistili vsa sporna vprašanja o Stiški četi, je še veliko stvari še nerazčiščenih, pa tudi narobe napisanih.

O tistih štirih tovariših, ki so prišli iz Ljubljane v Stično kot jedro bodoče enote, ponovno povejmo, da jih je na železniški postaji Stična sprejel Jože Kovačič, jaz pa sem jih pričakal pri Florijanu Kovačiču s prigrizkom in čajem, tako kot je zapisano v Borcu 6/7, 1986, na strani 350, zadnji odstavek.

Janez Učakar, narodni heroj, je povedal: »Jože Kovačič je šel precej pred nami, mi pa smo mu sledili in se nismo ustavili od železniške postaje do Kovačičevega doma. Še isto popoldne smo odšli na V. Dobravo k Podobnikovim, po domače k Plankarju. Že naslednje noči pa smo od Kovačiča znosili precej orožja in druge opreme na Dobravo. Tu smo ostali najmanj en teden ter po okoliških vaseh zbirali orožje in opremo. To smo delali le ponoči, podnevi pa smo pridno pomagali pri poljskih delih na Plankarjevi domačiji.«

Polič v knjigi Čudežna pomlad, stran 27, 2. odstavek, to popolnoma napačno opisuje: »Najprej so se ustavili v Stični pri Ediju Hrastu, potem pa jih je Franc Berdajs-Frenk – vodilni aktivist Osvobodilne fronte v temeniški dolini – odpeljal na svoj dom v Zaboršt.«

Ne vem, zakaj Polič zanika gostoljubje in tveganje Plankarjeve družine, ki je sprejela tovariše Stiške čete za več dni. Tega se spominja tudi Učakar. Plankarjeva domačija je bila pozneje požgana. Zagotovo prav zato, ker nam je bila vso vojno izredno naklonjena, ker je dala tri partizane, in ne nazadnje tudi zato, ker so se pri njih več časa zadrževali partizani Stiške čete.

Nadalje je Polič (Borec 1, 1987, stran 62, 3. odstavek) napisal: »Vsekakor pa v tej luči ni mogoče sprejeti Šemetove trditve, da sta Franc Zupančič in Jože Kovačič tej partizanski skupini preskrbela prostor v neki zidnici na Debelem hribu blizu Temenice.«

Jože Kovačič je bil že od začetka, pa tudi pozneje, nenehno povezan s tovariši iz Stiške čete. Franc Zupančič je bil prvi in zelo aktiven funkcionar Osvobodilne fronte na širšem območju Šentvida, zato je pogosto obiskoval posamezne vasi, tudi Temenico. Zupančič sam poudarja, da sta se z Jožetom Kovačičem dogovarjala, kam premestiti tovariše, da ne bodo predolgo na Dobravi, in sklenila, da jih bosta razmestila v širšem okrožju Temenice. Vendar pri tem ni zanikal, da je Franc Berdajs pri tem sodeloval in pomagal. Resnica je tudi, da so bili tovariši iz Stiške čete krajši čas pri Berdajsu, vendar šele po odhodu z Dobrave. Učakar omenja, da so ob njihovi premestitvi v Temenico razmišljali tudi o tem, da se namestijo pri Zajčevih v Ivančni gorici in nato v Znojilah. In tako je kasneje tudi bilo. Zupančič je neredko obiskoval tovariše Stiške čete v Temenici. Takole pripoveduje: »Kmalu po premestitvi iz Dobrave sem bil pri njih v Temenici. Potožili so mi, da jim primanjkuje živil, nekateri so celo razmišljali, da se vrnejo v Ljubljano. Odšel sem v Stično in v Ivančno gorico do Kosca, da priskrbimo potrebno hrano, in tako sem jim nekajkrat s kolesom v nahrbtniku pripeljal kar precej dobrin. »Torej sta Zupančič in Kovačič storila veliko več kot le priskrbela namestitvev v zidnici. Kar zadeva stike Zupančiča in Berdajsa, povejmo, da je Zupančič od partije dobil nalogo, da preskrbi zanesljivega človeka, ki bi prek gozdnih poti in pobočij občasno odhajal v Ljubljano in nazaj do Temenice ter tako vzpostavil vezo. Za to nelahko nalogo je Zupančič po krajši razpravi pridobil Berdajsa, njegovi materi je namreč preskrbel mesečno denarno podporo. V Mlinu v Prungertu pri Temenici je Zupančič večkrat nabavil živila za Stiško četo itd.

Menim, da so vsa ta dejstva dovolj prepričljiva tudi za Poliča in da dokazujejo, da sta Zupančič in Jože Kovačič vsestransko pomagala in oskrbovala Stiško četo, z namestitvijo v zidnici na Debelem hribu vred.

Popolnoma soglašam s Poličem, da ni važno, ali so prišli prvi partizani Stiške čete iz Ljubljane v Stično desetega, petnajstega ali sedemnajstega avgusta. Po dolgem razmišlja-

nju pa mi je Janez Učakar odločno zatrdil, da je bilo to 9. avgusta in da je o tem popolnoma prepričan. Menim, da je ta datum zagotovo najbližje resnici.

Zaseda v Radohovi vasi in pod vasjo V. Gaber je opisal tudi Polič. Pri tem je navedel tudi imena padlih okupatorjev v tem boju (vojak Giuseppe Mettioli in podporočnik Livio Zanini). Meni pa zameri, ker sem pri opisu te akcije zapisal: »V akciji je prišlo do boja in okupatorji so imeli prve žrtve na območju stiškega okrožja.« Njegova pripomba (Borec 1, 1987, stran 62, 4. odstavek), češ, »ne morem reči . . . da je prišlo do boja«, res ne zasluži po Stiške čete je toliko pomembnejša, ker je bil to prvi uspešen napad na okupatorsko živo sebnega komentarja, saj v svoji knjigi Čudežna pomlad, na strani 28, navaja: »Ta prva akcija silo v ljubljanski pokrajini . . .«, zato pa moramo popraviti Poliča, da to ni bila prva akcija Stiške čete. O prvi akciji Stiške čete so se partizani dogovarjali pri Zajčevih v Ivančni gorici in je bila izvedena proti koncu avgusta 1941. In prav ta podatek Polič zanika. Pepca Zajc in Janez Učakar pa sta mi o tej akciji dala celo nove in zelo konkretne podatke. In sicer. Po dogovoru pri Zajčevih je Srečko Zajc na železniški postaji Stična »ukradel« iztirnik, železno coklo, in ga odnesel partizanom Stiške čete. Učakar pravi, da so imeli še eno leseno coklo in da so z njo dvakrat zaman poskušali iztiriti vlak med postajama Stična–Šentvid. Ker so iztirnike postavljali na ravnini, ne pa na ovinku, je udarec koles brzečega vlaka le odtrgal pričvrščene ovire in odsopihal naprej. Izjavi Učakarja in Pepce Zajc zagotovo lahko uporabimo za dokaz o prvi, dasirano neuspešni akciji Stiške čete.

Polič nadalje spodbija tudi druge moje navedbe podatkov. Piše, da so Perca aretirali v jeseni 1941 na postaji Šentvid pri Stični in ga kmalu po aretaciji izpustili. Verjetno je to tako tudi bilo. V svojem prispevku (Borec 6/7, stran 351, 4. odstavek) sem napisal, da je Jože Kovačič postal leta 1942 komandir Stiške čete, potem ko so aretirali Perca. Polič se s tem ne strinja. Perca so aretirali februarja 1942, ko je na Vodnikovem trgu v Ljubljani izstopil iz avtobusa. Podatke o tem je posredoval narodni heroj Učakar. V začetku aprila 1942 sta se Perc in Učakar srečala v taborišču Gonars in takoj začela načrtovati pobeg, ki se jima je posrečil. To je znan in že večkrat opisan dogodek. Po Poličevem mnenju je Jože Kovačič postal komandir čete marca 1942. Glede na datum Perčeve aretacije, nima prav. Učakar je celo povedal da je Percu uspelo pojesti poročilo, ki ga je imel ob aretaciji pri sebi.

Ostane torej še spor, kdaj je nehala obstajati Stiška četa. Polič je napisal, da je bilo to 15. decembra 1941, ko so jo vključili v 2. štajerski bataljon. Najbrž je res bilo tako. Toda tudi še potem je Kovačič ostal komandir Stiške čete in v njej je ostalo veliko domačinov, ki so jo še naprej imenovali Stiška četa. To namreč trdijo številni preživeli borci. Naziv Jožetova četa se je v bataljonu res prijel in je izhajal iz običaja, da so enote poimenovali po poveljujočem. Tako Polič. Ne vem pa, kje je moja napaka in kaj pravzaprav hoče dokazati.

Po Poliču je neustrezna tudi moja navedba s strani 349–350 v Borc 6/7, 1986. Polič pravi, da sem narobe napisal: »Centralni komite Komunistične partije Slovenije in glavno poveljstvo slovenskih partizanskih enot sta v začetku avgusta 1941 sklenila, da se na območju takrat še ne ustanovljenega stiškega okrožja ustanovi partizanska enota.« (To zagotovo drži, sporno pa je:) »Na enem od teh sestankov je bil poleg Toneta Tomšiča navzoč tudi Radko Polič, pozneje organizator narodnoosvobodilnega gibanja na območju stiškega okrožja. Polič se je na tem sestanku seznanil z Mirom Percem, ki je bil določen za komandirja bodoče vojne enote . . .« Iz tega Polič sklepa, da je bil tudi on na seji Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije. Glede na prejšnji stavek bi to morda lahko razumeli tako, vendar moram sebi v obrambo povedati, da je Polič to narobe ocenil. Namesto na enem od teh sestankov bi moralo pisati – na enem od sestankov s tovarišem Tomšičem . . . V knjigi Čudežna pomlad, iz katere sem uporabil posamezne podatke, je Polič na 26. strani napisal: »Tistikrat smo se sestali na vrtu gostilne »Split« – pri bežigrajskem železniškem prelazu, je Tomšič pripeljal Mira Perca, ki so ga določili za komandirja čete . . .«

Torej razen tega, da se moj zapis zaradi mojih navedb res lahko tolmači, kot da je bil Polič navzoč na seji Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, ko je bil govor o ustanovitvi Stiške čete, ne pa v gostilni »Split«, se s Poličem v navedenih podatkih ne razhajava.

Kar zadeva naziva Peščenjak in Kremenjak, me Polič upravičeno popravlja, da se ti objekti imenujejo Peščenjek in Kremenjek. Hvala mu za to.

Skozi predor pod Peščenjekom sem se peljal z vlakom približno šesttisočkrat. Tudi na Kremenjku sem bil večkrat. Pri opisu sem imel pred seboj vojaško specialko in zagotovo tudi pravilno imenoval te objekte. Toda pri večkratnem prepisovanju se prikradejo tudi take in podobne napake, ki jih je Polič pravilno opazil in popravil na koncu svojega članka.

4. POLIČ ZANIKA (BOREC 1, 1987, STRAN 63) USTANOVITEV PARTIJSKE CELICE V ŠENTVIDU MESECA JUNIJA 1941, GLEDE CELICE V DOLINI KRKE PA OPOZARJA, DA TA NI BILA USTANOVLJENA MARCA 1942.

O ustanovitvi celice v Šentvidu pravi Franc Zupančič tole: »Imena sprejetih aktivistov v partijo, njihovo herojsko življenjsko pot in tudi mesto sestanka je Šeme na strani 338 zelo jasno navedel, s posebnim poudarkom na ljudskem faktorju (dva padla, eden ustreljen itd.), čemur Polič ne oporeka, in to je zame bistveno. Če pa je ta celica nastala štirinajst dni pozneje ali prej, za zgodovino res ni pomembno. Da je bila celica oblikovana junija, sklepam po tem, da v maju in juniju tu kmetje pospravljajo seno. Na kopici sena pa je tudi Polič sedel na tem prvem partijskem sestanku. Menim torej, da je bilo to v juniju, in da bi verjetno tudi Polič moral svoj spomin natančneje opredeliti.«

Podobno je z ustanovitvijo celice v dolini Krke. Polič pravi, da je šele maja 1942 prvič prišel v ta okoliš, zato bi analogno temu kazalo tudi časovno določiti oblikovanje te partijske organizacije. Z Jožetom Bregarjem, ki mi je posredoval (Borec 6/7, 1986, stran 345, 2. odstavek) podatke, da je marca 1942 Polič tu sprejel v komunistično partijo določeno število aktivistov, sem ponovno široko razpravljal, s pripombo da Polič to zanika. Bregar pravi, da je v svojem anketnem listu navedel omenjeni čas njegovega sprejema v komunistično partijo, da je bil maja 1942 že partizan in da je bil ob prihodu v partizane član komunistične partije. V knjigi Čudežna pomlad je Polič na strani 80 napisal: »Na velikonočno soboto 7. aprila sem prišel **spet** na Kremenjek.« Njegova prisotnost v širšem območju doline Krke že pred tem je razvidna tudi iz nekaterih drugih njegovih zapisov in podatkov in res je malo verjetnosti, da bi tako pomemben funkcionar Osvobodilne fronte in partije, kot je bil Polič v stiškem okrožju, prišel v dolino Krke šele maja 1942. Kot v Zupančiča tako imam tudi v Bregarja popolno zaupanje. Prepričan sem, da sta dala resnične podatke o spornem sprejetju novih članov v komunistično partijo in ustanovitvi omenjenih partijskih celic. Poliču pa bi toplo priporočil, da z njima osebno razčisti to, zanj sporno vprašanje.

Na koncu naj še omenim, da je v naši samoupravni socialistični družbi nadvse pomemben demokratičen in human odnos, ki naj bi spodbujal nadaljnji razvoj na vseh področjih družbenega življenja, pa tudi v pogledu opisovanja naših zgodovinskih dogajanj med štiriletnim narodnoosvobodilnim bojem. Poličev odnos in ton njegove polemike pa ni vedno popolnoma usklajen s to usmeritvijo. To potrjuje tudi moj predlog Poliču, preden je napisal in objavil kritične pripombe k mojemu skromnemu prispevku k zgodovini narodnoosvobodilnega boja, da skupaj razčistimo morebitna sporna vprašanja. Polič ga je namreč zavrnil.

Zagotovo bi bilo tudi zelo koristno, če bi z navedenimi tovariši in tovarišicami, ki so nadvse kompetentni za resnični in ustvarjalni prispevek k zgodovini narodnoosvobodilnega boja, nekatere svoje navedbe in zanj sporna vprašanja Polič razčistil v enakopravnem dialogu.

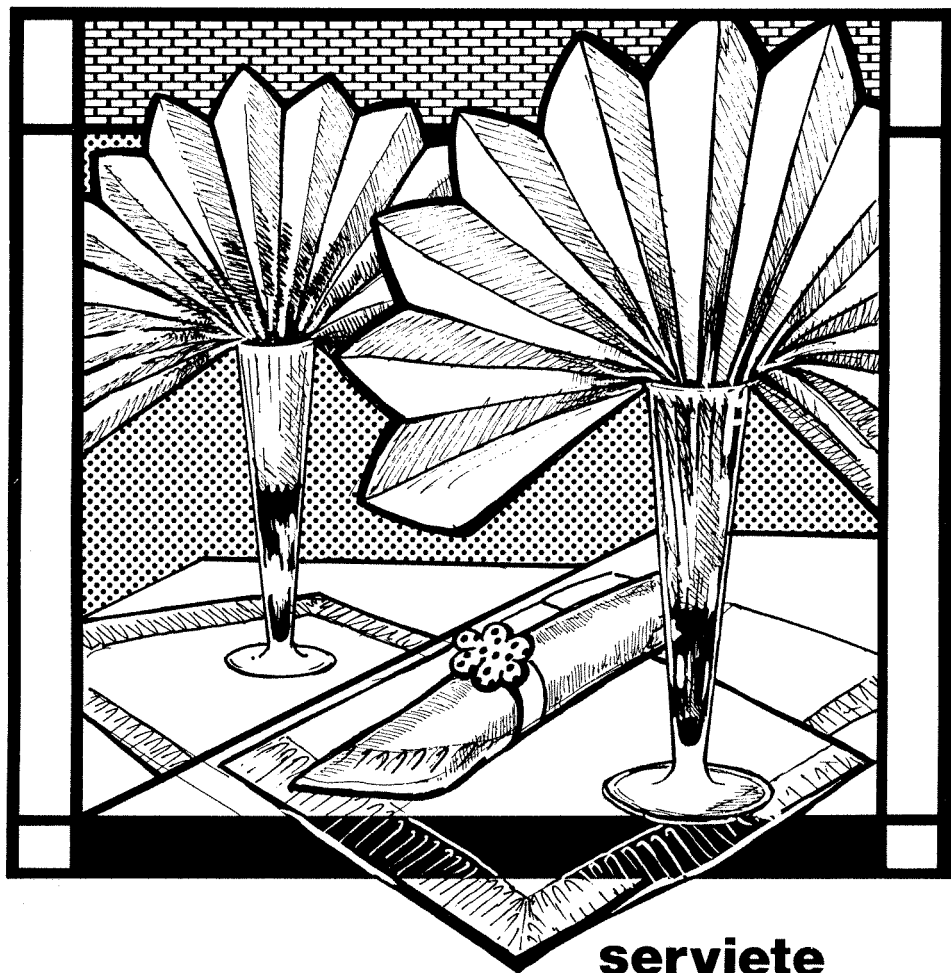
POPRAVEK

V prispevku *Brezposelnost učiteljske mladine v Sloveniji v predvojnih letih 1931 do 1939 in njeno udejstvovanje* (Borec XXXIX, 1987, 8/9) so na strani 529, 9. do 13. vrsta, napačno postavljena ločila, kar spremeni smisel teksta.

Pravilno bi bilo »... Zveza mladih intelektualcev je pri vseh teh »slučajnih« srečanjih odigrala vidno vlogo. (Te dejavnosti se spominja tudi tedanji sindikalni aktivist Maks Gašparič, ki je te izlete organiziral po sindikalni liniji.)

Znotraj Zveze mladih intelektualcev so komunisti pod vodstvom partije organizirali svoj kulturnoprosvetni in izobraževalni program, ... » **Vse to govori Ante Novak in ne Maks Gašparič.**

DROBNE STVARI BOGATIJO ŽIVLJENJE

serviete

VLASTO KOPAČ:

»ENTLAUSUNG« (svinčnik, Dachau marca 1945)

TRANSPORT Z ZAHODA (svinčnik, Dachau aprila 1945)

TOVARIŠTVO (svinčnik, Dachau poleti 1944)

NA PRAGU SMRTI (svinčnik, Dachau spomladi 1945)